

**OSMANLI'DA SANAYİLEŞME: ADANA'DA FABRİKALAŞMA
SÜRECİ (1864-1912)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NİLAY KONUR ÇAKMAK

**MERSİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**TARİH
ANABİLİM DALI**

**MERSİN
KASIM- 2019**

**OSMANLI'DA SANAYİLEŞME: ADANA'DA FABRİKALAŞMA
SÜRECİ (1864-1912)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NİLAY KONUR ÇAKMAK

**MERSİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**TARİH
ANABİLİM DALI**

**Danışman
Prof. Dr. Şerife YORULMAZ**

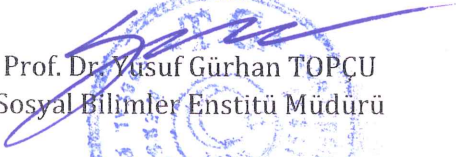
**MERSİN
KASIM- 2019**

ONAY

Nilay KONUR ÇAKMAK tarafından Prof. Dr. Şerife YORULMAZ danışmanlığında hazırlanan "Osmanlı'da Sanayileşme: Adana'da Fabrikalaşma Süreci (1864-1912)" başlıklı çalışma aşağıda imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından oy birliği ile Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Görevi	Ünvanı, Adı ve Soyadı	İmza
Başkan	Prof. Dr. Şerife YORULMAZ	
Üye	Prof. Dr. Memet YETİŞGİN	
Üye	Dr. Öğr. Üyesi Songül ULUTAŞ	

Yukarıdaki Jüri kararı Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun 28.11.2019.....tarih ve 2019/16.....sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Prof. Dr. Yusuf Gürhan TOPCU
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

Bu tezde kullanılan özgün bilgiler, şekil, tablo ve fotoğraflardan kaynak göstermeden alıntı yapmak 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu hükümlerine tabidir.

ETİK BEYAN

Mersin Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliğinde belirtilen kurallara uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada,

- Tez içindeki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi,
- Görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlâk kurallarına uygun olarak sunduğumu,
- Başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda ilgili eserlere bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu,
- Atıfta bulunduğum eserlerin tümünü kaynak olarak kullandığımı,
- Kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı,
- Bu tezin herhangi bir bölümünü Mersin Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı,
- Tezin tüm telif haklarını Mersin Üniversitesi'ne devrettiğimi beyan ederim.

ETHICAL DECLARATION

This thesis is prepared in accordance with the rules specified in Mersin University Graduate Education Regulation and I declare to comply with the following conditions:

- I have obtained all the information and the documents of the thesis in accordance with the academic rules.
- I presented all the visual, auditory and written informations and results in accordance with scientific ethics.
- I refer in accordance with the norms of scientific works about the case of exploitation of others' works.
- I used all of the referred works as the references.
- I did not do any tampering in the used data.
- I did not present any part of this thesis as an another thesis at Mersin University or another university.
- I transfer all copyrights of this thesis to the Mersin University.

25 Kasım 2019 / 25 November 2019

İmza / Signature

Nilay KONUR ÇAKMAK

ÖZET

16. yüzyıldan itibaren Avrupa'da gelişmeye başlayan kapitalizm, 19. yüzyıla gelindiğinde büyük sermaye birikimleri yaratmıştır. Kapitalist birikimin sanayiye uygulanması Sanayi Devrimini doğurmuştur. Bu dönemden itibaren kapitalizm, sanayi kapitalizmi biçimini alarak tüm dünyada ticaret vasıtasıyla yayılma yoluna gitmiş ve geleneksel üretim yapısını sürdüren ülkeleri etkisi altına alarak bu ülkelerin var olan yapılarında dönüşümler meydana getirmiştir. Bu sistemde sanayileşen ülkeler merkez ülke konumu alırken geleneksel yapısını sürdüren ülkeler çevre ülke olarak tanımlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun ticaret ve pazar yapıları, zanaatları, tarımı ve devlet yapısı Avrupa ile ticaretin genişlemesiyle dönüşüme uğramıştır. Avrupa ile artan ticari ilişkiler, daha ziyade bir tarım ülkesi olan Osmanlı Devleti'nin sanayileşen merkez ülkelerin sanayilerine ham madde sağlayan, karşılığında mamul madde satın alan bir çevre ülke olarak kimlik kazanmasına yol açmıştır. Bu süreçte Osmanlı kentlerinin üretim ve pazarlama yapılarında da belirgin değişimler yaşanmıştır. Bu dönemde küresel düzeyde ülkeleri birbirine bağımlı hâle getiren endüstriyel bitki olan pamuk, Adana'nın 19. yüzyılda sanayileşen ülkelerin tekstil sanayisi için büyük oranda ham madde üreticisi olarak gelişmesini sağlamıştır. Yüzyılın ikinci yarısında Adana'da dünya pazarları için artış gösteren tarımsal meta üretimi, yörede pamuğun daha iyi şartlarda temizlenmesi ve balyalanması ihtiyacını doğurmuştur. Bu doğrultuda artan tarımsal üretim sanayi sektörünü de canlandırmıştır. Adana'nın bu süreçte sanayileşme faaliyetleri kapitalist dünya ekonomisinin etkileri, Osmanlı Devleti'nin dinamikleri ve yörenin kendi iç dinamikleri çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kapitalizm, Osmanlı Devleti, Adana, Pamuk, Sanayi.

Danışman: Prof. Dr. Şerife YORULMAZ, Tarih Anabilim Dalı, Mersin Üniversitesi, Mersin

ABSTRACT

Capitalism, which began to develop in Europe in the 16th century, created large capital accumulations by the 19th century. The application of capitalist accumulation to industry has given rise to the Industrial Revolution. From this period onwards, capitalism took the form of industrial capitalism and spread to all over the world through trade and under the influence of the countries that maintained the traditional production structure, transformed the existing structures of these countries. In this system, while the industrialized countries became the central countries, the countries that maintained their traditional structure took their place as the neighboring countries. Trade and market structures, crafts, state structure of the Ottoman Empire were transformed with the expansion of trade with Europe and the Ottoman Empire joined this economic system as a neighboring country. Increasing trade relations with Europe led the Ottoman Empire, which was an agricultural country, to acquire identity as a country that supplied raw materials to the industries of the centralized industrialized countries and purchased goods in return. In this process, the production and marketing structures of the Ottoman cities have also undergone significant changes. In this period, cotton, which is the industrial plant that makes countries dependent on each other at global level, enabled Adana to develop as a major raw material producer for the textile industry of industrialized countries in the 19th century. In the second half of the 19th century, commodity production in Adana increased for the world markets, necessitating the cleaning and baling of cotton in better conditions in the region. In this direction, increasing agricultural production revived the industrial sector. In this process, the industrialization activities of Adana, the effects of the world economy, the dynamics of the Ottoman Empire were tried to be explained within the framework of the region's own internal dynamics.

Keywords: Capitalism, Ottoman Empire, Adana, Cotton, Industry.

Advisor: Prof. Dr. Şerife YORULMAZ, Department of History, The University of Mersin, Mersin.

TEŞEKKÜR

Çalışma süresince birçok kişinin yardım ve teşviklerini gördüm. Çalışma konusunun belirlenmesi ve çalışmanın yapılması sürecinde yol göstericiliği, sonsuz sabır ve anlayışı için tez danışmanım değerli hocam Prof. Dr. Şerife YORULMAZ'a ne kadar teşekkür etsem azdır. Tez savunma jürimde yer alarak değerli görüş ve önerileriyle tezimin olgunlaşmasına katkıda bulunan Prof. Dr. Memet YETİŞGİN'e ve Dr. Öğr. Üyesi Songül ULUTAŞ'a içtenlikle teşekkür ederim. Lisans ve yüksek lisans öğrenimim süresince kendilerinden ders alma fırsatı bulduğum Mersin Üniversitesi Tarih Bölümü hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Arşiv belgelerinin teminindeki yardımları için Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışanlarına teşekkür ederim. Ayrıca basılı kaynaklara ulaşmamda sağladıkları kolaylıklar için Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Kütüphanesi personeline teşekkürlerimi sunarım. Her durum ve koşulda olduğu üzere bu süreçte de maddi-manevi tüm destek ve alakaları ile yanımda olan sevgili anneme ve babama ne kadar teşekkür etsem azdır. Hayatta karşılaştığım tüm zorlukları geçersiz hale getiren sevgili abim bu süreçte de aynı ilgiyi gösterdi. Kendisine sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Son olarak tüm anlayış ve destekleriyle yanımda olan sevgili eşime teşekkürü bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
İÇ KAPAK	i
ONAY	ii
ETİK BEYAN	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
TEŞEKKÜR	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLolar DİZİNİ	ix
ŞEKİLLER DİZİNİ	x
KISALTMALAR ve SİMGELER	xi
1. GİRİŞ	1
2. KAYNAK ARAŞTIRMALARI	8
3. MATERYAL ve YÖNTEM	9
4. 19. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SANAYİLEŞME POLİTİKASI	10
4.1. Geleneksel Osmanlı İmalat Sanayiinin Zaman Aşımına Uğraması	10
4.2. Modern Sanayi Kurma Faaliyetleri	16
4.2.1. Devlet Mülkiyetinde Kurulan Fabrikalar (1840-1860)	16
4.2.2. 1860 Sonrası Sanayiyi Teşvik Politikaları	23
4.2.2.1. Islah-ı Sanayi Komisyonu ve Faaliyetleri	23
4.2.2.2. Esnafın Şirketler Halinde Birleştirilmesi	24
4.2.2.3. Uluslararası Fuarlar ve Sergi-i Umumi-i Osmani	25
4.2.2.4. Mesleki ve Teknik Eğitimin Geliştirilmesi: Islahhaneler ve Sanayi Mektepleri	29
4.2.2.5. Gümrük Tarifelerinin Düzenlenmesi	33
4.2.2.6. Özel Sektöre Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazlar ile Diğer Teşvikler	33
5. 19. YÜZYILDA ADANA'NIN SOSYO-EKONOMİK YAPISI	37
5.1. Coğrafi Konum ve Tarihçe	37
5.2. Adana'da Mülkî-İdarî Yapı ve Gelişimi	39
5.3. Adana'nın Demografik Yapısı	44
5.3.1. Adana'nın Nüfusu	47
5.4. Adana'nın Ulaşım Ağı	51
5.4.1. Adana'nın Demiryolu Bağlantısı:	54
5.4.2. Adana'nın Denizyolu Bağlantısı	57
5.5. Adana'da Ticari Hayat	61
5.6. Adana'da Tarım	63
5.6.1. Pamuk Üretimi ve Tarımda İş Gücü	67
6. OSMANLI DEVLETİ'NİN SANAYİ ve TARIMI TEŞVİK POLİTİKALARININ ADANA'DAKİ YANSIMALARI	69
6.1. Tarım Sektörünü Modernize Etme Çalışmaları	69
6.2. Adana Numune Tarlası ve Ziraat Ameliyat Mektebi	71
6.3. Ziraat Makine, Alat ve Edevatına Tanınan Gümrük Vergisi Muafiyeti	77
6.4. Adana'da Pamuk Ziraatını Islaha Yönelik Uygulamalar	81
6.5. Adana Islahhanesi ve Adana Hamidiye Sanayi Mektebi	86
6.6. Pamuk Üretiminde Yabancı Şirketlerin Faaliyetleri	94
7. ADANA'DA FABRİKALAŞMA SÜRECİ (1864-1912)	97
7.1. Adana'da Zanaattan Modern Sanayiye Geçiş	97
7.2. Adana Sanayiinin Genel Özellikleri	103
7.3. 19. Yüzyılın İkinci Yarısı 20. Yüzyılın Başlarında Adana'da Kurulan Fabrikalar	107
7.3.1. James Gout Çırçır Fabrikası	107
7.3.2. Eksercioğlu Hoca Nişan'ın Buharlı Un ve Çırçır Fabrikası	109
7.3.3. Halepli Yosef Cebraail Hezar'ın Buharlı Un Fabrikası	110

7.3.4. Sehak Selban Pamuk Yağı Fabrikası	111
7.3.5. Hoca Tırpani ve Oğulları Bez, İplik ve Un Fabrikaları	113
7.3.6. Adana Reji İdaresi Tütün Fabrikası	118
7.3.7. Adana Redif Feriki Şakir Paşa ve Bağdadi Abdülkadir Efendi Şeker Fabrikası	120
7.3.8. Fuad Zafer ve Musa Kazım Beyler Tarafından Kurulan Şeker Fabrikası	122
7.3.9. Bızdıkoğlu Agob Ağa Çırçır Fabrikası	123
7.3.10. Bosnalı Mehmet ve Salih Biraderler Pamuk İpliği, Buz, Pamuk, Un, İrmik Fabrikaları	123
7.3.11. Parikyan Çakmakçıyan Fanila, Çorap ve Gömlek Fabrikası	125
7.3.12. İngiliz Abbott'un Çırçır Fabrikası	125
7.3.13. Hacı Yusuf oğlu Hacı Mehmet ve Oğulları Pamuk Tasfiye ve Un Fabrikası	126
7.3.14. Gengerlizade Ali Sadi Efendi'nin Pamuk ve Un Fabrikası	128
7.3.15. Simonoğlu Aristidis Osmaniye İplik ve Bez Fabrikası	129
7.3.16. Dikran Aşıkyan Un Fabrikası	133
7.3.17. George Mois Çırçır Fabrikası	135
7.3.18. Simonoğlu ve Boduroğlu Un ve Pamuk Fabrikası	136
7.3.19. Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft Pamuk Fabrikası	137
7.3.20. Arifzade Hanifi Efendi'nin Pamuk ve Un Fabrikası	139
7.3.21. Istefenaki Zotus Patrinos Efendi'nin Pamuk, Un ve Buz Fabrikası	141
7.3.22. Ermeni Milleti Patriği Tarafından Kurulan Çorap, Gömlek ve Fanila Fabrikası	143
7.3.23. Mihailoğlu Habib ve Oğlu Sofokli'nin Buz ve Pamuk Fabrikası	144
7.3.24. Adana ve Çevresinde Kurulan Çanak, Çömlek, Tuğla ve Kiremit Fabrikaları	147
7.3.25. Zilanzade Mehmet Fuat Bey ve Ortakları Pamuk Fabrikası	149
7.4. Adana'da Teşebbüs Aşamasında Kalan Fabrikalar	150
7.4.1. Vali Mehmet Takıyüddin Tarafından Şeker Fabrikası Kurma Teşebbüsü	150
7.4.2. Tabib Butros Lepki Tarafından Adana, Mersin ve Tarsus'ta Buz Fabrikası Kurma Teşebbüsü	152
7.4.3. Hazer Nişan Efendi Tarafından Mensucat Fabrikası Kurma Teşebbüsü	158
7.5. Fabrikalarda Üretim ve Tüketim	159
7.6. Fabrikalarda İş Gücü ve Ücretler	163
8. SONUÇ	167
KAYNAKLAR	171
EKLER	184
ÖZGEÇMİŞ	200

TABLÖLAR DİZİNİ

	Sayfa
Tablo 5.1. 1876 Yılında Adana Sancağına Tabi Kaza ve Nahiyelerin Nüfusu	49
Tablo 5.2. 1898 Yılı Adana Sancağı Nüfusunun Kadın, Erkek, Etnik ve Dinsel Dağılımı	50
Tablo 5.3. Mersin Limanı Gemi Trafığı	60
Tablo 5.4. Mersin Limanından Yapılan İhracatın Yıllara Göre Dağılımı (Pound)	63
Tablo 5.5. Adana'dan Yapılan Pamuk İhracatının Yıllık Ortalama Miktar ve Değeri	66
Tablo 5.6. 20. Yüzyıl Başında Osmanlı'da Pamuk Arazileri ve Üretimi	67
Tablo 6.1. Adana İdadi Mektebi Ziraat Şubesinde Okutulan Dersler	76
Tablo 6.2. Adana Hamidiye Sanayi Mektebinde Okutulan Teorik Dersler	88
Tablo 6.3. 6 Mayıs 1903 Tarihinde Adana Hamidiye Sanayi Mektebi Personel Maaşları	90
Tablo 7.1. 1882-1895 Yılları Arasında Çukurova'da Pamuk ve Yün Presleme İşletmeleri	100
Tablo 7.2. 1864-1912 Yılları Arasında Adana'da Buhar Gücüyle Üretim Yapan Fabrikalar	100
Tablo 7.3. Adana'da 1864-1912 Yılları Arasında Faaliyet Gösteren Fabrikalar, Kurucuları ve Kuruluş Tarihleri	101
Tablo 7.4. Adana'da Teşebbüs Aşamasında Kalan Fabrikalar	102
Tablo 7.5. 1924 Yılı Adana Ticaret Rehberine Göre Adana Şehrinde Bulunan Fabrikalar	103
Tablo 7.6. Adana'da Fabrikaların Bulunduğu Mevkiiler	107
Tablo 7.7. Mersin Limanından Yapılan Pamuk İpliği İhracatı	162

ŞEKİLLER DİZİNİ

	Sayfa
Şekil 5.1. 19. Yüzyıl Sonunda Adana Vilayeti	43
Şekil 6.1. 1864-1912 Yılları Arasında Adana'da Pamuk Üretimi [Balya]	80
Şekil 7.1. Fabrikaların Üretim Sektörlerine Göre Oranları	99
Şekil 7.2. Adana Kent Planı Üzerinde Fabrikalar	106
Şekil 7.3. Hoca Tırpani'nin İplik ve Bez Fabrikası Kuracağı Arazinin Dört Tarafını Gösteren 1/200 Ölçeğinde Adana Vilayeti Ser Mühendisliği Tarafından Çizilen Harita.	116
Şekil 7.4. Tırpaniler Tarafından Hazırlanan Adana Hamidiye İplik Fabrikası Alameti	117
Şekil 7.5. Mihailoğlu Sofokli'nin Fabrika Kuracağı Arazinin Krokisi	147

KISALTMALAR ve SİMGELER

Kısaltma/Simge	Tanım
A.} DVN. MKL.:	Sadâret Divân Kalemî Evrâkı Mukavelenameler
a.g.e.:	Adı geçen eser
a.g.m.:	Adı geçen makale
a.g.t.:	Adı geçen tez
A.} MKT. UM.:	Sadâret Mektûbî Kalemî Umûm Vilayât
A.} MKT. MVL.:	Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala
A.} MKT. MHM.:	Sadâret Mektûbî Mühimme Evrâkı
B.:	Receb
BOA.:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
BEO.:	Bab-ı Ali Evrak Odası
C.:	Cemâzie'l-ahir
Ca.:	Cemâzie'l-evvel
DH. İD.:	Dahiliye Nezareti İdari Kısım Belgeleri
DH. İUM.:	Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye
DH. MB. HPS.:	Dâhiliye Nezâreti Mebânî-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Belgeleri
DH. MKT.:	Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemî
DH. MUİ.:	Dahiliye Nezareti Muhaberat-ı Umumiye İdaresi
DH. UMVM.:	Dahiliye Nezareti Umur-ı Mahalliye ve Vilayat Müdürlüğü
DH. KMS.:	Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Kalemî
DH. TMIK. S.:	Dâhiliye Tesri-i Muâmelat ve Islâhat Komisyonu
H.:	Hicri
İ. DFE.:	İrade-i Defter-i Hakani
İ. DH.:	İrade-i Dahiliye
İ. DUİT.:	İrade-i Dosya Usulü
İ. HR.:	İrade-i Hariciye
İ. ML.:	İrade-i Maliye
İ. MLU.:	İrade-i Meclis-i Umumi
İ. MMS.:	İrade-i Meclis-i Mahsus
İ. MVL.:	İrade-i Meclis-i Vala
İ. OM.:	İrade-i Orman ve Maadin
İ. RSM.:	İrade-i Rüşumat
İ. ŞD.:	İrade-i Şura-yı Devlet
İ. TAL.:	İrade-i Taltifat
İ. TNF.:	İrade-i Ticaret ve Nafia
L.:	Şevval
M.:	Muharrem
N.:	Ramazan
ŞD. ML. NF. MRF.:	Şura-yı Devlet Maliye, Nafia, Maarif
ŞD. MLK.:	Şura-yı Devlet Mülkiye
ŞD. MRF. ML. NF.:	Şura-yı Devlet Maarif, Maliye, Nafia
ŞD. NF.:	Şura-yı Devlet Nafia
TDVİA.:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Y. A. RES.:	Yıldız Tasnifi Sadaret Resmi Maruzat
Y. MTV.:	Yıldız Tasnifi Mütenevvi Marûzât Evrâkı
Y. PRK. KOM.:	Yıldız Perakende Evrakı Komisyonlar
Y. PRK. ML.:	Yıldız Perakende Evrâkı Mâliye Nezâreti Marûzâtı
Z.:	Zi'l-hicce
Za.:	Zi'l-kade

1. GİRİŞ

19. yüzyıl dünya ölçeğinde, bilim ve teknolojide önemli icatların yapıldığı, yeni düşünce akımlarının doğduğu, ulaşım teknolojisinin gelişerek ülkeler arası mesafelerin yok edildiği ve dünyanın giderek küreselleştiği bir dönemi ifade etmektedir. 19. yüzyılda dünya ölçeğinde yaşanan değişimlerin çoğu iktisadi niteliklidir ve değişimin itici gücünü ticaretin dünya genelinde genişlemesi oluşturmaktadır. Ticaretin gelişmesi ve parasal ilişkilerin değişimi kapitalizmin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.¹ Wallerstein tarafından formüle edilen tarihsel çözümlenmeye göre, kapitalizmin ortaya çıkışı dünyada ilk kez evrensel bir tarih yaratmıştır. Artık insanlığın hiçbir bölümü dünyanın geri kalan bölümünden yalıtılmış biçimde gelişme gösteremez duruma gelmiştir.² Wallerstein; Kapitalizmin 16. yüzyıldan itibaren Avrupa'da gelişmeye başladığını³, daha sonra dünyadaki kapitalist olmayan diğer bölgeleri de etkisi altına alarak gelişmeye devam ettiğini ve 20. yüzyıla gelindiğinde tekil bir kapitalist dünya-ekonomi yarattığını belirtmektedir.⁴

Kapitalizmin Avrupa'da yükselmesi ve dünya ekonomisinin şekillenmesi Sanayi Devrimi'yle mümkün hale gelecekti. 18. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren İngiltere'de başlayan sanayileşme faaliyetleri iktisadi gelişmeleri derinden etkilemişti. İngiltere'de yaşanan teknik ilerleme, motor gücü ve sınırsız sermaye sayesinde *sanayi kapitalizmi* doğmuş, zamanla tüm dünyayı etkisi altına almıştı.⁵ Bu süreç sonunda dünya ekonomisinin hiyerarşik yapısının da belirlendiği, bu yapının merkezinde sanayileşmiş Avrupa ülkelerinin, etrafında ise Avrupa dışı çevre ekonomilerin yer aldığı görüşü ortaya çıkmıştır.⁶ Merkez-çevre arasındaki ticari ilişki

¹ Kapitalizmin ortaya çıkışının ticaret ve para ilişkilerinin gelişimi ile bağlantılı olduğu görüşü, Adam Smith, Max Weber, Fernand Braudel, Immanuel Wallerstein, Henri Pirenne' nin çalışmalarında yer almaktadır. Cenk Reyhan, *Osmanlı'da Kapitalizmin Kökenleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s. 54; Ayrıca konu hakkında bkz. Adam Smith, *Ulusların Zenginliği*, Çeviren: Metin Saltoğlu, Palme Yayıncılık, cilt 2, Ankara, 2011, ss. 3-27; Fernand Braudel, *Maddi Uygarlık*, Dünyanın Zamanı, Çeviren: Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, ss. 201-304; Fernand Braudel, *Kapitalizmin Kısa Tarihi*, Çeviren: İsmail Yerguz, Say Yayınları, İstanbul, 2014, ss. 49-66.

² Reyhan, *a.g.e.*, s. 65; Immanuel Wallerstein, *Dünya-Sistemleri Analizi*, Çeviren: Ender Abadoğlu- Nuri Ersoy, Bgst Yayınları, İstanbul, 2011, s. 51.

³ 16. yüzyılda Avrupa merkezli yaşanan iktisadi dönüşümler için bkz. John Kenneth Galbraith, *İktisat Tarihi*, Çeviren: Müfit Günay, Dost Kitabevi, Ankara, 2004, ss. 41-42; Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, cilt 2, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 67.

⁴ Immanuel Wallerstein- Hale Decdeli- Reşat Kasaba, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Süreci", *Toplum ve Bilim*, sayı 23, İstanbul, 1983, s. 42.

⁵ Immanuel Wallerstein, *Bildiğimiz Dünyanın Sonu- Yirmi Birinci Yüzyılın Sosyal Bilimi*, Çeviren: Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul, 2000, s. 155.

⁶ Wallersteinci tarihsel yaklaşım modeli için bkz. Huricihan İnan, "Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme", *Toplum ve Bilim*, 23, Güz 1983, ss. 9-39; Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993; Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi*, Çeviren: Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1993; Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005; Nuri Adıyeyeke, "Osmanlı Çevreselleşme Süreci İçinde Güllük Limanı", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, sayı: 2, Hacettepe Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2005, ss. 1-13.

Çevreden merkeze ham madde, merkezden çevreye mamul madde ve finans sağlanması Şeklinde kurulmuştur.⁷

Dünya ekonomisinin yolunu çizen meta pamuktu. İlk olarak pamuklu tekstil dalında yaşanan sanayi devrimi dünya tarihini derinden etkilemişti. Tekstil tarihindeki en çarpıcı teknolojik değişim, John Kay'ın 1733'te uçan mekiği icat etmesiydi. Dokumacılar bu küçük tahta araca atkı ipini bağlayıp onu zėi iplerinin arkasından tezgâhın diğer tarafına fırlatarak uçuruyordu. Bu mekik dokumacıların verimini ikiye katlamıŐtı. Bu uçan tahta parçası, pamuk iŐçiliėini kalıcı olarak deėiŐtiren bir dizi yeniliğe yol açmıştır. 1760'larda James Hargreaves'in ıkrık makinesini icadıyla bu alanda verim artışı sağlanmıştı. 1767'ye geldiğinde bu makine bir eğiricinin hızını e katlamıŐtı. 1769'da akan suya dayanması açısından Richard Arkwright'ın su tezgâhı sayesinde yeni gelişmeler yaşanmıştı. Bu makine, pamuk Őeritlerini dışarı çeken dört silindirden oluŐuyor, daha sonra da bir iğ bu Őeritleri iplik oluŐturacak Şekilde büküyordu. Sürekli ve kesintisiz eğirmeyi mümkün kılan bu su tezgâhı, ıkrıktan farklı olarak büyük miktarlarda enerjiye ihtiyaç duyduğundan üretimin fabrikalarda toplanmasını gerektiriyordu. 1779'da Samuel Crompton'un eğirme makinesi, ıkrığın ve su tezgâhının bazı ögelerini birleŐtirdiėinden buluŐların doruk noktasını oluşturuyordu. Makine ilk baŐlarda suyla (1820'lere kadar), sonraları James Watt'ın 1769'da patentini aldığı buhar makinesiyle çalışmaktaydı. İngiliz tüccar Samuel Greg, 1784'te Bollin Irmağı'nın kıyısındaki bir fabrikada eğiricilerin yüzyıllardır kullandığı güç kaynağını, yani insan gücünü bir kenara bırakarak iplik eğirme makinelerini harekete geçirmek için düşen suyun ağırlığını kullanıyordu. 1784'te burada ve yakınlardaki birkaç ırmağın kıyısında, tahrik edilmemiŐ bir enerjiden g alan makineler, insanlık tarihinde ilk defa iplik üretiyordu. Suyla alıŐan ve kısa süre sonra buharla çalışacak olan bu makineler hızla yayılmaya başlamıştı. İngiltere bu buluŐlara değer vermiş ve 1786'dan sonra ihracatını yarım yüzyıl kadar yasaklamıŐtı. Böylece teknik ilerleme kalıcı bir hal almaya başlamıştı.⁸

Tekstil sanayinin yükseliŐiyle elde edilen büyük sermayeler diğer sanayi dallarının doğmasını da mümkün kılmıştı. Böylece pamuklu tekstil sanayinin ardından demir sanayi gelmiştir.  önemli buluŐ demir sanayinin kapasitesinin artmasını sağlamıştı: Demirin kok kullanılarak eritilmesi, tavlama ve haddelemenin keŐfi ve 1829'dan sonra kullanılmaya başlanan James Neilson'un yüksek fırını. Demir yalnızca demir kullanan sanayileri değil, aynı zamanda kömür sanayini, buhar makinesini ve taşımacılığı da geliŐtirmiŐtir. Demir ve kömür, kendi sanayi devrimini ise 19. yüzyıl ortalarında *demiryolları çağında* gerçekleŐtirmiŐtir.⁹

⁷ Adıyeke, a.g.m., s. 2.

⁸ Sven Beckert, *Pamuk İmparatorluğu*, eviren: Ali Nalbant, Say Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 95-108.

⁹ Eric J. Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, eviren: Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi, Ankara, 2005, ss. 65-66.

İngiltere ve diğer sanayileşmiş Avrupa ülkeleri pamuklu sanayide tamamen ithalata bağımlıydı. Başka ülkelerden gelen ham maddeye ihtiyaçları vardı. Bunu sağlayabilmek demek küresel olarak bütünleşmiş ilk işleme sanayiini kurmuş olmak demektir.¹⁰ İngiliz ekonomisi uluslararası ilişkilerini, kendi imalat ürünlerini ve mal ve hizmetlerini (sermaye, gemicilik, bankacılık vb.) birincil ürünlerle (ham madde ve gıda maddeleri) mübadele etme esasına dayandırmıştı.¹¹ Dünyadaki kırsal alanları, sanayisinin ham madde sağlayıcısı ve mamul mallarının pazarı haline dönüştürmüştü. Bu durum özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ulaşım ve haberleşme imkânlarının gelişip ülkelerarası mesafeleri kısaltmasıyla daha da belirginleşmişti. Bu dönemde artık “dünyada insanların yaşayabilecekleri bölümler, bütün dünyayı kuşatan tek bir ticaret şebekesi içine” girmişti.¹²

Osmanlı İmparatorluğu klasik döneminde (1300-1600) iktisadi bakımdan bağımsız bir dünya imparatorluğuydu. Başlıca üretim sektörleri tarım ve zanaatlardı. Her iki sektörden elde edilen üretim, vergiler yoluyla merkezi hazineye geri dönüyordu. Böylece ekonomi ve siyaset kapitalist olmayan sistemlerde olduğu üzere iç içeydi. Tarımsal üretim tımar sistemine bağlı olarak gerçekleştiriliyordu. Toprağın büyük bir kısmı devlete aitti. Birikim tüm imparatorlukta askerî ya da üretici olmayan sınıfın ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılıyordu. Geçimlik ekonomi söz konusuydu. Bu anlamda Osmanlı ekonomisi pre-kapitalist özellikler göstermekteydi. Zanaat üretimi lonca teşkilatı tarafından yönetiliyordu. Loncalar devlet tarafından sıkı bir denetim altında tutuluyordu. Denetimin amacı, tüccar ve zanaatkârların birikim yapmalarına engel olmak ve başta İstanbul olmak üzere diğer kentlerin ihtiyaç duyduğu malları sağlayarak bütünleşmiş bir iktisadi yapı kurmaktır.¹³ *Provizyonizm*, *fiskalizm* ve *tradisyonalizm* iktisadî yapıya yön vermektedir. *Provizyonizm*; dış ticarete ihracatı zorlaştırıcı, hatta kimi zaman da yasaklayıcı, buna karşılık ithalatı kolaylaştırıcı ve teşvik edici nitelik göstermektedir. Bu şekilde öncelikle imparatorluğun iç tüketimini garanti altına almak amaçlanmaktaydı. *Fiskalizm*; devlet gelirlerini mümkün olduğunca artırmak demektir. *Tradisyonalizm*; toplumsal ve iktisadî ilişkilerde var olan dengeleri korumak, değişme dinamiklerine engel olmak, herhangi bir değişme ortaya çıktığı vakit, tekrar eski düzene dönmek üzere değişmeyi ortadan kaldırmaktır.¹⁴ Osmanlı’da ticaret yükte hafif, pahada ağır mallar için geçerliydi. Ulaşım teknolojisi ilkeldi, bu durum hacimli malların ihracını kârlı olmaktan çıkarmıştı. Bu nedenle Osmanlı tüccarı yakın mesafelerle ticarî ilişki kurabiliyordu. Deniz aşırı ticaret, genelde yabancı tüccarlar tarafından yapılmaktaydı.¹⁵

¹⁰ Beckert, *a.g.e.*, s. 130.

¹¹ Hobsbawm, *a.g.e.*, ss. 124-125.

¹² William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Çeviren: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s. 458.

¹³ Wallerstein vd., *a.g.e.*, s. 43.

¹⁴ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2010, ss. 64-66.

¹⁵ Zafer Toprak, “İktisat Tarihi”, *Türkiye Tarihi 3, Osmanlı Devleti (1600-1908)*, Editör: Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, ss. 222-223.

Küresel düzeyde yaşanan ticaret ve pazar yapılarındaki dönüşümle ilişkili olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yapısında, zanaatlarında, tarım ekonomisinde, ticaret ve devlet yapısında dönüşümler yaşanmaya başlanmıştır.¹⁶ H. İnan ve R. Kasaba Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa ekonomik sisteminin etkisiyle başlayan dönüşümün ilk belirtilerinin 16. yüzyılda hissedildiğini belirtmektedir.¹⁷ R. Kasaba konuya dair şu dönemsel tespiti yapmıştır: Osmanlı 16. yüzyılda kapitalist dünya ekonomisiyle temaslarda bulunmuş, 1750-1815 yıllarında bu sisteme katılmış, 1815-1876 yılları arasında ise bu yapı içerisinde çevreleşmiştir.¹⁸ Wallerstein'e göre ise, 1450-1650 arası dönem kapitalist dünya-ekonominin yaratılma dönemiydi. Bu dönemde modern dünya sistemi Avrupa'nın çoğu kısmını (Rusya ve Osmanlı imparatorlukları hariç) ve Amerika kıtalarının bazı parçalarını içermeye başlamıştı. İkinci dönem ise 1750'den 1850'ye kadar süren büyük genişleme dönemiydi. Bu dönemde Rus ve Osmanlı İmparatorluklarının, Güney Asya ve Güney Doğu Asya'nın bazı kısımları, Batı Afrika'nın büyük parçaları ve Amerika kıtasının geri kalan yerleri kapitalist dünya ekonomisine dâhil edilmişti.¹⁹

19. yüzyılda Osmanlı'nın dönüşüm ve çözülme sürecini devlet, batılılaşma yönünde reformlara girişerek yönetmeye çalışmıştı. Reform girişimleri 18. yüzyıl sonunda başlamış, Tanzimat döneminde daha sistematik bir şekilde devam etmiştir.²⁰ Bu dönemde 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması, 1847 yılında gediklerin kaldırılması, 1858 yılında özel mülkiyeti garanti altına alan Arazi Kanunu, yeni tarım politikaları, bürokrasinin yeniden şekillenmesi vb. batı eksenli uygulamalar, Osmanlı Devleti'nin Avrupa merkezli ekonomik sistemle bütünleşme sürecini daha da hızlandırmıştı.²¹ Bu sürece en fazla ivme kazandıran, 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşmasıydı. Bu dönemde hem sanayisinin ham madde ihtiyacını karşılamak hem de mamul mallarına yeni pazarlar bulmak arzusunda olan İngiltere, kendi gelişen sanayilerini dış rekabetten koruyabilen ülkelerden kaçınıyor, siyasal anlamda zayıf olan piyasaları etkisi altına almaya çalışıyordu. Himayeci politikalar geliştiren Batılı devletlerin aksine Osmanlı Devleti, ithalatı serbest bırakıp ihracatı kısıtladığı, ihracat gümrük vergilerini artırdığı bir ekonomi politikası güdüyordu. 16. yüzyıldan 19. yüzyıl ortalarına kadar devam eden bu uygulamanın son aşaması 1838 Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Antlaşması olmuştur.²² 1838'de Osmanlı İmparatorluğu'nun serbest ticaret koşullarını kabul etmesinin akabinde artan pamuklu tekstil ithalatı, Osmanlı tekstil sanayiini yıpratmış, yerel pamuk işleyicileri eski üretim biçimlerini sürdüremez duruma gelmişti. Ticaret Antlaşması sonrası Osmanlı Devleti, *fiskalist, provizyonist,*

¹⁶ İnan, a.g.m., ss. 23-38.

¹⁷ İnan, a.g.m., s. 24; Kasaba, a.g.e., ss. 17-18.

¹⁸ Kasaba, a.g.e., ss. 17-73.

¹⁹ Wallerstein, a.g.e., 2000, s. 70.

²⁰ Emine Kiray, *Osmanlı'da Ekonomik yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 76.

²¹ Adıyeke, a.g.m., s. 3.

²² Genç, a.g.e., s. 56.

tradisyonalist ekonomik düzeni terk edip dışa açılmıştır. Dışa açılan ekonomi, Avrupa sermayesinin imparatorluk içindeki gücünü artırmıştı.²³

Osmanlı Devleti'nin dünya ekonomisiyle artan ticari ilişkileri, tarımda ve ihracata yönelik ürünlerde önemli değişikliklere yol açmıştı. Nitekim Amerikan İç Savaşı (1861-1865) küresel düzeyde tarımsal üretimde birtakım dönüşümlere neden olmuş, dünyanın ilk ham madde krizini ortaya çıkarmıştı. Bu dönemde Amerika'dan Avrupa'ya ham pamuk ihracatı neredeyse durma noktasına gelmişti. Bunun bir etkisi olarak *pamuk salgını* adıyla bilinen durum, hızla dünyanın geri kalan bölgelerine de yayılmış ve buralarda yeni çalışma biçimleri yaratıp, yerel yapıları yeniden şekillendirerek bu bölgeleri küresel pamuk üretme kompleksine katmıştır.²⁴ Bu süreç Osmanlı İmparatorluğu'nda, Orta Asya'da, Batı ve Orta Afrika'da yaşanmıştır.²⁵ Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyıla kadar Avrupa için en önemli ham pamuk kaynaklarından biriydi. Ancak bu dönemde, Osmanlı üreticileri artan dış talebi karşılayamaz hale gelmişti. Zira Osmanlı Devleti'nde iş gücü eksikliği söz konusuydu. Bununla birlikte köylü pamuk yetiştiricilerin dünyasını şekillendiren pre-kapitalist bağımlılıklar, köylülerin geçimini güvenceye alma çalışmaları, taşımacılık alt yapısının eksikliği Avrupalıların pamuk üretimi baskılarının başarısız olmasına neden olmaktaydı.²⁶ Osmanlı Devleti'nde pamuk üretimi ve ticareti, Amerikan İç Savaşı'yla yeniden canlanmıştı. Devlet tarafından pamuk üretimini geliştirmeye ve arttırmaya yönelik başlatılan uygulamalar sonucunda, Batı Anadolu ve Çukurova gibi pamuk yetiştirmeye elverişli bölgelerde dünya piyasalarına yönelik pamuk üreticiliği başlamış, bu bölgeler uluslararası piyasalardan gelen taleplere göre yeniden yapılanma sürecine girmişlerdi.

19. yüzyılda Osmanlı Anadolu'su hammadde satan karşılığında mamul madde satın alan bir coğrafya haline gelmişti. Bu süreçte ticari merkezlerin yeri değişmiş, ticari fonksiyonları farklılaşmış ve yeni merkezler ortaya çıkmıştı.²⁷ 19. yüzyılda sınai değeri yüksek olan ve dünya ülkelerini diğer tüm sanayi dallarından daha fazla birbirine bağımlı kılan tekstil sanayinin ham maddesini oluşturan pamuk, Adana'yı iç ve dış dinamiklerin etkisiyle dünya piyasalarına bağlamış ve yüzyıl sonlarında Adana, Osmanlı Devleti'nin en önemli pamuk üreticisi ve ihracatçısı bölgelerinden biri haline gelmişti. Adana'da dış pazarlara yönelik artan pamuk üretimi ve ihracatı ilk etapta pamuğun rasyonel bir şekilde çekirdeklerinden ayıklanarak temizlenmesi, balyalanması ve ihraç edilmesi gerekliliğini ön plana çıkarmıştı. Bu amaçla, bölgede öncelikle pamuk presleme işletmeleri ve daha sonra pamuğu çekirdeklerinden ayıklamak üzere çırçır fabrikaları faaliyete geçmiştir. İlerleyen süreçte pamuk ipliği, pamuk yağı fabrikaları ve tarımsal

²³ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 204.

²⁴ Beckert, *a.g.e.*, s. 339.

²⁵ Beckert, *a.g.e.*, s. 463.

²⁶ Beckert, *a.g.e.*, s. 132.

²⁷ Esra Danacıoğlu, *Geçmişin İzleri, Yanıbaşınızdaki Tarih İçin Bir Kılavuz*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 21.

sanayinin diğer kollarında sanayi kuruluşları doğmuştur. Böylece Adana'da buhar gücü kullanan modern fabrikalar kurulmuş, sanayileşme faaliyetleri başlamıştır.

Bu alışma 19. yüzyılda Adana'nın mono-kültürü haline gelen pamuk başta olmak üzere endüstriyel tarım ürünlerine dayalı olarak ortaya çıkan ve gelişme gösteren sanayi kuruluşlarına odaklanmaktadır. Bu doğrultuda Adana'nın dünya ekonomisi talepleri çerçevesinde tarımsal yapısında yaşanan dönüşümlerle ilişkili olarak ivme kazanan sanayi potansiyelini ve faaliyete geçen fabrikaları tespit etmek ve bu süreçte etkili olan dinamikleri belirlemek araştırmanın temel problematiğini oluşturmaktadır. Bu bağlamda çalışma, 1864-1912 yılları arasındaki tarihsel süreçte Adana'nın endüstriyel gelişimi ve fabrikalaşma sürecini birinci el kaynaklara dayalı olarak açıklamayı amaçlamaktadır. Araştırma sahası 19. yüzyılın ikinci yarısında hem Adana vilayetinin hem Adana sancağının hem de Adana kazasının merkezi olan Adana şehri ile sınırlandırılmıştır. Bunun nedeni söz konusu dönemde Adana'nın, Çukurova Bölgesi'nin pamuk üretim merkezi konumunda olması, bu durumun beraberinde sanayi sektörünü canlandırmasıyla ilgilidir. Çalışmanın kapsadığı sürecin başlangıç yılı 1864 olarak tespit edilmiştir. Bu tarih 1861 Amerikan İç Savaşı döneminde Osmanlı Devleti'nin Avrupa'nın ham pamuk talebini karşılamak üzere Çukurova'da pamuk üretimini geliştirme politikaları uyguladığı döneme rastlamaktadır. Pamuk retiminde uzmanlaşma ve ihracata yönelik üretim ilk kez Adana'da 1864 yılında özel sektör tarafından pamuk işleyen fabrikaların kurulmasına ve ilerleyen süreçte diğer alanlarda da modern fabrikaların faaliyete geçmesine yol açmıştır. Çalışmanın bitiş yılı 1912 olarak seçilmiştir. Bu sınırlama ele alınan dönemde çalışmanın temel kaynağını oluşturan Osmanlı Arşiv Belgelerinden elde edilen verilere bağlı olarak yapılmıştır. Nitekim kuruluş sürecini tespit ettiğimiz fabrikalarla ilgili verilere, bu tarihten itibaren ulaşılamamıştır.

Çalışma yedi bölümden oluşmaktadır. İlk üç bölümde kuramsal ereve, yöntem ve literatür değerlendirmesi ele alınmıştır. Dördüncü bölümde 19. yüzyılda ticaret vasıtasıyla yayılma yoluna giren kapitalist dünya ekonomisinin Osmanlı geleneksel sanayisi üzerindeki etkisi ve devletin bu süreçte geliştirdiği sanayi politikaları üzerinde durulmuştur. Beşinci bölümde 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iktisadi kontrol merkezi olarak sürekli büyüme gösteren Adana'nın değişim ve yeniden yapılanma süreci takip edilmeye çalışılmıştır. Bu kapsamda 1870 yılında Halep vilayetinden ayrılarak bağımsız bir vilayet haline gelen Adana'nın idari taksimatı, zorunlu iskân siyaseti ile sona eren konar-gerlik durumu, yerleşik nüfusun arttırılmasının tarımsal üretime yansımaları değerlendirilmiştir. İlaveten ulaşım teknolojisindeki gelişmelerin bölgenin tarımsal ve ticari yapısı üzerindeki etkilerine değinilmiştir. Adana'nın demiryolu ve liman olanaklarının bulunması, zirai retileri arttırarak bölgeyi uluslararası piyasalarda etkin hale getirmiştir.

Altıncı bölümde, Osmanlı'nın sanayi ve tarımı teşvik politikalarının Adana zeliindeki etkisi ele alınmıştır. Adana'da sanayi, tarıma dayalı olarak gelişme göstermişti. Bu bakımdan

devletin sanayi teşvik politikaları tarım sektörüne yönelik teşvik politikalarını da içermekteydi. Bu doğrultuda Adana'da tarım sektörünü modernize etme uygulamaları; Adana Numune Tarlasının tesisi ve Adana Ziraat Ameliyat Mektebinin faaliyete geçmesi, fabrikaların kalifiye eleman ihtiyacını karşılamak maksadıyla Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'nin kurulması, yurt dışından ithal edilen ziraat makine, alet ve edevatına yönelik gümrük vergisi muafiyeti, yine yurt dışından gümrük vergisi alınmaksızın pamuk tohumu ithali vb. sanayi ve tarımı teşvik politikaları birinci el kaynaklardan elde edilen veriler ışığında açıklanmaya çalışılmıştır.

Yedinci ve son bölümde ise Adana'nın endüstriyel gelişimi ve fabrikalama süreci ele alınmıştır. Adana'da fabrikasyon sürecini başlatan etmenler, faaliyete geçen fabrikaların kurulu sürecinde merkez-taşra arası yazışmalar, fabrikaların kurulu sürecinde devletin rolü, hangi sektörlerde ne kadar fabrika kurulduğu, üretimde kullanılan ham madde ve makine temini, fabrikalarda üretim ve ücretlerle ilgili bilgiler ağırlıklı olarak arşiv belgelerinden elde edilen nicel ve nitel veriler ışığında açıklanmıştır. Bu bağlamda Adana'daki fabrikalama süreci, Osmanlı devletinin dinamikleri ve yörenin kendi dinamikleri de göz önünde bulundurularak, Wallersteinci tarih çözümlemesiyle dünya ekonomisi teorisi çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır.

2. KAYNAK ARAŞTIRMALARI

Osmanlı Dönemi'nde Adana hakkında yapılmış pek çok çalışma bulunmaktadır. Ancak alıŐma konumuzla doğrudan ilgili az sayıda eser kaleme alınmıştır. Bu konuda ilk akla gelen alıŐma, Meltem Toksöz'n 2000 yılında, Binghamton niversitesi'nde tamamladığı "The Çukurova: From Nomadic Life to Commercial Agriculture (1800-1908)" isimli doktora tezidir. Bu önemli ve nc çalışma Çukurova'da tarımın ticarileŐmesi üzerinde durarak, Adana'da kurulan fabrikalara da kısaca deđinmiŐtir. Çalışma yabancı devlet arŐivleri, Osmanlı Arşivi ve konsolosluk raporları ile geniş bir literatüre dayanmaktadır. Konuyla ilgili olarak yapılan bir diğer alıŐma; Bülent Varlık, Kudret Emiroğlu, Ömer Türkoğlu tarafından 2008 yılında basılan "Adana Sanayi Tarihi" isimli eserdir. Bu çalışmada, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Adana'da kurulan fabrikalar ele alınmış, Cumhuriyet yıllarında Adana sanayiinden bahsedilmiŐ ve çalışma 1970'li yıllara kadar getirilmiştir. Çalışmanın 19. yüzyılla ilgili kısmı çalıŐmamızla benzerlik göstermektedir. Fakat ilgili çalışmada, bu dönemde Adana'daki fabrika kuruluşları literatüre dayalı olarak tespit edilmeye çalışılmıştır ve birincil kaynaklara dayalı doyurucu bilgileri yeterince ihtiva etmemektedir. Konu zerine yapılmış bir diğer alıŐma, Yüksel Akkaya tarafından hazırlanan ve 2010 yılında yayımlanan "19. Yüzyılda Çukurova'da Sanayileşme ve cretli Emek" isimli makaledir. Bu makalede Adana'daki fabrikalaşma sürecine ana hatları ile değinildikten sonra, Çukurova fabrikalarındaki işçi ücretleri ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Mahir Fisunoğlu'nun 2007 yılında Çukurova'da Sanayileşme ve evre Sempozyumunda sunduğu "Adana'nın Sanayi Tarihine Kısa Bir Bakış" isimli bildirisi ile zlem Karsandık'ın 2010 yılında tamamladığı "ađdaŐlaŐma Sürecinde Adana (1839-1876)" isimli doktora tezi Adana'da sanayileşme faaliyetlerine kısmen değinmektedir. Bu çalışmaların yanı sıra Ayça Aslıhan zdoğru tarafından 2010 yılında, Mimarlık Anabilim Dalı'nda yüksek lisans tezi olarak hazırlanan, "Adana'da Dokuma Sanayi Yapılarının Endüstri Mirası Kapsamında İncelenmesi" başlıklı çalışma 1860-1960 yılları arasında Adana'da literatürde yer aldığı kadarıyla bilinen fabrikaları mimari ve meknsal açıdan incelemekte ve konu hakkında dolaylı olarak bilgi vermektedir.

Mevcut literatür incelendiğinde Adana'nın fabrikalaşma sürecini 1864-1912 yılları arasında birincil kaynaklar kullanarak, i ve dış dinamikleri dikkate alarak ele alan yeterli sayıda çalışmaya rastlanılmamıştır. Bu sebeplerle çalışma literatürde var olan boŐluđu doldurma çabasıyla gerçekleştirilmiştir.

3. MATERYAL ve YÖNTEM

Çalışma büyük ölçüde Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan belgelere dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Bu arşivin çeşitli tasniflerinde yer alan konuyla ilgili çok sayıda belge çalışmanın temel kaynağını oluşturmuştur. Çalışmada bürokratik işlemleri takip etme imkânı veren, taşra ve merkez teşkilatındaki birimler arası yazışmaların topluca yer aldığı *şura-yı Devlet Belgeleri*, *Bab-ı Ali Evrak Odası*, *İradeler* ve *Dahiliye Nezareti belgelerinden* büyük ölçüde faydalanılmıştır. Arşiv belgelerinden Osmanlı Devleti'nin sanayi alanında düzenleyici, teşvik edici ve himaye edici işlevi tespit edilmiştir. Arşiv belgeleri yanında birincil kaynak olarak farklı bilgileri içermesi bakımından gazetelerden de faydalanılmıştır. Bu kapsamda *Yeni Adana Gazetesi* ve *İtidal Gazetelerine* de çalışmada yer verilmiştir. Çalışmada kullanılan bir diğer birincil kaynak, Osmanlı taşrası üzerine oldukça geniş bilgiler içeren vilayet salnameleridir. İlki Adana'nın vilayet olarak idari taksimatının yapıldığı H. 1287/1870 yılında basılarak H. 1320/1902 yılına kadar 14 defa yayımlanan *Adana Vilayeti Salnameleri* taranmış, ilgili bilgiler çalışmaya aktarılmıştır. Vilayet salnameleri yanında, *Osmanlı Devlet Salnameleri* ve *Maarif Salnamelerinden* de istifade edilmiştir. Yine birincil kaynak vasfı taşıyan ve devlet mevzuatını göstermesi bakımından önem taşıyan *Dstr*'dan konuyla ilgili mevzuat tespit edilerek çalışmaya dahil edilmiştir. Son olarak ikincil kaynak niteliği taşıyan pek çok araştırma ve inceleme eser çalışmada kullanılmıştır. Çalışmanın zaman boyutunu oluşturan 19. yüzyıl kaynak çeşitliliği olan bir dönemdir. Bu kaynaklardan bir diğeri *şeriyye/kadı sicilleri*dir. 19. yüzyılda kadıların adl, beled, mal ve idarî işlere dair yetki alanları oldukça daraltılmıştır. Bu nedenle konu çeşitliliği azalan şeriyye sicilleri çalışmada kapsam dışı bırakılmıştır.

Çalışmada, birçok tarih araştırmasında kullanılan yöntem takip edilmiştir. Öncelikle Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki belge koleksiyonları taranmış ve çalışmanın kapsadığı süreçte Adana'daki fabrikalaşma sürecine ve fabrika kuruluşlarına dair arşiv belgeleri tespit ve temin edilerek transkripsiyonları yapılmıştır. Arşiv belgelerinden konuya ilişkin çok sayıda nitel ve nicel veri elde edilmiştir. Elde edilen veriler analiz edilerek sınıflandırılmıştır. Çalışma alanının Osmanlı taşrasını kapsaması sebebiyle ilgili arşiv belgeleri merkez-taşra arasındaki yazışma trafiğini de içermektedir. Bu yazışma trafiğini takip edebilmek için öncelikle belgelerin hangi birimden hangi birime ve ne zaman yazıldığı hususlarında bürokratik süreci kavranmaya çalışılmıştır. Akabinde salnamelerden, gazetelerden ve dstrdan konuya dair veriler toplanarak sınıflandırılmış ve yorumlanmıştır. Araştırmanın zaman sınırı içerisinde konu ile ilgili yapılmış olan çalışmalar literatürden tespit edilerek değerlendirilmesi yapılmıştır. Son olarak yararlanılan kaynaklardan elde edilen verilerle oluşturulan kuramsal ereve arasında ilişki kurularak çalışma tamamlanmıştır.

4. 19. YÜZYILDA OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SANAYİLEŞME POLİTİKASI

4.1. Geleneksel Osmanlı İmalat Sanayiinin Zaman Aşımına Uğraması

Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayi faaliyetlerini kentlerde, esnaf ve zanaatkârlar lonca adı verilen mesleki kurumlar vasıtasıyla gerçekleştirmekteydi. Kırsal alanda ise hane üretimi ve el tezgâhlarında üretim yaygındı. Esnaf veya zanaatkârların iktisadi etkinlikte bulunabilmeleri için aynı meslekteki diğer esnaf ve zanaatkârların bağlı oldukları loncalara üye olmaları gerekmekteydi. Mesleki eğitim lonca bünyesinde gerçekleşiyordu. Loncalarda usta-çırak ilişkisi vardı. Usta olarak nitelendirilen esnaf veya zanaatkârın gözetiminde mesleki eğitimden geçen kişi çıraklık sürecini tamamlıyordu. Çıraklık ile ustalık arasındaki aşama kalfalıktı. Bir kalfanın ustalık aşamasına geçebilmesi için mesleki yeterlilik göstermesinin yanında kendi dükkân veya atölyesini açabilmesi gerekiyordu. Osmanlı sanayii üzerinde belirleyici olan bir diğer uygulama *gedik sistemiydi*.²⁸ Gedik sistemine göre, üretim faaliyetinin kaç dalda yapıldığı, bu dallarda kaç atölye ve dükkân olacağı ve bu iş yerlerinde kaç usta, kalfa ve çırak olacağı belirlenerek kısıtlandırılmıştı. Lonca esnafının istediği gibi dükkân açıp tezgâh kurma hakkı yoktu. Her dükkân bir gedik sayılırdı. Gedik bir nevi kadro demektir. Usta ölünce gedik oğluna kalır, oğlu ya da yetişmiş kalfası yoksa gedik boşalmış sayılırdı. Dolayısıyla çıraklıktan kalfalık aşamasına geçen ve usta olmak isteyen kişi, gedik demek olan bir ustalık ya da imalathane, ölüm veya başka bir sebeple boşalmadıkça bir işyeri açamaz ve bir gediğin boşalmasını beklerdi.²⁹

Esnaf ve zanaatkârların uyması gereken kurallar lonca yönetimi tarafından belirleniyordu. Denetimleri ise hem lonca yönetimi hem de muhtesipler tarafından gerçekleştiriliyordu. Üretim süreci denetlenirken narh uygulamaları ile fiyatlarda istikrar sağlanmaya çalışılırdı. İstihdam, kalite, üretim miktarı ve fiyatlar üzerindeki denetimlerle rekabet önlenmeye çalışılırdı, işsizlik ve iflas gibi durumların ortaya çıkmasından çekinilirdi.³⁰ Üretim sürecinde loncaların belirlediği kuralların dışına çıkılmaması, yeni teknik ve icatlara başvurulmaması ve fiyat denetimleri iktisadi gelişmeyi engellemişti. Bu anlamda lonca sistemi, Osmanlı Devleti'nde kapitalist anlamda iktisadi gelişmenin önündeki engellerden birini oluşturmuştur.³¹

Osmanlı sanayi üretimi büyük ölçüde kol gücüne dayanıyordu. Üretim, iç pazar ihtiyacını karşılamaya yönelikti. Sanayinin en gelişmiş sektörü dokumacılıktı. İmparatorluğun pamuk

²⁸ Murat Koraltürk, *Türkiye'de Ticaret ve Sanayi Odaları (1880-1952)*, Denizler Kitabevi, İstanbul 2002, ss. 12-13

²⁹ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2008, s. 298; Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi", *Prof. Dr. Ercüment Kuran'a Saygı Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 2005*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2006, s. 265.

³⁰ Koraltürk, *a.g.e.*, s. 13; Ortaylı, *a.g.e.*, s. 300.

³¹ Koraltürk, *a.g.e.*, s. 14.

yetiştirmeye elverişli bölgelere sahip olması nedeniyle pamuklu sanayii dokumacılığın önemli bir koluydu. Denizli, Alaşehir, Adana ve Bursa'da erken dönemlerden itibaren büyük gelişme göstermişti.³² 19. yüzyıla kadar oldukça ileri bir seviyedeydi. İç tüketim ihtiyacını karşılamakla birlikte ihracatı da söz konusuydu. Bir diğer dokumacılık kolu ipekçilikti. İpekli dokuma sanayii, iç tüketimi büyük ölçüde karşılamaktaydı.³³ Yünlü dokumacılık ise hayvancılık ve ziraatle meşgul olan Türkler arasında yaygın olarak yapılmaktaydı. Bursa, Halep, Şam, Ankara, Amasya, Hereke yünlü kumaşlarıyla ünlüydü. Balkan eyaletlerinde de aba ve kebe adı ile bilinen yünlüler imal edilmekteydi.³⁴ Dokumacılığın önemli bir dalı olan halıcılık, geleneksel ev sanayi şeklinde hayvancılığın yaygın olduğu Selanik, Sivas, Konya, Maraş, İzmir gibi bölgelerde yapılmaktaydı. 19. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı dış ticaretinin en önemli kalemlerinden biri gelmişti. Osmanlı halıları İngiltere, Fransa, İtalya ve Amerika'ya ihrac ediliyordu. Bir başka imalat dalı dericilikti. Hayvancılığın yapıldığı yerlerde çeşitli iş kolları şeklinde icra edilmekteydi. İstanbul dericilik sanayinde önde gelen üretim merkeziydi. 17. yüzyılda büyük bir kısmı Kızılçeşme bölgesinde olmak üzere 700 tabakhane bulunmaktaydı. Osmanlı sanayiinin bir diğer önemli kolu madencilikti. Ülkede zengin maden yatakları bulunmakta önemli bir kısmı işletilmekteydi.³⁵ Diğer sanayi kolları arasında ağaç işlemeciliği, çinicilik, terzilik, kunduracılık ve kuyumculuk bulunmaktaydı. Ayrıca küçük imalathanelerde bıçak, kılıç, tabanca, kama, tüfek gibi silah imalatı da yapılmaktaydı³⁶

İmparatorlukta daha büyük çaplı sanayi tesisleri savunma sanayi alanında görülmekteydi. Bunlar devlet tarafından kurulup, işletiliyordu. İlk büyük sanayi tesisi II. Beyazıt Dönemi'nde kurulan Tophane idi. Tersane-i Amire, Baruthane gibi kuruluşlar da yine devlet tarafından tesis edilmişti. Osmanlı savaş sanayiinin en önemli tesislerinden olan baruthaneler Gelibolu, İstanbul, İzmir, Selanik ve Temeşvar'da bulunmaktaydı.³⁷

Osmanlı iktisadi ve toplumsal yapısı dünya ekonomik sistemindeki değişmelere bağlı olarak bir değişim süreci yaşamaya başlamış, zamanla geleneksel işlevlerini yerine getiremez hale gelmişti.³⁸ Ortaya çıkan sorunlara çözümler aranmış, 18. yüzyıldan itibaren ıslahat girişimleri gündeme gelmiş, Batı'ya yönelme eğilimi güç kazanmıştı. Batılılaşma hareketleri ilk olarak Lale Devri'nde görülmüştü. Lale Devri, Avrupa bilim ve tekniğinin Osmanlı İmparatorluğu'na yayıldığı

³² Rifat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988, s. 7.

³³ Genç, *a.g.e.*, s. 245.

³⁴ Genç, *a.g.e.*, s. 238; Önsoy, *a.g.e.*, ss. 8-9.

³⁵ Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, s. 9.

³⁶ Önsoy, *a.g.e.*, s. 10.

³⁷ Seyitdanlıoğlu, *a.g.m.*, ss. 266-267.

³⁸ Abdüllatif Şener, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi*, İşaret Yayınları, İstanbul, 1990, ss. 1-7; Klasik Osmanlı düzeninde değişim olgusu ve bu olgu karşısında Osmanlı bürokrat-aydınlarının fikirlerine dair bkz. Mehmet Öz, *Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1997.

ilk dönemdi. III. Selim Dönemi'nde Reisülküttab Ebubekir Ratib Efendi, Batı kurumlarını incelemek amacıyla Viyana'ya gönderilmişti. Ratib Efendi, III. Selim'e takdim ettiği büyük layihada *eski düzene* dönmenin fayda sağlamayacağını ifade etmişti.³⁹ Böylece Lale Devri'nden itibaren başlayan Batı eksenli ıslahat hareketleri Tanzimat dönemi'ne kadar devam edecekti.⁴⁰

Batı Avrupa'da ortaya çıkan sanayi devriminin etkileri bilhassa Napolyon savaşlarından sonra tüm dünyada hissedilmeye başlanmıştı. Savaş sonunda ekonomik buhran yaşayan İngiltere yeni pazar arayışına girmişti.⁴¹ Bu süreçte Avrupa devletleri ithalat gümrük vergilerini yükselten korumacı dış ticaret politikaları benimsemişti. Serbest dış ticaret politikası izleyen Osmanlı Devleti ise, İngiltere ve diğer Avrupa ülkeleri için cazip hale gelmişti. Osmanlı Devleti 16. yüzyıldan itibaren uygulanan kapitülasyonlar sebebiyle Avrupa mallarına %3 ithalat vergisi uygulamaktaydı. İthal malların ülke içine sokulması ve yine ülke içinde bir yerden başka bir yere nakledilmesi sırasında dört kalemden oluşan dâhili gümrük vergileri alınmaktaydı. Bu vergiler eşyanın değeri üzerinden %3 olarak belirlenmişti.⁴² İngiltere, Osmanlı topraklarında perakende ticarete tek bir vergiye tabi olmak, mallarını ülke içinde başka vergi ödemedi nakletmek arzusundaydı. İngilizler Osmanlı ülkesinde yaptıkları ticarete bir diğer engel olarak "yed-i vahîd usulü"nü görmekteydi.⁴³ İngiltere Osmanlı devletine serbest ticaret şartlarını kabul ettirmeye çalışıyor ve Osmanlı ile ticaretini yasal bir çerçeveye bağlamak istiyordu.⁴⁴ Osmanlı Devleti ise serbest dış ticaret politikasıyla gümrük gelirlerini artırmayı, *optimum seviyeye* çıkarmayı amaçlıyordu.⁴⁵ Osmanlı Devleti'nde yaşanan iç gelişmelerin de etkisiyle 16 Ağustos 1838

³⁹ Enver Ziya Karal, "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editörler: Halil İnalcık- Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s. 69; Fatih Yeşil, *Aydınlanma Çağında Bir Osmanlı Kâtipi Ebubekir Ratib Efendi (1750-1799)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 208-209.

⁴⁰ Enver Ziya Karal, "Tanzimat'tan Evvel Garplılaşıma Hareketleri (1718-1839)", *Tanzimat I*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 15.

⁴¹ Bu dönemde Avrupa devletleri kendi sanayilerini İngiliz mamullerinin rekabetine karşı koruyabilmek amacıyla çeşitli tedbirler alıp İngiltere'nin başlattığı sanayi devrimini yüksek gümrük duvarları koyarak, gerçekleştirmeyi amaçlamaktaydı. Fransa 1825'ten itibaren bazı tekstil maddelerinin ülkeye girişini yasaklamıştır. Alman Gümrük Birliği ithal mallarına ağır gümrükler koymuştur. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 1833 yılında 1600 kalem mala ağır ithal vergisi koyarak 69 eşyanın ülkeye girişini yasaklamıştır. Rusya ise 1833'te çoğu tekstil mamulü olan 300'ü aşkın malı yasak mallar listesine almıştır. Önsoy, *a.g.e.*, s. 12.

⁴² Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri I (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1974, ss. 62-64; Önsoy, *a.g.e.*, s. 12.

⁴³ Yusuf Kemal Tengirşek, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti'nin Harici Ticaret Siyaseti", *Tanzimat I*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 303; Yed-i vahîd; Sözlük anlamı "tek el"dir. Bu anlamda mali ve iktisadi alanlarda herhangi bir faaliyet türünün ayrı birimler halinde değil tek bir şahıs veya birim tarafından yönetilmesi kastedilmektedir. Terim olarak yed-i vahîd, bazı malların üreticilerden satın alınıp büyük mübadele merkezlerine taşınması ve orada çoğunlukla ihraç edilmek üzere yabancı tüccara, bazı durumlarda perakende satıcılarına toptan satılmasının devlet kontrolü ve sermayesiyle örgütlenmesi şeklinde 1826-1838 yıllarında Osmanlı Devleti'nde uygulanan bir ticaret tekeli rejimini ifade etmektedir. Mehmet Genç, "Yed-i Vahîd", *TDVİA*, Cilt 43, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 378.

⁴⁴ Pamuk, *a.g.e.*, 2005, s. 226.

⁴⁵ Zafer Toprak, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı Ekonomisinde Gelişmeler (Tarım-Ticaret-Sanayi)", *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100. Yılı İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Sempozyumu*, İzmir Ticaret Odası Yayınları, İzmir, 1985, s. 24.

tarihinde Balta Limanında Osmanlı-İngiliz Serbest Ticaret Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma ile mevcut ihraç yasakları, çeşitli mallar üzerine konulan *yed-i vahîd usulü*, satın alınan malların bir yerden başka bir yere nakli için gereken *tezkere sistemi* kaldırılmıştı. İngiliz tüccarları en çok “müsaadeye mazhar yerli tüccarla” aynı haklara sahip olmuştu. Antlaşmaya göre %12 ihracat gümrük vergisi, %5 ithalat gümrük vergisi alınacaktı. Bunun dışında herhangi bir vergi alınmayacaktı.⁴⁶ Dolayısıyla İngiliz tüccarlar dâhilî gümrük vergilerini ödemeyecekti. Ancak yerli tüccarlar, iç gümrük vergilerini ödemeye devam edecekti. Kısaca bu durum İngiliz tüccarlarını Osmanlı tüccarlarına karşı ayrıcalıklı bir konuma getirmişti.⁴⁷ İthalat gümrük vergisinin düşürülmesi Avrupa sanayi mallarının, Osmanlı pazarlarını ele geçirmesine sebep olmuştu. Ayrıca yabancı tüccar ham maddeyi daha ucuza ihraç etme olanağına kavuşmuştu.⁴⁸ Ticaret anlaşmasının İngiltere’ye sağladığı avantajlardan sanayileşmiş diğer Avrupa ülkeleri de faydalanmaya başlamıştı.⁴⁹ Böylece Osmanlı ekonomisi üzerinde, sanayileşmiş ülke ekonomilerinin önemli ölçüde etkili olmaya başladığı bir döneme girilmişti.

Osmanlı Devleti 1838 yılından itibaren imzaladığı ticaret antlaşmalarıyla serbest dış ticaret politikasını benimsemişti. Tanzimat dönemi’nde yapılan ıslahatlar “batı kapitalizmi yararına kurulan bu açık pazar düzeninin gerekli kıldığı idari, mali, toplumsal vb. batı tarzı reformları getirecek, Osmanlı Devleti’nin dünya ekonomisiyle bütünleşmesini hızlandıracaktı.”⁵⁰ Nitekim 3 Kasım 1839 tarihinde Mustafa Reşit Paşa Tanzimat Fermanı’yla yapılacak ıslahatları Gülhane Parkı’nda ilan ettikten sonra Fransız, *Le Temps Gazetesi* Tanzimat Fermanı’ndan *Türkiye’nin büyük Avrupa ailesine dâhil olması* şeklinde bahsetmişti.⁵¹

Tanzimat dönemi’nde tarım, sanayi ve ticaretin batı tarzında geliştirilmesi için çeşitli idarî ve hukukî düzenlemeler yapılmıştı.⁵² Ticaret Antlaşmaları mevcut lonca imalatını olumsuz

⁴⁶ Önsoy, *a.g.e.*, s. 15.

⁴⁷ Ömer Celal Sarc, “Tanzimat ve Sanayimiz”, *Tanzimat I*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 433.

⁴⁸ Önsoy, *a.g.e.*, s. 16.

⁴⁹ Bu dönemde Osmanlı Devleti, 1839’da İspanya, Sardunya ve Hamburg, 1840’ta Felemenk, Belçika ve Prusya, 1841’de İsveç, Danimarka ve Toskana, 1843’te Portekiz, 1846’da Rusya, 1850’de Sicilya ve 1858’de Brezilya ile aynı nitelikte serbest ticaret anlaşmaları imzalamıştır. Necdet Kurdakul, “Ticaret Antlaşmaları”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 666.

⁵⁰ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye’nin Düzeni (Dün-Bugün-Yarın)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1969, s. 58.

⁵¹ A. D. Novıçev, “1839 Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Dış Politikadaki Boyutları”, *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editörler: Halil İncalcık- Mehmet Seyitdanlıoğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s. 244.

⁵² 1838 yılında Hariciye Nezareti’ne bağlı Meclis-i Ziraat ve Sanayi kurulmuştur. Meclis, ülkenin doğal kaynaklarının, tarım, ticaret ve sanayinin gelişmesi için çalışmalar yapacaktı. Meclis, daha sonra eğitim ve öğretim faaliyetlerini de üstlenerek Meclis-i Umur-ı Nafia adını almıştır. 1839 yılında Umur-ı Ticaret ve Ziraat Nezareti’ne bağlanmıştır. 1876 yılında Meclis-i Ticaret ve Ziraat kurulmuştur. İlk ticaret odası olan Dersaadet Ticaret Odası 1880 yılında kurulmuştur. Görevleri arasında ticaret ve sanayinin geliştirilmesi yer almaktaydı. Taşrada da birbirinden bağımsız ticaret ve sanayi odaları kurma girişimleri olmuştu. Ancak girişimler başarısızlıkla sonuçlanmış, bu sebeple ticaret, sanayi ve ziraat odalarını bir oda bünyesinde toplamaya yönelik düzenlemeler yapılmıştır. 1889 yılına gelindiğinde ticaret, ziraat ve sanayi odalarının kurulması yasallaştırılmıştı. Bu tarihten sonra İmparatorlukta 100’e yakın ticaret ve ziraat ve sanayi odası kurulmuştur. 1897 yılında oda sayısı 115’e ulaşmıştır. Koraltürk, *a.g.e.*, ss. 16-37.

etkileyerek, birçok tezgâh ve imalathanenin kapanmasına sebep olmuştu. Buna karşılık geleneksel yapısını sürdüren tarımsal üretimi dışa açarak, Osmanlı dış ticaret hacminde artışlar meydana getirmişti. Sanayileşmiş Avrupa devletleri ile ticaretin artması Osmanlı Devleti'ni Avrupa'dan sanayi malı satın alan, buna karşılık ham madde satan bir ülke konumuna getirmişti.⁵³

Avrupa ile kurulan yeni ticari ilişkilerde en önemli ithalat kalemi dokuma sektörü mamullerinde olmuştu. Tabaklık, sirmakeşlik, kumaş imalatı gibi birçok imalat dalında da büyük bir yıkım yaşanmıştı. Bu durum 1867 yılında Takvim-i Vekayi'de "vaktiyle hali intizamda olan sirmakeş esnafının, bazı esbab ve illel dolayısıyla sanatların derece derece tenezzüle uğradığı ve düyun-ı kesireye duçar olarak bütün bütün mahv ve munkariz olmak mertebesine geldiği beyan edilir." şeklinde ifade edilmişti.⁵⁴

Serbest ticaret antlaşmalarının belirtilen olumsuz etkileri yanında, Batılılaşma eğilimleri Osmanlı tebaasının tüketim alışkanlıklarında değişiklikler meydana getirmişti. Osmanlı ülkesinde Avrupa sanayi ürünlerinin kullanımı yaygınlık kazanmaya başlamış, Osmanlı mamul mallarına olan talep düşmüştü. Neticede kunduracılık, terzilik ve benzeri birkaç yerli imalat dalı dışındakiler ya kapanmış ya da yoksulluk çekmeye başlamıştı.⁵⁵ Avrupa'nın olumsuz etkileri tekstil sektörünün tüm dallarında görülmemişti. Nitekim halıcılık sektörü dış talebe bağlı olarak büyük gelişme göstermiş ve varlığını devam ettirmişti. Ayrıca bazı bölgelerde geleneksel imalat sektörleri üretimlerini sürdürmüştü. Örneğin Şam ve Erzurum'da bıçak ve silah üretimi Erzurum, Van ve Diyarbakır'da kuyumculuk faaliyetleri devam etmişti.⁵⁶

Bu arada 1830'lu yıllardan itibaren Osmanlı Devleti'nde yazılı basın yoluyla iktisadi ve siyasi liberalizm düşüncesi yayılmaya ve tartışılmaya başlanmıştı. Bu hususta David Urquhart, Blacque Bey ve Churchill öncülük etmişti.⁵⁷ İngiliz elçiliğinde başkâtip olan David Urquhart, Adam Smith'in serbest ticaret teorisini Osmanlı ülkesinde yaymaya yönelik faaliyetlerde bulunmuştu.⁵⁸ İngiliz Churchill tarafından yayımlanan *Ceride-i Havadis* gazetesinde 1840'larda liberal ekonomi politikalarından bahsedilmekteydi.⁵⁹ 1850'lerden itibaren yoğunlaşan tercüme faaliyetleri Osmanlı iktisadi düşüncesinin gelişimine katkıda bulunmaktaydı. Sehak Abru'nun Jean Baptiste Say'dan yaptığı *İlm-i Tedbir-i Menzil* ve Mülkiye Mektebi'nde Hoca olan Serendi Arşizen'in İtalyan

⁵³ Haydar Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*, Creative Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 20.

⁵⁴ Sarc, a.g.m., ss. 426-428.

⁵⁵ Sarc, a.g.m., s. 430.

⁵⁶ Çağlar Keyder, *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1993, s. 63; Sarc, a.g.m., s. 433.

⁵⁷ Hayrettin Pinar, *Osmanlı İmparatorluğunda İktisadi Düşüncenin Modernleşmesi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2000, s. 24.

⁵⁸ Rifat Önsoy, "Tanzimat Dönemi İktisat Politikası", *Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 271.

⁵⁹ Şerif Mardin, "Tanzimat'tan Cumhuriyete İktisadi Düşüncenin Gelişimi (1838-1918)", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt III, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 624.

İktisatçı Pellegrino Rossi'den yaptığı *Tasarrufat-ı Mülkiye* isimli çeviriler bu alanda ilk örnekleri oluşturmaktaydı.⁶⁰

Müslüman Osmanlı tebası ticaretle fazla ilgilenmemiş, daha ziyade devlet idaresi, askerlik ve toprak işleri ile meşgul olmuştu. Buna karşılık ekonomik hayatı bir güç unsuru olarak gören Gayrimüslimler iktisadi bilgiye sahip olmanın önemine inanmışlardı. Tanzimat Dönemi'nde Müslüman Osmanlı aydınları ve bürokratları, ekonomik meselelere ilgi duymaya, iktisadi konularla ilgili görüş beyan etmeye başlamışlardı. İlk muhalefet hareketini temsil eden *Yeni Osmanlılar* iktisadi konularda çeşitli fikirler ileri sürmüştü. Tanzimat'ın ilanından itibaren yaşanan iktisadi değişim, bu grubun eleştirdiği konuların başında gelmekteydi.⁶¹ Namık Kemal, *Hürriyet Gazetesi*'nde serbest ticaret politikasının imalat sanayini çökerttiğinden ve tedbir alınması gerektiğinden bahsetmekteydi.⁶² Bu görüşlerini şu sözlerle dile getirmişti:

Biz ziraatte olduğu gibi san'atte dahi kendi yağımızla kavrulurduk. Hemen her ihtiyacımızı ifa edecek tezgâhlarımız vardı. Yirmi otuz seneden beri onların hemen cümlesi mahvoldu. Bunun sebebi hiç şüphe yok ki ma'hud muahedat ile Avrupalılara verilen hürriyet-i ticarettir. Devlet hürriyet-i ticareti öyle bir zamanda ilan etti ki mülkümüzde san'at ve marifet tamamıyla inkıraz halinde idi. O yolda haiz-i kemal olan Avrupa halkı vatanımıza yığıldı. Mamulatının nefaseti ve bahaca ehveniyeti cihetiyle mülkümüzde yapılaşan şeyleri itibardan düşürdü. Tezgâhlar kapandı. Erbab-ı sanat harap oldu. Bizim ticaret-i hariciyeden bir para istifade edemediğimiz şöyle dursun ticaret-i dahiliyeyi dahi yirmi senedir bütün bütün ellere kaptırdık. Buna sebep olan mahut muahededir.⁶³

19. yüzyılda Avrupa merkezli dünya ekonomisine katılmış olan Osmanlı Devleti, serbest ticaret antlaşmalarının akabinde dış etkilere açık hale gelmiş, rekabet gücü zayıflığı sebebiyle mevcut imalat sanayi gerilemişti. Kapitalizmin yayılmasıyla geleneksel imalat biçimleri yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nda değil, tüm dünyada ve öncelikle Avrupa ülkelerinde önemini yitirmişti. Ancak merkez ülkelerde kapitalizme geçiş sürecinde geleneksel sanayi, üretici sermayenin gelişmesine olanak sağlayacak birikimi oluşturabilecek yapıdaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise merkez ülkelerin aksine zanaatlar, modern sanayiye temel oluşturabilecek dinamiklere sahip değildi.⁶⁴ Bunda Osmanlı toplumsal ve ekonomik yapısının gelişmeye engel olan özellikleri; fiyat kontrolleri ve tespitleri, sıkı devlet denetimi vb. etkiliydi. Loncalar, imalat faaliyetleri üzerindeki kısıtlayıcı uygulamalarıyla sanayileşmeye ortam hazırlayacak olan sermaye birikimine imkân tanımamıştı. Tarımsal üretim üzerinde etkili olan tımar sistemi de sanayileşmeye geçişi sağlayabilecek sermaye birikimini olanaksız kılmıştı.⁶⁵ Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'dakine benzer şekilde sanayileşme aşamasına ulaşamamıştı.

⁶⁰ Pınar, *a.g.t.*, s. 25.

⁶¹ Ahmet Güner Sayar, *Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması*, Der Yayınları, İstanbul, 1986, ss. 297-300.

⁶² Berkes, *a.g.e.*, s. 33.

⁶³ Önsoy, *a.g.m.*, 1991, s. 268.

⁶⁴ Keyder, *a.g.e.*, s. 62.

⁶⁵ Koraltürk, *a.g.e.*, s. 16.

Sanayileşme için yeterli şartlara sahip olmayan İmparatorlukta Tanzimat'ın ilanı ertesi, Avrupa karşısında el emeğine dayanan Osmanlı imalat sanayinin gerilemekte olduğu görülmüştü. Tedbir olarak makineli üretime geçilmesi gerekliliğine inanılmıştı. Böylece devlet eliyle, devlet mülkiyetinde batı tarzı teknolojiyi kullanan sanayi işletmeleri kurma faaliyetlerine girişilmiştir. Fakat Avrupa devletleriyle imzalanan serbest ticaret antlaşmaları, mevcut imalat yapısına darbe vurmakla birlikte yeni girişimleri de olumsuz yönde etkilemekteydi.

4.2. Modern Sanayi Kurma Faaliyetleri

4.2.1. Devlet Mülkiyetinde Kurulan Fabrikalar (1840-1860)

“Sanayileşme, ya doğrusal bir devinim sonunda varılabilecek bir aşama ya da ancak periferi [çevre] statüsüne isyan ederek ulaşılabilecek bir amaçtır.”⁶⁶

19. yüzyılın ilk yarısından itibaren imalat sanayii çökmeye ve loncaları işlevini yitirmeye başlayan, pazarları Avrupa mamullerinin istilasına uğrayan Osmanlı İmparatorluğu, 1840'lı yıllardan itibaren Avrupa ekonomik yayılmasına karşı koyma ve rekabet etme düşüncesiyle fabrikalaşma sürecine girmişti.⁶⁷ 1840'larda devletçi sanayileşme politikası benimsenmiş, devlet mülkiyetinde bir dizi fabrikalar tesis edilmişti. 1840'larda başlayan fabrikalaşma süreci 1860'lı yıllara kadar devam etmiştir.⁶⁸ Devlet mülkiyetinde kurulacak fabrikalar sayesinde özellikle askeri ihtiyaçlar karşılanacak, aynı zamanda sanayileşme gerçekleştirilecekti.⁶⁹ Sanayileşmenin ekonomiye katkılarından istifade edilecek, hazinenin daha az harcama yapması sağlanacaktı. Aynı zamanda yerli sermayenin yurt dışına çıkmasına engel olunacaktı.⁷⁰ Fabrikalar kârlı birer kuruluş haline getirilecek, devlete gelir sağlayacaktı. Devlet eliyle sanayileşme sürecinde yeni fabrikalar kurulması yanında mevcut olanlar da modernize edilecekti. Sanayileşme sürecine katkı sağlaması amacıyla Avrupa'dan ustalar getirilmişti. Bu sayede modern teknolojinin yerli işçilerle, ustalara öğretilmesi amaçlanmaktaydı. Ayrıca 1847 yılında fabrikalarda çalışarak dokuma sanayi tekniklerini öğrenmek üzere Avrupa'ya dört öğrenci gönderilmişti. Bunlara ek olarak, Osmanlı Devleti fabrikalaşma sürecine çeşitli teşvik edici ve destekleyici uygulamalarla katkıda bulunmuştu. Zira ticaret antlaşmaları nedeniyle devletin yerli sanayi üretimine, gümrük

⁶⁶ Keyder, *a.g.e.*, s. 61.

⁶⁷ Ebubekir Ceylan, “Dünya-Sistemi Teorisinin Osmanlı Tarihi Çalışmalarına Yansımaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk İktisat Tarihi*, Cilt 1, Bilim ve Sanat Vakfı, İstanbul, 2003, s. 84.

⁶⁸ Önsoy, *a.g.e.*, 1998, s. 51; Seyitdanlıoğlu, *a.g.m.*, s. 269.

⁶⁹ Mustafa Kurt- Kemalettin Kuzucu- Baki Çakır- Kemal Demir, “19. Yüzyıl'da Osmanlı Sanayileşme Sürecinde Kurulan Devlet Fabrikaları: Bir Envanter Çalışması”, *Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi (OTAM)*, sayı 40, Ankara, 2016, s. 250.

⁷⁰ Tefik Güran, “Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”, *150. Yılında Tanzimat*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 236.

duvarlarını yükselterek koruma sağlaması mümkün değildi. Bu sebeple fabrikalarda üretilen mallar devlet tarafından satın alınacaktı. 1851 yılında alınan bir kararla fabrikalara yurtdışından getirilecek makine, alat ve edevatından herhangi bir iç ve dış gümrük vergisi alınmayacaktı. Fabrikalarda üretilen mallardan da piyasada herhangi bir vergi alınmayacaktı. Fabrikalarda çalışan usta ve işçiler askerlikten muaf tutulacaktı. Başarılı fabrika çalışanlarına çeşitli nişan ve ödüller verilecekti.⁷¹

Devlet fabrikaları daha ziyade İstanbul ve çevresinde kurulmuştu. 1827 yılında Eyüp'te kurulan ve on beş çarktan oluşan iplik fabrikası devletçi sanayileşmenin ilk örneğini oluşturmaktaydı.⁷² 1810 yılında Hamza Bey tarafından Beykoz Deri Fabrikası kurulmuştu. Bu fabrika, 1816 yılında II. Mahmut tarafından satın alınarak ordu emrine verilmişti. 1830'lu yıllarda yenilenen deri fabrikasına 1884 yılında bir kundura imalathanesi eklenmiştir. Beykoz Deri Fabrikası, Debbaghane-i Amire adıyla devlet idaresinde üretime devam etmişti. 1912 yılında imalat kapasitesinin günde 1000 adet deri işleme ve 4000 çift asker postalı üretme seviyesine çıkarılması kararlaştırılmıştır.⁷³

Dönemin büyük sanayi kuruluşlarından olan Feshane-i Hümayun 1835 yılında Kadırga'da kurulmuştur. Fabrika 1839'da Eyüp'e nakledilmiştir. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu'na fes giydirilmesine karar verilmişti. Fabrika, ordunun fes ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulmuştur. Fabrikada fes yanında zamanla çuka ve aba üretilmiştir. Çuka üretiminde ilk etapta katır gücünden faydalanılmış, 1843 yılında yapılan teknolojik yeniliklerle üretimde buhar makineleri kullanılmaya başlanmıştır. Böylece Feshane yurt dışından getirilen makinelerle daha kapsamlı ve büyük hacimli üretim yapabilen bir fabrikaya dönüşmüştü.⁷⁴ 1830 yılında İslimiye'de çuha fabrikası kurulmuştur. 1840'lı yıllarda İslimiye'de ikinci bir fabrika kurularak şayak imaline başlanmıştır. Çünkü askeri elbise imalinde kullanılmaya başlanan şayak, çuhaya nazaran daha dayanıklı ve ucuzdu. Avrupa'dan ithal edilen modern makinelerle donatılan fabrikaya, Belçika ve İngiltere'den uzmanlar getirilmişti. Aynı zamanda kaliteli yün elde etmek amacıyla İspanya'dan koyun ve damızlık koç ithal edilerek Yanbolu ve Karınabad çiftliklerine yerleştirilmişti.⁷⁵

1843 yılında İstanbul'un batısında; kuzeyde Edirne yolu, güneyde Marmara Denizi ile sınırlı, Yedikule'den Küçük Çekmece'ye kadar doğu-batı istikametinde yüz otuz kilometre uzanan ince uzun bir şeritte *sanayi parkı* niteliğinde dikkate değer bir sanayi ve tarımsal ürün kompleksi kurulmuştu. Bu sanayi kompleksinin Zeytinburnu yakınlarında bulunan fabrikasında demir,

⁷¹ Güran, a.g.m., s. 238.

⁷² Seyitdanlıoğlu, a.g.m., s. 268; Kurt vd., a.g.m., s. 250.

⁷³ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 63.

⁷⁴ Seyitdanlıoğlu, a.g.m., s. 268; Önder Küçükerman, *Türk Giyim Sanayinin Tarihi Kaynakları*, GSD Dış Ticaret A. Ş., İstanbul, 1996, s. 235.

⁷⁵ Önsoy, a.g.e., 1988, s. 51.

demir boru, çelik raylar, pulluklar, gem, üzengi, tüfek çakmakları, mızrakbaşları, kılıç, kilit, anahtar, bıçak, ustura, yivli top, havan topu, süvari ve piyade tüfekleri, çelik zırhlar, tabanca, şayak, astar, pamuklu kumaş ve çorap gibi çeşitli ürünlerin imalatı yapılmaktaydı. Fabrikada kumaş ve pamuklu tekstil ürünleri için ayrı bir bölüm vardı. Ayrıca işçi barınakları inşa edilmişti. Eleman yetiştirmek için bir de mektep açılmış, ancak mezun veremedi kısa süre sonra kapanmıştı.⁷⁶ Fabrikanın idaresi 1849 yılında Tophane-i Amire'ye devredilmiştir. 1901 yılında fabrikaya ilaveten yabancı bir şirket tarafından bir çelik fabrikası inşa edilmişti. Çelik fabrikasına bazik fırını yapılmış, kumaş ve pamuklu çorap üretmek için de bir bölüm kurulmuştu.⁷⁷

Fabrikalar kompleksi içinde Bakırköy'de ikinci bir ünite daha inşa edilmişti. Burada bir iplik bükme, dokuma ve pamuklu basma fabrikası, iki ocaklı bir demir atölyesi, bir buharlı makine ardiyesi ve küçük buharlı gemiler yapan bir tersane olmak üzere dört fabrika tesis edilmişti. Bu üniteye 1850 yılında Hereke Fabrikası'ndan pamuklu dokuma tezgâhları getirilmiştir. Sanayi ünitesi ilk buharlı gemiyi 1848 yılında inşa etmişti.⁷⁸ Aynı kompleks içinde Yeşilköy'de de bir çiftlik kurulmuştu. Fransız çiftlikleri örneğinde kurulan bu çiftliğe 1840 yılında Amerika'dan uzmanlar getirilerek pamuk cinsini ıslaha ve yeni ziraat tekniklerinin tatbik edilmesine teşebbüs edilmişti. Çiftliğe yeni hayvan cinsleri ve binlerce fidan tedarik edilmişti. Arazisinin bir kenarında modern tarımsal teknikleri öğretecek yeni bir okul kurulmuştu. İstanbul fabrikalar kompleksine Küçükçekmece'deki bir barut üretim tesisi ile Yedikule yakınındaki tuzla da dâhil edilmişti.⁷⁹

Tanzimat Dönemi'nde devlet tarafından kurulan fabrikalar arasında en uzun ömürlü olanı Hereke Fabrika-i Hümayunu idi. Hereke fabrikası 1843 yılında kurulmuştur. Fabrika Ohannes ve Bogos Dadian kardeşler tarafından tesis edilmiştir. Padişah Abdülmecid bu girişimi desteklemiş, 50 pamuklu ve 25 ipekli canfes tezgâhından oluşan fabrika, 1845 yılında devlete geçerek Hereke Fabrika-i Hümayunu adını almıştır.⁸⁰ Saray ihtiyacı olan döşemelikleri dokumak üzere 1850 yılında 100 adet jakarlı el tezgâhı getirtilerek, mevcut pamuklu tezgâhları Bakırköy fabrikalarına nakledilmişti. Fabrika, üretim kapasitesinin 40000 arşına ulaştığı 1850 yılından sonra kâr etmeye başlamıştır. 1852 yılında fabrikada 261 işçi çalışmakta, sekiz Avrupalı usta bulunmaktaydı.⁸¹ Fabrika 1875 yılına kadar sadece saray için üretim yapmış, bu yıldan itibaren Kapalı Çarşı'da bir satış mağazası açmıştır. 1892 yılında fabrikaya geleneksel halıcılık merkezlerinden olan Gördes

⁷⁶ Edward C. Clark, "Osmanlı Sanayi Devrimi", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Editörler: Halil İncalcık- Mehmet Seyitdanlioğlu, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2006, s. 469; Seyitdanlioğlu, a.g.m., s. 272.

⁷⁷ Mehmet Yıldırım, *Osmanlı Demir Çelik Sanayi'nde Atölyeden Fabrikaya Geçiş (1830-1870)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2015, s. 149.

⁷⁸ Seyitdanlioğlu, a.g.m., s. 272.

⁷⁹ Clark, a.g.e., s. 470.

⁸⁰ Küçükerman, a.g.e., s. 255.

⁸¹ Güran, a.g.m., s. 249.

ve Demirci'den halı getirilerek halı şubesi açılmıştır.⁸² Fabrikada 1900 yılından itibaren Goblen tipi hali imalatı yapılmaya başlanmıştı. 1902 yılında getirilen 20 yeni dokuma tezgâhı ile fabrikaya çuha bölümü eklenmiş, 1905 yılında da fes bölümü faaliyete geçmiştir. 1918 yılında Maliye Nezareti'ne bağlı olan fabrika 1925 yılında Sanayi ve Maadin Bankası'na devredilmiştir.⁸³

Bir diğer önemli sanayi yatırımı olan İzmit Çuha Fabrikası (Basmahane) 1844 yılında Ordu'nun kumaş ve fes ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulmuştur. Fabrika, ilk yıllarında yünlü askeri kumaş imal etmekle birlikte daha sonra yatak çarşafı, havlu, çorap ve eldiven imalatına başlamıştır. İzmit Çuha fabrikası ürünleri kalite itibariyle İngiliz ve Fransız dokumalarıyla rekabet edebilecek nitelikteydi.⁸⁴ Fabrika önce bir İngiliz fabrikatörün yönetimine verilmişti. Yapılan mukavelenameye göre fabrika imalatı devlet tarafından sabit fiyatla satın alınacaktı. Fabrika kapasitesi yılda 120 bin arşın çuka üretimine elverişliydi. Üretim maliyetlerinin düşük tutulabilmesi halinde üretilen çuka, ithal çukanın yerini alabilecekti. Fabrikanın en önemli sorunu kalifiye iş gücü eksikliğiydi. Bu amaçla yerli ustalar yeterli tecrübe kazanıncaya kadar yabancı ustaların getirilmesine karar verilmişti. 1846'ya kadar fabrika emaneten işletilmiştir. Yapılan üretim yine devlet tarafından tespit edilen sabit fiyatlarla askeri ihtiyaçlar için satın alınacaktı. Fabrikada 1849 yılı kayıtlarına göre 246 kişi çalışmaktaydı. 1849 yılında fabrika yönetimi Dar-ı Şura-yı Askeriye'ye devredilmiştir.⁸⁵ İmalatının tamamı orduya tahsis edilen fabrika, 1910 yılında yenilenmiş, aynı zamanda genişletilmiştir.⁸⁶ 1852 yılında Bursa'da Muradiye semtinde Çınarönü adlı yerde ipekçilik sanatını geliştirmek maksadıyla Hümayun İpek Fabrikası/Harir Fabrika-ı Hümayunu kurulmuştur. Fabrikada 82 adet ipek mancınığı bulunmaktaydı. Fabrikada 1852 kayıtlarına göre 98 kişi istihdam edilmekteydi. Fabrika ürettiği ham ipeği Hereke Kumaş Fabrikası'na satmaktaydı.⁸⁷ Fabrikanın finansmanını Hazine-i Hassa-ı Şahane karşılamıştır.⁸⁸ Ayrıca Bursa'da kumaş fabrikalarının yün ihtiyacını karşılamak üzere İspanya'dan 15000 kadar merinos koyunu ithal edilerek, kurulan üretim çiftliğine yerleştirilmiştir.⁸⁹

1840'lı yılların hükümet programı çerçevesinde 1840 yılında İstanbul'da Çubuklu Billur Fabrikası, 1841 yılında Silivri'de kurulan bir tabakhane, 1843'te Darphane-i Hümayun'da kurulan buhar gücüyle çalışan para basma makineleri, Beşiktaş'ta 1844 yılında kurulan bir demir dökümhanesi ve Paşabahçe'de bir porselen fabrikası bulunmaktaydı. Samako'da top güllesi

⁸² Serkan Yazıcı, "Osmanlı Devleti'nin Bir Sanayi Merkezi Olarak Hereke", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Editörler: Haluk Selvi- M. Bilal Çelik, Kocaeli Belediyesi Yayınları, Kocaeli, 2014, s. 200.

⁸³ Seyitdanlıoğlu, a.g.m., s. 273; Eldem, a.g.e., s. 63.

⁸⁴ Önsoy, a.g.e., 1988, s. 51.

⁸⁵ Güran, a.g.m., ss. 145-149.

⁸⁶ Eldem, a.g.e., s. 64.

⁸⁷ Güran, a.g.m., s. 149.

⁸⁸ Cafer Çiftçi, "1837-1908 Sürecinde Bursa'da Koza Üreticiliği ve İpekli Dokumacılık Sektörü", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, yıl 14, sayı 24, 2013/1, s. 4.

⁸⁹ Seyitdanlıoğlu, a.g.m., s. 274.

dökmek amacıyla bir demir dökümhanesi ve çuha fabrikası açılmıştı. Aynı yıllarda Bağdat'ta bir demirdöküm atölyesi işletmeye açılmıştır. 1852 yılında özel sektörün kurduğu bir basma fabrikası, 1860 yılında devlet tarafından satın alınmıştır. Balıkesir'de 1842 yılında kurulan devlet fabrikası çuha üretmekteydi.⁹⁰ 1842 yılında İslimiye'de çuha fabrikası kurulmuştu. Yine bu yıllarda Zonguldak maden kömürü işletmeye açılmıştır.⁹¹ 1844 yılına doğru İzmir'de kâğıt fabrikası kurulmuştur. 1840'lı yılların sonuna doğru Tokat'taki yüksek fırın ve makinelere büyük yatırımlar yapılmıştı.⁹² Bunlardan başka devlete ait sanayi tesisleri arasında Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu, Bursa'da birkaç ham ipek imalathanesi ve Unkapanı'nda bir askeri tahniye fabrikası vardı.⁹³

Tanzimat Dönemi'nde kurulan devlet fabrikalarının sayısı net olmamakla birlikte 160 kadar olduğu tahmin edilmektedir. Bu fabrikalardan 20. yüzyılda Hereke Fabrikası, Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, Feshane Fabrikası, Paşabahçe Cam Sanayi, İzmit Çuha Fabrikası, Zeytinburnu Fabrikaları gibi birkaç kuruluş varlığını sürdürmüştür.⁹⁴

1860'lı yıllara kadar devlet tarafından kurulan fabrikalar yanında az sayıda da olsa özel sektör tarafından fabrikalar tesis edilmişti. Bu fabrikaların kurucuları daha ziyade yabancılar ve Gayrimüslimlerden oluşmaktaydı. Özel sektör fabrikalarının ilk kurulduğu yerlerden biri Bursa idi. Bursa'da kurulan fabrikalar daha çok ipek ipliği imal etmiştir. Bursa'da ilk ipek fabrikası Fransız Glaizal ailesi tarafından kurulmuştur. Ancak bu fabrika kısa süre sonra iflas etmiştir. İsviçreli bir tüccar ile Avusturya konsolosu Falkeisen, Glazial fabrikasını devralmıştır. Falkeisen Osmanlı Ermenisi Taşçıyan ile buhar enerjisi ile çalışan ilk fabrikayı kurmuştur. Fabrika 1845 yılında faaliyete geçmiştir. Fabrika inorganik enerji kullanmaktaydı. 1835-1858 yılları arasında fabrika tanımına uyan 38 kuruluş Bursa'da açılmıştı. Fabrika sahiplerinin büyük kısmı Avrupalılar ve yerli Ermeniler idi.⁹⁵ Bu fabrikaların bir kısmı buhar, bir kısmı su gücüyle çalışmaktaydı. Bu fabrikaların en küçüğünde bile en az 20 kişi çalışmaktaydı. 1850'li yılların ortasında Bursa ipekli sanayi tesislerinde yaklaşık 3800 kişi çalışıyordu.⁹⁶

Fabrikalar daha ziyade ulaşım imkânları sebebiyle liman kentlerinde yoğunlaşmıştı. İzmir'de de özel sektör tarafından fabrikalar kurulmuştu. İzmir'de Dimo Issigonis Demir Fabrikası 1850-1854 yılları arasında Alsancak'ta faaliyete geçmiştir. Fabrikada genelde 60-70 işçi çalışıyordu.⁹⁷ Fabrikada buhar kazanları, hidrolik pompalar ile her türlü araç ve gereç

⁹⁰ Clark, *a.g.e.*, s. 472.

⁹¹ Küçükerman, *a.g.e.*, s. 239.

⁹² Clark, *a.g.e.*, s. 472.

⁹³ Eldem, *a.g.e.*, s. 64.

⁹⁴ Kurt vd., *a.g.m.*, s. 254; Önsoy, *a.g.e.*, 1988, s. 56.

⁹⁵ Çiftçi, *a.g.m.*, ss. 3-6.

⁹⁶ Leila Erder, "Bursa İpek Sanayiinde Teknolojik Gelişmeler (1835-1865)", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi: 1978 Özel Sayısı*, Ankara, s. 115.

⁹⁷ Abdullah Martal, "Osmanlı Sanayileşme Çabaları 19. Yüzyıl", *Osmanlı 3 İktisat*, Editör: Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 138-139.

yapılmaktaydı. Bu dönemde İzmir’de 1846 yılında kurulan bir diğer fabrika İzmir Kâğıt Fabrikası idi. Osmanlı Devleti, 1843 yılında İzmit’te bir kâğıt fabrikası kurdurma kararı almıştı. Ancak kâğıt fabrikasının İzmit yerine İzmir’de özel sektör eliyle kurdurulmasına karar vermişti.⁹⁸ Fabrikayı kurmaya yönelik ilk adım 1844 yılında atılmıştır. Düzoğlu Hoca Agob’a, fabrikayı kurması için 15 yıl süreli imtiyaz verilmişti. Fabrika Halkapınar’da 1846 yılında üretime geçmişti. İmtiyaz süresi 15 yıldır. Bu süre zarfında kâğıt üretimi için kimseye ruhsat verilmeyecekti. Fabrika mamulâtı ve ham maddesi her türlü vergiden muaf olacaktı. Her tür paçavrayı satın alma hakkı fabrikaya verilecekti. Devlet dairelerinde öncelikle fabrika mamulâtı kullanılacaktı. Fabrika için ithal edilecek her türlü makine ve benzeri araçlardan ithalat gümrük vergisi alınmayacaktı.⁹⁹ Fabrikada üretilen kâğıtlar pahalı olmakla birlikte kaliteliydi. Bu sebeple 1847 yılında Kağıtçıbaşı’na, ihtiyaç duyulan kâğıtları fabrikadan alması için emir verilmişti. Kısa sürede İstanbul Mahmutpaşa’da fabrika mamulü kâğıtları satmak için bir dükkân açılmıştı.¹⁰⁰ Büyük ümitlerle kurulan fabrika, zamanla ithal kâğıtlarla rekabet edemez hale gelmişti; çünkü ithal kâğıtlar hem daha ucuz ham de daha kaliteli idi. Ayrıca fabrika ham madde fiyatlarının yüksek olmasından da olumsuz yönde etkilenmişti. Fabrika Avrupa mamulü kâğıtlarla rekabet edebilmek için üretim maliyetlerini düşürmüştü. Bu durum fabrika ürünlerinde kalite bozukluğuna sebep olmuştu. Kalite düşüklüğünde makinelerin eskimesi de etkiliydi. 1854 yılında fabrikanın müdürü Maryos Koçino, hazineden yardım almaksızın makineleri yenilemek için izin verilmesini istemişti. Kısa sürede istenen izin verilmişti. İzmit Kâğıt Fabrikası yeni tip makinelerle bir süre daha üretimini sürdürmekle birlikte 1863 veya 1864 yılında kapanmak zorunda kalmıştır.¹⁰¹

İzmir’de kurulan bir diğer özel sektör fabrikası 1849 yılında kurulan İzmir Un Fabrikası idi. Sahipleri büyük ölçüde İngilizlerden oluşan buharlı un fabrikası, şirket usulü ile Halkapınar’da açılmıştır. Fabrikaya 15 yıllığına imtiyaz verilmiş, fabrika 1850 yılında üretime başlamıştı. Bir süre sonra zarar etmiş, bunun üzerine fabrika, şirket tarafından beş yıllığına Osmanlı vatandaşı Maltass’a ihale edilmişti. Kısa süre sonra iflas eden Maltass’ın fabrikası, devlet tarafından işletilmeye başlanmıştı. Ancak buharlı un fabrikası, bu dönemde açılan diğer fabrikalar gibi, çeşitli sebeplerle kapanmak zorunda kalmıştı.¹⁰² İzmir ve çevresinde bu fabrikaların yanı sıra özel sektör tarafından başka fabrikalar da kurulmuştur. MacAndrews ve Forbes şirketi meyan kökünden meyan balı üretmek ve yurt dışına ihraç etmek için ilk olarak 1854 yılında Aydın’da meyan balı fabrikası açmıştı. Kısa süre sonra Söke, Kuşaklı ve Nazilli’de üç fabrika daha

⁹⁸ Emre Dölen, “Kuruluşu İzmit’ten İzmir’e Kaçırılan Bir Kâğıt Fabrikası (1846)”, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II*, Kocaeli Belediyesi Yayınları, Kocaeli, 2016, ss. 747-749.

⁹⁹ Dölen, a.g.m., ss. 750-751; Abdullah Martal, *Değişim Sürecinde İzmir’de Sanayileşme 19. Yüzyıl*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999, s. 134.

¹⁰⁰ Martal, a.g.e., s. 135.

¹⁰¹ Dölen, a.g.m., s. 753.

¹⁰² Zeki Arıkan- Abdullah Martal, “İzmir’de İlk Buharlı Un Fabrikası”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 12, 1982-1998, Prof. Dr. Cengiz Orhonlu Hatıra Sayısı, İstanbul, 1998, ss. 11-19.

faaliyete geçirmişti.¹⁰³ İzmir’de ilk iplik fabrikası kurma girişimi 1853 yılında yapılmıştı. Ömer Ağa’ya 15 yıl süreli iplik ve bez fabrikası kurma imtiyazı verilmiştir. 1851 yılında İzmir’de bir susam ve zeytinyağı fabrikası kurmaya yönelik teşebbüste bulunulmuştu. 1850’li yıllarda Yorgaki adlı kişiye 10 yıl süreli İzmir’de susam ve tobra yağı fabrikası kurma imtiyazı verilmişti. Yine İzmir’de 1852 yılında bezir yağı fabrikası kurmak için tüccardan Hüseyin Ağa girişimde bulunmuştu. Kendisine 10 yıl süreli imtiyaz verilmiştir. 1859 yılında İzmir’in havagazıyla aydınlatılması için gaz fabrikası ve gaz fenerleri kurulması ile ilgili girişimlerde bulunulmuştu. 25 Nisan 1859 tarihinde 40 yıl süreli İzmir gaz fabrikası imtiyazı verilmiştir. 1855 yılından itibaren ise Yorgi Nikoladi, İzmir’in Eskipazar semtinde konyak üretmeye başlamıştı.¹⁰⁴

1846 yılında Tırhala Sancağı’nda Nikola Gaconi’ye 6 tezgâhlı bir ipek fabrikası kurması için ruhsatname, 1847 yılında Fransız Niko’ya İstanbul’da 10 yıl süreli bir imtiyazla ipek fabrikası kurma izni, 1847 yılında Askeroğlu Öseb’e, Avrupa’dan ithal edeceği makinelerle yapacağı kendir ve iplik üretimi için 10 yıl imtiyaz, 3 yıl vergi muafiyeti verilmiştir. Yine 1847 yılında Avrupa tüccarından Martaroğlu Asord’a İnegöl Akhisar köyünde kuracağı aba ve şayak fabrikası için ruhsat verilmiştir. 1846 yılında müstemin Bayron’a Büyükada’da Sabun Fabrikası, 1847’de Manastırlı İsmail’e Boğaziçi’nde Kiremit Fabrikası, 1848 yılında İsmet Paşa, Rauf Bey, Askeroğlu Öseb ortaklığına Tutkal Fabrikası kurma imtiyazları verilmiştir. Osmanlı Devleti, bir yandan ruhsat ve imtiyaz vererek özel sektörün fabrikalar kurmasını desteklerken, diğer yandan geleneksel yöntemlerle üretim yapan kesimin zarar görmesine engel olmuştu. Bu sebeple verilen imtiyazlarda bu üreticiler imtiyaz kapsamı dışında tutulmuştur.¹⁰⁵ Osmanlı Devleti’nin bu hassasiyeti 19. yüzyıl boyunca devam etmiştir.

Devlet eliyle başlatılan sanayileşme sürecinde birçok fabrika ortaya çıkmakla birlikte çoğu üretimini sürdüremeyerek kapanmak zorunda kalmıştı. Zira fabrikalar makine, yedek parça, mühendis, kalifiye eleman, işletmeci ve uzman bakımlarından dışa bağımlıydı. Yerli sanayinin gelişmesini engelleyen iç gümrük vergileri, Avrupa devletlerine kolaylıklar sağlayan düşük ithalat vergileri, yerli üretimin Avrupa malı kalitesini yakalayamaması ve sermaye eksikliği sanayileşme çabalarını olumsuz etkilemişti.¹⁰⁶ Fabrikalaşma hareketi bütçede açık verilmesine sebep olmuştu. Kırım Savaşı’nın getirdiği mali yükün de etkisiyle devletçi sanayileşme modeli terk edilmiş ve devlet 1860’lı yıllardan itibaren sanayileşme yolunda özel girişimi destekleme kararı almıştır.¹⁰⁷

¹⁰³ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye’ye Giriş i*, Savaş Yayınları, Ankara, 1982, s. 112.

¹⁰⁴ Martal, *a.g.e.*, ss. 126-156.

¹⁰⁵ Martal, *a.g.e.*, ss. 21-23.

¹⁰⁶ Seyitdanlıoğlu, *a.g.m.*, ss. 275-278.

¹⁰⁷ Martal, *a.g.m.*, s. 281.

4.2.2. 1860 Sonrası Sanayiye Teşvik Politikaları

Osmanlı Devleti 1860'lı yıllardan itibaren devletçi sanayileşme politikasını terk etmiş, 1860 yılı öncesi tecrübelerinden istifade etme yoluna gitmiştir. Özel sektör eliyle sanayileşmenin daha faydalı olacağına kanaat getiren Osmanlı, sanayileşme konusunda özel sektörü teşvik etmeye karar vermiştir. Bu konuda 1863 yılında kurulan ve 1873 yılına kadar faaliyet gösteren Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun çalışmaları etkili olmuştur.

4.2.2.1. Islah-ı Sanayi Komisyonu ve Faaliyetleri

Islah-ı Sanayi Komisyonu yerli sanayiye korumak ve geliştirmek amacıyla 1863 yılında kurulmuştur. Komisyonu kurmakla eski Evkaf-ı Hümayun Nazırı Rıza Efendi görevlendirilmiştir. 1864 yılında çalışmalara başlayan komisyonun, 11 maddelik talimatnamesi hazırlanarak görev ve çalışma esasları belirlenmiştir. Komisyonun beşi devlet memuru, dördü tüccar ve sanayicilerden oluşan dokuz daimî üyesi vardı. Daimî üyeler evkaf mümeyyizi Halil Razi Efendi, askeri ümeradan Hakkı Bey, eski kaymakamlardan Mustafa Efendi, kolağası Cemal Bey, Ferruhsadzade Mehmet Bey, tüccar ve sanayicilerden Hacı Raif Efendi, Mehmet Efendi, Antuan Efendi ve Nasri Efendi idi. Komisyonun iki kâtibi ile bir de mukayyidi vardı. Komisyon başkanı mabeyn kâtipliği de yapan evkaf nazırlarından Ali Rıza Efendi idi. Talimatnameye göre komisyon, cuma ve pazar günleri hariç haftanın beş günü toplanarak en az günde beş saat çalışacaktı.¹⁰⁸ Islah-ı Sanayi Komisyonunun çalışmaları; esnafı şirketler halinde birleştirmek, sergiler düzenleyerek sanayiye desteklemek ve teşvik etmek, sanayi mektepleri açmak, ithalat gümrük tarifelerini düzenlemek başlıkları altında toplanmıştı.¹⁰⁹

Komisyon esnafın şirketler halinde birleştirilmesine özel önem vermiştir. Esnafın şirketler halinde birleşmesinden çeşitli faydalar sağlanacaktı. Esnaf, imkânlarını bir araya getirerek, yurtdışından makine, alet ve edevat getirtebilecek, seri üretime geçebilecekti. Esnaf, hükümet karşısına şirket sayesinde sayıca az ve güçlü kuruluşlar olarak çıkacak, böylece devlet tarafından esnafın korunmasına yönelik tedbirler alınmasını sağlayacaktı. Şirketleşme, her sanat dalı için okullar açılmasını, nitelikli eleman yetiştirilmesini temin edecekti. Yine Şirketleşme, ürünlerin kalitesini ve fiyatını belirli bir düzene koyacaktı. Devlet ihtiyaçlarını şirketlerden satın

¹⁰⁸ İhsan Satış, "Islah-ı Sanayi Komisyonu ve Şirketlerin Teşekkülü: Debbağ Şirketi Örneği", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/18, 2012, s. 422.

¹⁰⁹ İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme Anlayışına Bir Örnek: Islah-ı Sanayi Komisyonu Olayı", *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi: 1978 Özel Sayısı*, Ankara, s. 124.

alacaktı. Şirketler, loncaların dağılması sonrasında oluşan esnaf ve sanatkârlar arasındaki dayanışmayı ve yardımlaşmayı yeniden sağlayacaktı.¹¹⁰

Komisyon çalışmalarını öncelikle İstanbul merkezli yapacak, esnaf ve sanatkârların sorunlarını tespit ederek çözümler bulacaktı. Daha sonra İstanbul dışındaki esnaf ve sanatkârların sorunlarına eğilecekti. Öncelikle dağınık halde bulunan ve sermaye sıkıntısı çeken İstanbul esnafı, şirketler halinde örgütlenecekti. Simkeşhane, Saraçhane, altınvarakçı, tabakhane esnafı şirketler halinde birleştirilecekti. Bunlar yanında mumcu, demirci, dökümcü, doğramacı, divitçi ve mürekkepçi esnafları da aynı şekilde şirketler halinde örgütlenecekti. Esnaf tarafından kurulacak şirketler, bir yönetim kurulu tarafından yönetilecek, ilgili esnaf kethüdası kurul başkanı, güvenilir iş insanları kurul üyesi seçilecek, şirket kârından kendilerine belirli bir pay verilecekti. Esnaf şirketlerine bir de devlet memuru tayin edilecek, bu memurlar vasıtasıyla devlet ihtiyaçlarının şirket mamullerinden karşılanması sağlanacaktı. Komisyon tarafından şirketler altında toplanan esnafın, kaliteli, saf, dayanıklı, güzel ve uygun fiyatlı mal üretmeleri sağlanacaktı. Bilirkişi ve uzmanlar tarafından esnafın mamul ettiği malların ölçü ve miktarları, kâr hadleri, satış fiyatları tespit edilecek ve gazeteler yoluyla ahaliye duyurulacaktı. Hile yapan esnaf, komisyonun uyarısı ile Şehremaneti tarafından cezalandırılacaktı. Yeni bir şey icat edenler, komisyona icatlarını sunacak, uygun bulunması halinde komisyon tarafından kendisine imtiyaz verilecekti. Esnaf ve sanatkârlar arasındaki anlaşmazlıkların çözümü için komisyon tarafından bir veya iki bilirkişi tayin edilerek, anlaşmazlığın giderilmesi sağlanacaktı. Komisyon, İstanbul dışındaki esnaf ve sanatkârlarla ilgili sorunlara da duyarsız kalmayacaktı.¹¹¹

4.2.2.2. Esnafın Şirketler Halinde Birleştirilmesi

Islah-ı Sanayi Komisyonu esnafı şirketler halinde birleştirme göreviyle öne çıkmaktaydı. Komisyonun şirketleşmeye öncelik vermesinde esnafın sorunlarını çözmek yanında Avrupa'daki gelişmeler de etkili olmuştur. Nitekim 19. yüzyılda makineli üretime geçen İngiltere'de rekabet gücünü kaybeden küçük esnaf şirketler halinde birleştirilmiştir. Kısa süre sonra Almanya'da da küçük iş yerleri şirketler halinde birleştirilmiştir.¹¹² Islah-ı Sanayi komisyonu, bu sebepler yanında şirketleşme ile Osmanlı iç pazarını istila eden Avrupa mamullerine karşı yerli sanayi ile rekabet edebilmeyi amaçlamaktaydı. Komisyon kısa sürede çalışmalarına başlamıştı. Komisyon üyeleri bizzat esnaf dükkânlarına giderek ya da esnafı komisyona çağırarak sorunları tespit etmişlerdi. Şirket halinde birleşmelerini gerekli gördükleri esnafın sermaye kapasiteleri, üretim imkânları,

¹¹⁰ Satış, a.g.m., s. 422; Adnan Giz, "Islah-ı Sanayi Komisyonu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1360.

¹¹¹ Satış, a.g.m., ss. 420-421; Giz, a.g.m., ss. 1360-1361.

¹¹² Önsoy, a.g.e., 1988, s. 98.

verilebilecek imtiyazlarla ilgili raporlar ve şirket nizamnameleri hazırlanmıştı. Bu raporlar ve nizamnameler komisyon tarafından Meclis-i Vala'ya gönderilmişti. Komisyon, mali imkânsızlıklar sebebiyle şirketlerin kurulabilmesi için devletin yardım veya kredi vermesini söz konusu etmemiş, buna karşılık kurulması planlanan şirketlere devletin bedava arsa temin etmesini, ithalat kolaylıkları getirmesini, vergi muafiyeti sağlanmasını gündeme getirmişti. Buna göre, şirketlere on iki yıl süreyle imtiyazlar verilmişti. İmal edecekleri eşya ile ithal edecekleri makine, alat ve edevat altı yıl süreyle damga ve ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmuştu. Devlet dairelerinin ihtiyacı olan eşyalar öncelikli olarak şirket esnafından satın alınacaktı.¹¹³ Islah-ı Sanayi Komisyonu, ilk olarak şimkeşhane, saraçhane, debbağ esnafını, daha sonra kumaşçı, kılabdancı, tabakçı, kemhacı, balmumu, sandalçı, çatma yastıkçı, dökmeçi, demirci ve zilci esnafını şirketler halinde birleştirmeye yönelik çalışmalara başlamıştı. Yaklaşık bir buçuk yıllık hazırlık çalışması sonucunda 1866 yılında şimkeşler ve kılabdancı esnafını, 1867 yılında sarraçlar ve debbağlar esnafını, 1868 yılında kumaşçılar, dökümcüler ve demirciler esnafını, 1870 yılında tabakçılar esnafını şirketler halinde birleştirmiştir.¹¹⁴

Kısaca 1860'lı yılların sonu yoğun bir şirketleşme hareketine sahne olmuştur. Fakat kurulan şirketlerin bir kısmı sermaye azlığı, bilgi ve tecrübe yetersizliği gibi sebeplerle başarılı olamayarak kısa bir süre sonra dağılmıştır. Islah-ı Sanayi Komisyonu ise 1873 yılında faaliyetlerini durdurmak zorunda kalmış, bir kısım görevleri belediyelere devredilmiştir. Komisyon tarafından yürütülen işleri yapmak üzere yaklaşık iki yıl sonra Ticaret ve Ziraat Meclisi kurulmuştur. Aynı zamanda Şura-yı Devlet Nafia Dairesi, komisyonun görevleri ile ilgili konuları görüşmeye başlamıştır. Şirketleşme girişimleri, Osmanlı Devleti'nde şirketleşme bilincinin uyanması açısından önem taşımaktadır.¹¹⁵

4.2.2.3. Uluslararası Fuarlar ve Sergi-i Umumi-i Osmani

Osmanlı Devleti Tanzimat'tan itibaren uygulamaya başladığı sanayileşme programı kapsamında, öncelikle modern teknoloji kullanan makinelerle donatılmış fabrikalar kurmuş, akabinde de imalatı duran esnaf ve zanaatkârı modern teknolojiye ayak uydurarak yeniden canlandırmanın yollarını aramıştır. Bu çerçevede uluslararası sergilere katılma ve ulusal sergiler düzenlemenin üreticiyi teşvik edeceğini düşünmüştür.

İlk uluslararası sergi 1 Mayıs 1851 tarihinde Londra'da düzenlenmiştir. Sergi, Batı'da tarım, sanayi ve sanat alanında yaşanan gelişmeleri teşhir etmek amacıyla açılmıştı. Sergide bilimin ve sanatın sanayiye uygulanması teşvik edilmekteydi. Sergiye katılan Osmanlı Devleti, öncelikle İstanbul'da sergiye gönderilecek eşyanın tespit edilerek toplanması amacıyla bir

¹¹³ Satış, a.g.m., ss. 421-422.

¹¹⁴ Önsoy, a.g.e., 1988, ss. 98-99; Martal, a.g.m., s. 283.

¹¹⁵ Önsoy, a.g.e., 1988, s. 101.

komisyon kurmuştu. Komisyon sergiye gönderilecek eşyanın listesini hazırlamış, Ticaret Nezareti listeyi eyaletlere göndermişti. Osmanlı Devleti, sergiye katılmakla ülke topraklarının verimliliğini göstermeyi, halkının tarım, sanayi ve sanat alanlarındaki kabiliyetini kanıtlamayı ve ülkenin gelişmesi yolunda sarf edilen çabaları ortaya koymayı amaçlamaktaydı. Sanayileşmiş Avrupa ülkeleri sergiye makine, alet, cihazlar ve modern makinelerde imal edilen dokumalar ile katılmıştı. Osmanlı Devleti sergiye 700 civarında mahsulle katılmıştı. İşlenmiş veya ham madenler, tarım ürünleri, hayvansal ürünler, kök ve çiçek, deri, kürk, pamuk, yün, ipek ve bunlardan mamul dokumalar, berber takımları, hamam takımları, yaprak ve kamıştan örülmüş eşyalar, bina yapımında kullanılacak sağlam ve güzel kokulu ağaçlar, dağlarda bulunan ince ve renkli taşlar, işlenmiş altın ve gümüş eşyalar, bahçe aletleri, silahlık ve palaska, ayakkabı, fildişi tarak, kehribar takım, ev eşyaları, kâğıt ve kâğıt ürünleri, keyif verici maddeler, gül yağı, ıtır yağı ve çini sergiye gönderilen mahsullerdendi. Yaklaşık altı ay açık kalan sergide 3088 madalya dağıtılmıştı. Osmanlı Devleti'nin bazı ürünleri sergide ödül almıştı. El ürünleri, ev tekstili, porselen ve tarım ürünleri dallarında 86 nişan, 42 aferinname almıştır.¹¹⁶

İkinci uluslararası sergi 1853 yılında Amerika'da Newyork'ta açılmıştır. Osmanlı Devleti, sergiye masraflı olacağı gerekçesiyle katılmamıştır. Üçüncü uluslararası sergi 1855'te Paris'te düzenlenmiştir. Bu sergi Osmanlı Devleti'nin katıldığı ikinci uluslararası sergi olmuştur.¹¹⁷ Osmanlı Devleti sergiye katılacak ürünleri belirlemek üzere yerelde ve merkezde meclisler oluşturmuş, sergiye katılacak ürünlere gümrük ve vergi muafiyeti sağlamıştır. Yol giderleri de devlet tarafından karşılanmıştır. Sergide Osmanlı Devleti'ne ait 35 pavyonda, İstanbul, İzmir, Selanik, Trabzon, Aydın, Halep, Niş, İşkodra, Drama, Şam, Niğde, Kayseri, Bozok, Amasya ve Bursa gibi çeşitli yerlerden gönderilen dokuma ve giyim ürünleri, çok sayıda tarım, hayvancılık, maden, sanayi ürünleri, kimyasal ürünler ile yiyeceklerden oluşan 2000 ürün yer almıştır. Sergiye gönderilen ürünler arasında İzmit Fabrika-ı Hümayunu, Hereke Fabrika-ı Hümayunu, Zeytinburnu Fabrika-ı Hümayunu, Ereğli Fabrikası ile Feshane ve Tophane mamulleri de yer almıştı. Sergide Osmanlı ürünlerine 27 madalya, 20 mansiyon verilmiştir.¹¹⁸

Osmanlı Devleti 1862 Londra İkinci Uluslararası Sergisine de katılmıştır. Sergilere katılmak hazineye yük oluyordu; fakat Osmanlı, sergiye katılmaması durumunda Avrupalı devletlerin Osmanlı ülkesinde ziraat, sanayi ve sanat alanlarında ilerleme katetilmediği fikrine kapılmasından çekiniyordu. Sergiye katılmak üzere çeşitli sektörlerden 787 üretici başvurmuştu. Sergide imparatorluğun çeşitli bölgelerinden gönderilen ürünler 25 pavyonda sergilenmişti.

¹¹⁶ Aziz Tekdemir, "1851 Londra Sergisi ve Osmanlı Devleti'nin Katılışı", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 2018, 13/1, ss. 291-321; Sergide ödül kazanan Osmanlı ürünleri için bkz. Rifat Önsoy, Osmanlı İmparatorluğunun Katıldığı Uluslararası Sergiler ve Sergi-i Umumi-i Osman-i (1863 İstanbul Sergisi), *Bellekten*, XLVII, 1983, ss. 198-199.

¹¹⁷ Önsoy, *a.g.e.*, 1988, ss. 50-63.

¹¹⁸ Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı İktisadi Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, Yıldız Matbaacılık, İstanbul, 1994, s. 643; Küçükerman, *a.g.e.*, s. 207.

Osmanlı ürünleri 83 madalya ve 44 mansiyon kazanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu uluslararası sergilerde Batı sanayii ile kendi sanayii arasında büyük bir fark olduğunu görmüştür.¹¹⁹

1851 yılından itibaren uluslararası sergilere katılan Osmanlı Devleti, Islah-ı Sanayi Komisyonunun çalışmalarının da etkisiyle İstanbul'da sergi düzenlemeye karar vermiştir. Osmanlı Devleti, İstanbul'da düzenlenecek geniş çaplı bir serginin, ticaret, ziraat ve sanayide canlılık meydana getireceğini, sektörel gelişmeyi teşvik edeceğini düşünmekteydi. 1863 yılında açılan *Sergi-i Umumi-i Osmani*, Osmanlı ekonomisinin sorunlarını tespit ederek çözüm bulmayı amaçlamıştı. Sergiye, İmparatorluğun farklı yerlerinden gelen ürünler, vilayetlerin üretim gücünü ve onları oluşturan öğeleri değerlendirme olanağı sağlayacaktı.¹²⁰ Bununla birlikte ziraat ve zanaat üreticileri bir araya gelecek, tanışmaları sağlanacak, üreticilerin sorunları tespit edilip yetkililere duyurulacak, üreticilerin mamulât ve mahsûllerinin kalite ve çeşitleri saptanacak, böylece ziraat, ticaret ve sanayinin gelişmesi sağlanacaktı. Sergide sadece yerli ürünlerin teşhir edilmesi düşünülüyse de Avrupa'dan gönderilecek yeni icat tarım ve sanayi makinelerinin de sergilenmesine karar verilmişti. Sergi için Sultan Ahmet'te bir bina yapılmıştır. Bu arada 22 Aralık 1862 tarihinde serginin kuruluş ve çalışma esaslarını düzenleyen 13 fasıl ve 61 maddeden oluşan bir nizamname yayınlanmış, gazetelerde ilan edilmiş ve taşra idarelerine gönderilmişti. Serginin açılmasından kapanmasına kadar gazetelerden hakkıyla faydalanılmıştı. *Ruzname-i Ceride-i Havadis, Mirat, Terakki, Tasvir-i Efkâr ve Tercüman-ı Ahval*'de sergiyle ilgili bilgilendirme amaçlı haberler yer almıştı.¹²¹ Taşradan İstanbul'a getirilecek mallar her türlü vergiden muaf tutulmuş, malları İstanbul'a getireceklerin masrafları karşılanmıştı. Kendisi gelmek istemeyenlerin ürünleri başka kişilerle gönderilebilecekti. Sergide satılmayan ürünlerin devlet tarafından satın alınması ve Avrupa'daki sergilerde olduğu gibi en iyi ürünlere ödüller verilmesi kararlaştırılmıştı. Sergiye gönderilen ürünler için 13 ayrı pavyon hazırlanmıştı.¹²²

Sergi-i Umumi-i Osmani 28 Şubat 1863 tarihinde 3500 metrekarelik alanda inşa edilen binada açılmıştı. Açılışa sultan Abdülaziz, devlet adamları ve kalabalık bir halk kitlesi katılmıştır. Sergide 10000 kalemden fazla ürün ve eşya sergilenmiştir.¹²³ Sergi açıldıktan bir ay sonra zirai alet ve makineleri teşhir için ayrı bir pavyon daha düzenlenmişti. Bu kısımda İngiltere, Fransa ve Avusturya-Macaristan'dan gelen alet ve makineler ile aynı cinsten yerli mamullere yer verilmişti. Yurt dışından gelen alet ve makinelerin kullanımını izah etmek amacıyla Fransa'dan mühendis ve tekniker de getirilmişti. Bu alet ve makinelerin büyük fayda sağlayacağı düşünülerek temin

¹¹⁹ Önsoy, a.g.e., 1988, ss. 67-71.

¹²⁰ Bernard Camille Collas, *1864'te Türkiye Tanzimat Sonrası Düzenlemeler ve Kapitülasyonların Tam Metni*, Çeviren: Teoman Tunçdoğan, Bileşim Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 151.

¹²¹ Kenan Demir, "Sergi-i Umumi-i Osmani'nin (1863) Açılışı ve Serginin Duyurulmasında Gazetelerin Rolü", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28/1, Ocak 2018, ss. 159-166.

¹²² Önsoy, a.g.m, 1983, s. 209; *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını, Devlet Basımevi, İstanbul, 1938, s. 147.

¹²³ Kütükoğlu, a.g.m., ss. 643-644.

edilmesine karar verilmişti.¹²⁴ Beş ay açık kalan sergi, birçok yerli ve yabancı ürünün tanıtılmasına, iç ve dış ticaretin gelişmesine ve üretimin modernleşmesine katkıda bulunmuştur.

1867 Paris Uluslararası Sergisi Osmanlı Devleti'nin katıldığı 4. Uluslararası Sergidir. Sergi, 1 Mayıs 1867 tarihinde açılmıştır. Paris sergisinde sergilenmeye değer görülen ürünlerin İstanbul'a gönderilmesi için vilayetlere haber verilmiştir. Osmanlı Devleti, sergiye sanayi ve tarım ürünleri ile dolu 327 sandık eşyayı, İstanbul'da Mesajeri Şirketine ait bir gemi ile göndermiştir. 1867 Paris sergisi, Sultan Abdülaziz'in katıldığı ilk sergi idi. Sultan Abdülaziz Paris'te III. Napolyon tarafından karşılanmış, sergiye gezmiş ve Endüstri Sarayı'nda düzenlenen ödül törenine katılmıştır. Champ de Mars'ta kurulan sergiye 32 ülke katılmıştır. Osmanlı Devleti, sergide 64 ayrı kategoride yer almıştır. Osmanlı ürünleri toplam 100 kadar madalya ve mansiyon almıştır. Osmanlı'nın kültürel ve sosyal yaşamı mimari eserlerle güzel sanatlar bölümünde sergilenmiştir. Osmanlı pavyonunda bir cami, bir Boğaziçi köşkü, bir hamam sergilenmiş, mekânın tam ortasında bir çeşme yer almıştır.¹²⁵ Ayrıca güzel sanatlar bölümünde 1867 yılında Paris'te resim öğrenimi gören Osman Hamdi Bey'in üç yapıtıyla, Şeker Ahmet Paşa'nın karakalem Sultan Abdülaziz portresi sergilenmiştir.¹²⁶

1873 Viyana Dünya Sergisine katılan Osmanlı Devleti'nin sergi komiserliğini Osman Hamdi Bey yapmıştır. Osmanlı Devleti'nin sergi mahali, III. Ahmet çeşmesi replikası, Osmanlı evi, Türk kahvehanesi, Boğaziçi yalısı, Türk çarşısı ve hamamından oluşmaktaydı. Osmanlı mimari eserleri tasarlanarak sergide yer edinmişti. Sergide değerli mücevherler ve fotoğraflarla Osmanlı kıyafetleri de sergilenmişti.¹²⁷ Sergide Osmanlı Devleti'nin kültürel hayatını yansıtan kitaplara da yer verilmişti. Osmanlı Devleti'nin Müslüman ve Gayrimüslim topluluklarının ve meslek gruplarının giyim kuşamı konusunda önemli bir kaynak olan "Elbise-i Osmaniyye" adlı kitap hazırlanmış, kitapta yer alan giysi örnekleri de sergide yer almıştır. İtalyan mimar Montani Bogos Şaşıyan tarafından hazırlanan "Usul-ı Mimari-i Osmani" isimli kitap klasik Osmanlı mimarisini, İstanbul, Edirne ve Bursa camileri gibi mimari başyapıtları Avrupalı mimarlara tanıtmak amacıyla sergilenmişti. Sergilenen üçüncü kitapta ise Bizans ve klasik dönem Osmanlı anıtları ve 19. yüzyıla ait önemli mimari eserler tanıtılmıştı. Osmanlı Devleti sergiden, 2 onur diploması, 41 gelişme ve 174 liyakat madalyası olmak üzere toplam 447 ödül almıştır.¹²⁸ Osmanlı Sarayında Şekercibaşı olan Hacı Bekir, 1873 yılında Viyana Sergisine katılmak üzere görevlendirilmişti. Hacı Bekir, sergiden gümüş madalya ile dönmüştür. Sergide, Batılı ülkelerin marka kullandığını görmüş ve yurda döndüğünde ilk markayı yapmıştır. Şekerleme ve lokum çeşitleri geliştiren Hacı

¹²⁴ Önsoy, *a.g.e.*, s. 231.

¹²⁵ Tekdemir, *a.g.m.*, ss. 1-19.

¹²⁶ Gülgün Yılmaz, "Osmanlı Devleti'nin Katıldığı Uluslararası Tarım, Endüstri, Sanat Sergileri ve İane Sergisi", *60. Yaşında Sinan Genim'e Armağan Makaleler*, Editörler: Oktay Belli- Belma Barış Kurtel, İstanbul 2005, ss. 773-774.

¹²⁷ Demir, *a.g.m.*, s. 158.

¹²⁸ Yılmaz, *a.g.m.*, ss. 724-725.

Bekir, Avrupa'da Türk lokumunun *Turkish Delight* olarak tanınmasına vesile olmuştur. Uluslararası şekerlik literatürüne giren Hacı Bekir, 1877 yılında İstanbul'da şekerçi dükkânı açmış, bu kuruluş günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir.¹²⁹

Amerika kıtasının keşfinin 400. yıldönümü şerefine düzenlenen 1893 Colomb Dünya Sergisi Chicago'da açılmıştır. Bu sergiye II. Abdülhamid tarafından hazırlatılan, doğa manzaraları, okul, fabrika, hastahane gibi modern yapıların da yer aldığı 1819 fotoğraf, 51 albümden oluşan Yıldız fotoğraf albümleri gönderilmiştir. 1893 yılında II. Abdülhamid'in isteğiyle İstanbul'da *Dersaadet Ziraat ve Sanayi Sergi-i Umumisi* adında bir sanayi sergisinin açılması planlanmış, ancak 1894 İstanbul depremi nedeniyle bu plan gerçekleştirilememiştir.

Osmanlı, 1900 Paris Evrensel Sergisi'ne de katılmıştır. Sergide Osmanlı pavyonu Fransız mimar Rene Ducas tarafından yapılan cami maketi ile temsil edilmiştir. Osmanlı pavyonunda askeri elbiseler de sergilenmişti. Sergiye gönderilen değerli atlar madalya ile ödüllendirilmişti.¹³⁰

Osmanlı Devleti'nin sergilere katılması iktisadi modernleşmesine katkıda bulunmuştur. Sergilerde Avrupa'daki teknolojik yenilikleri yakından tanıma fırsatı bulan Osmanlı, bu yeniliklerden istifade etme kararı almıştır.

4.2.2.4. Mesleki ve Teknik Eğitimin Geliştirilmesi: Islahhaneler ve Sanayi Mektepleri

Osmanlı İmparatorluğunda teknik eleman ihtiyacı Tanzimat dönemi öncesinde lonca teşkilatı içerisinde karşılanmaktaydı. Zamanla loncalar işlevini yitirerek, teknik eleman ihtiyacını karşılayamaz hale gelmişti. Osmanlı'da kalifiye eleman eksikliği sanayileşmede temel sorunlardan birini oluşturmaktaydı. Bu sorun bir süre Avrupa'dan uzman getirilerek aşılmaya çalışılmıştı. Ancak külfetli olması sebebiyle başka çareler aranmıştı. Bu çerçevede ilk olarak Avrupa'ya teknik alanlarda öğrenim görmek üzere öğrenciler gönderilmişti. 1848 yılında ise İmparatorluk'ta bir sanayi mektebi kurulması gündeme gelmişti. Bu dönemde fabrika merkezi haline gelen olan Zeytinburnu'da fabrikalara kalifiye eleman yetiştirmek için bir sanayi mektebi açma teşebbüsünde bulunulmuş, ancak binası ve öğrencileri tedarik edilen mektep açılmamıştı.¹³¹

1863 yılına gelindiğinde Islah-ı Sanayi Komisyonu tarafından kalifiye eleman yetiştirilmek amacıyla mektepler açılmasına karar verilmişti.¹³² Bu konuda ilk teşebbüs 4 Şubat 1861 tarihinde Niş eyaleti valiliğine atanan Mithat Paşa tarafından yapılmıştır. Güvenlik ve vergi meselelerini çözmekle işe başlayan Mithat Paşa 1863 yılında ilk kez Niş'te ıslahhane açmıştır.

¹²⁹ Mustafa Bozdemir, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Endüstriyel Mirasımız*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2011, s. 176.

¹³⁰ Yılmaz, a.g.m., ss. 725-726.

¹³¹ Mehmet Ali Yıldırım, *Tanzimat Döneminde Meslek Okulları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2010, s. 168.

¹³² Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, Cilt 1-2, Eser Matbaası, İstanbul, 1977, s. 629.

Daha sonra Rusçuk (1864) ve Köstence (1864) ıslahhaneleri açılmıştır. 1867 yılından itibaren Mithat Paşa'nın Tuna vilayetinde uygulamaya geçirdiği vilayet sistemi yaygınlaştırılmaya başlanmıştır. Bu yıllardan itibaren Sofya, Harput, İşkodra, Kandiye, Sivas, Kudüs, Adana, Konya, Edirne, İzmir, Manastır, Ankara, Kastamonu, Diyarbakır, Halep, Selanik, Trabzon, Erzurum, Yanya, Bosna, Suriye vilayet merkezleri ile İstanbul'da 30'a yakın ıslahhane açılmıştır.¹³³ 1868 yılında Rusçuk'ta kızlara mahsus bir ıslahhane de açılmıştı. ıslahhaneler, ilk etapta savaşlar ve göçler sebebiyle kimsesiz kalan çocukların himaye edilmesi amacıyla açılmıştı. Aynı zamanda bu çocukların meslek sahibi yapılarak hayata kazandırılmalarına ve ülke kalkınmasına hizmet etmelerine gayret edilmişti. 1867 tarihli ıslahhaneler nizamnamesinin 44. maddesi, bir yıl ve üzerinde hapis cezası alan çocukların hapisaneler yerine ıslahhanelere kaydedilmesini karara bağlamıştı. Böylece ıslahhaneler çocuk suçlular için hem bir ıslah yeri hem meslek edinerek hayata hazırlanma işlevi görmeye başlamıştır. ıslahhanelere farklı din ve mezheplere mensup çocuklar eşit şartlar altında alınarak karma eğitimin gelişmesine de katkıda bulunulmuştu.¹³⁴

ıslahhanelere öncelikle on üç yaşından küçük kimsesiz çocuklar alınmaktaydı. ıslahhanelerde teorik ve pratik derslerden oluşan beş yıllık ikili bir eğitim-öğretim veriliyordu. Pratik dersler daha ziyade terzilik, dericilik, kunduracılık, marangozluk, demircilik, mürettipçilik, matbaacılık, dikiş makinesi tamirciliği, çuha, bez imali ve iplik hazırlama dallarında verilmekteydi. Meslek atölyelerinde yapılan pratik eğitim yanında sabahları 2 saat teorik dersler veriliyordu. Bu dersler öğrencilerin dini mensubiyetlerine göre farklılık göstermekteydi. Müslüman çocuklar, Müslüman hocalardan Osmanlı alfabesi, çeşitli dini metinler, basit edebi parçalar, matematik dersleri alırdı. Gayrimüslim çocuklar da benzer dersleri kendi dinlerine mensup hocalardan tahsil ederdi. Buna göre çocuklar beş yıl boyunca günde iki saat öğrenci, günün diğer saatlerinde öğrenci-işçi idi. Eğitimde ağırlık pratik derslere verilmekle birlikte mezun olabilmek için öğrencilerin okur-yazar olması ve basit matematiksel işlemleri yapabilmesi gerekli görülmekteydi.¹³⁵

ıslahhanelerde bir müdür, memur, nazır ve kâtip bulunmaktaydı. Bunlar ıslahhanenin mali geleceğini planlamakla ve eğitim-öğretim sürecini denetlemekle sorumlu idi.¹³⁶ ıslahhanelerde umum müdür, zabıta müdürü, imalat müdürü, hocalar, usta öğreticiler, sandık emini, vekil-i harç gibi görevliler bulunurdu. ıslahhaneler devlet tarafından tahsis edilen daimî bir gelire sahip değildi. Ayrıca Maarif Nezareti, Ticaret Nezareti gibi herhangi bir nezarete de bağlı değildi. Mahalli idareciler ve ileri gelenler tarafından idare edilirdi. Finansmanları da aynı

¹³³ Bekir Koç, "ıslahhanelerin Finans Olanakları ve İç İşleyişleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 20, Güz 2006, ss. 194-195.

¹³⁴ Bekir Koç, "Osmanlı ıslahhanelerinin İşlevlerine İlişkin Bazı Görüşler", *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6/2, 2007, ss. 40-48.

¹³⁵ Koç, a.g.m., 2006, ss. 190-191.

¹³⁶ Koç, a.g.m., 2006, ss. 191-192.

şekilde daimî olmayan çeşitli gelirlerle sağlanırdı. Bu durum belki de ıslahhanelerin başlıca temel sorunu idi. İslahhaneler, nakdi yardım ve diğer mahalli olanaklarla finanse edilirdi. Başlıca finansman kaynağı devlet memurları, mahalli ileri gelenler ve tüccarlardan toplanan yardımlardı. İkinci finansman yöntemi vilayetlerde han, arsa, hamam, dükkân vb. gelirlerinin daimî veya geçici olarak tahsis edilmesiydi. Ya da vilayet için ayrılan ödeneklerin bir kısmının ıslahhanelere ayrılması idi. Bir diğer yöntem de merkezi hükümetin doğrudan veya dolaylı olarak ıslahhanelere ödenek ayırması idi. Aynı ya da nakdi yardımlar dışında askeri kurumların ihtiyaçlarının ıslahhanelere sipariş verilmesi merkezin sık başvurduğu mali yardım yöntemlerindendi. Ayrıca ıslahhane üretiminden elde edilen gelirlerdi.¹³⁷

İslahhanelerden elde edilen tecrübeler neticesinde İstanbul'da mevcut ıslahhanenin 1866 yılında İstanbul sanayi mektebine dönüştürülmesine karar verilmişti.¹³⁸ İstanbul Sanayi Mektebi irade-i seniyye ile 1868 yılında Sultanahmet'te açılmıştı. Mektebin nezareti Şura-yı Devlet Riyasetine verilmiştir. Mektep binası dershaneler ve atölyeler yanında bir de fabrika ihtiva etmekteydi. Mektepte demircilik, dökmecilik, makinacılık, mimarlık ve marangozluk, terzilik, kunduracılık, mücellidlik sanatları öğretilecekti. Ayrıca bu sanatları öğrenmek için gerekli olan fenlerle bilimler talim edilecekti. Mektep harici ve dâhili olmak üzere iki kısma ayrılacaktı. Dâhili şubedeki öğrenciler 13 yaşından küçük olacak, yatılı olacak ve miktarı 500 kişiyi geçemeyecekti. Harici şube talebeleri 30 yaşından küçük olacak ve sadece gündüzleri mektebe devam edecek, 200 kişiyi geçemeyecekti.¹³⁹ Mektepte idareden sorumlu bir nazır, dâhili ve harici şubelerde birer müdür ve birer müdür muavini olacaktı. Müfredat derslerini okutmak üzere yeteri kadar muallim, sanatlar için ustalar görev yapacaktı. Bunların yanında muhasib kâtipler, imalat yoklamacıları, anbarcı, makinacı, odacı, bekçi ve tabib görev yapacaktı. Dâhili şubede aşçı, çamaşırcı ve hizmetçi ve hademeler çalışacaktı.¹⁴⁰ Mektep beş sınıftan ibaret olacaktı. Mektepte birinci sınıfta Türkçe kıraat ve yazı, amal-ı erba, tersim-i hutut, bazı eşkâl-i hendese dersleri ile işe yarayacak derecede şakirdlik, ikinci sınıfta Türkçe okuyup yazmak, hesap ve sınıfına müteallik fününunun tarifati, resim, coğrafya, hendesinin bazı dersleri ile bazı işleri tarif ile başlı başına görececek derecede kalfalık, üçüncü sınıfta Türkçe yazmak, defter tutmak usulü, mükemmel resim, hendese, fen-i kimya mukaddimatı, makine fenninden bazı dersler ile bulunduğu sanatı tarifsiz icra idebilecek kalfalık dördüncü sınıfta düzgün imla ile yazmak, usul üzere defter tutmak, eşya-yı madeniye ve ahşabiyyenin havass-ı tabiiyyesi ve evsafi ve manule ve makara ve sath-ı mail ve kama ve vida gibi alat-ı basite bahisler ve fenn-i makine mukaddimatı ile bulunduğu sanatta birinci derecede kalfalık, beşinci sınıfta meramını ifade edecek derecede düzgün imla ile Türkçe yazmak, her nev

¹³⁷ Cemil Öztürk, "İslahhane", *TDVİA*, Cilt 19, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1999, s. 191; Koç, a.g.m., ss. 186-189.

¹³⁸ Ergin, *a.g.e.*, s. 633.

¹³⁹ *Düstûr*, I. Tertip, 2. Cilt, s. 258.

¹⁴⁰ *Düstûr*, I. Tertip, 2. Cilt, s. 259.

hisab ve kimyanın ahkâmını bulunduğu sanatta icra eylemek, usul-ı mimariye, makina fennini öğrenmek ile bulunduğu sanata müteallik işleri meharet ve malumat ile görecek derecede ustalık etmek öğretilenecekti.¹⁴¹ İstanbul Sanayi Mektebini müteakip, taşradaki ıslahhaneler de yavaş yavaş sanayi mekteplerine dönüştürülmeye başlanmıştı.

II. Abdülhamid Dönemi'nde (1876-1909) sanayi mekteplerinin nitelik yönünden yetersiz olduğu görülerek ıslahı yoluna gidilmiştir. Vilayetlerde *mükemmel şekilde* yeni sanayi mektepleri açmak, bu okullarda kız ve erkek çocuklara sanayiye öğretmek, Gayrimüslim ve yabancıların eline geçmesinden korkulan sanayi ve ticarete Müslümanları da büyük oranda dâhil etmek başlıca amaçlardandı. Böylece açılacak mektepler sayesinde Anadolu'da yerli sanayinin geleceği temin edilecekti. Bu noktada II. Abdülhamid Dönemi'nde sanayi mektepleri Anadolu'da bağımsız ve milli bir sanayi yaratılması için en önemli araçlardan biri olarak görülüp teşvik edilmekteydi. Bu yıllarda *Hamidiye Sanayi Mekteb-i Ali'si* adıyla Edirne, İzmir, Adana, Bağdat Bursa, Halep, Selanik, Şam, Kastamonu, Kosova, Sivas, Trablusgarp, Yemen, Beyrut, Manastır, Erzurum ve İstanbul vilayetlerinde okullar açılmıştı. Dönemin sonlarında bütün sanayi mekteplerinde yaklaşık 2500 öğrenci bulunmaktaydı.¹⁴² Sanayi mekteplerinin sanat bölümleri açıldıkları bölgelerin özelliklerine göre değişmekteydi. Böylece bölgenin değerleri ve özellikleri bu okullar sayesinde yaşatılıyordu. Her sanayi mektebi aynı zamanda imalathane durumundaydı ve sipariş atölyeleri de mevcuttu. Bu atölyeler dışarıdan sipariş alıp, jandarma, polis ve ordunun ihtiyaçlarını karşılayarak mektebe gelir sağlardı.¹⁴³

Sanayi mekteplerinin idaresi II. Abdülhamid Döneminde *Taşra Devair-i Belediyesine Dair Kanunname* ile buldukları belediyelerin meclislerine devredilmişti. Zamanla sanayi mektepleri iyi idare edilememeleri ve mali imkânsızlıklar sebebiyle kapanma noktasına gelmişti. 1890'lı yıllardan itibaren ise mektepler yeniden gelişim sürecine girmişti. Kapanan mektepler yeni binalar inşa edilerek yeniden faaliyete geçirilmiş, bazı yerlerde ise yeni sanayi mektepleri açılmıştır. Sanayi Mekteplerinin belediyelere devredilmeleri üzerine belediye başkanı önderliğinde kurulan komisyonlar tarafından idare edilmeye başlanmışlardı. Bu durum mekteplerin varlığını sürdürmesi için yeterli değildi. 1890'lı yıllardan itibaren vilayet valileri mekteplerle ilgilenmeye başlamıştı. Bununla birlikte sanayi mektepleri daimî mali kaynak sorununu aşamıyordu. Vilayet matbaası gelirleri, belediye gelirleri arasında yer alan zebhiye resmi, duhuliyeye resmi, hayvan tezkireleri, ahali ile devlet memurları yardımları sanayi mekteplerinin finans kaynaklarını oluşturmaktaydı. Bunların yanında gayrimenkul kira gelirleri,

¹⁴¹ Düstûr, I. Tertip, 2. Cilt, ss. 259-260.

¹⁴² Bayram Kodaman, "Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e Kadar Sanayi Mektepleri", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri 11-13 Temmuz, 1977*, Editörler: Osman Okyar- Halil İnalçık, Meteksan Yayınları, Hacettepe Üniversitesi, Ankara, 1980, ss. 289-290.

¹⁴³ Kodaman, a.g.m., s. 292.

mekteplerde üretilen ürün satışları, piyango gelirleri mekteplerin gelir kaynakları arasında yer almaktaydı.¹⁴⁴

İlk kız sanayi mektebi 1869 yılında Rusçuk'ta açılmıştı. Mithat Paşa Rumeli'deki ordunun elbise ihtiyacını karşılamak amacıyla Rusçuk'ta bir fabrika kurmuş, Avrupa'dan alet ve edevat getirtmiş, bu fabrikada çalışmak üzere kimsesiz kız çocuklarını toplatıp bir kız sanayi mektebi açmıştır. Devamında, 1878 yılında Üsküdar'da, 1879 yılında İstanbul Aksaray'da, yine bu sene içinde İstanbul Cağaloğlu'nda olmak üzere üç kız sanayi mektebi açılmıştı.¹⁴⁵

4.2.2.5. Gümrük Tarifelerinin Düzenlenmesi

Osmanlı Devleti'nde İthalat gümrük vergilerini artırma fikri İslah-ı Sanayi Komisyonu'ndan önce faaliyete geçen işlerin devamı maksadıyla gündeme getirilmişti. 1838 yılı ve sonrasında Osmanlı Devleti, Avrupa Devletleri'yle imzalanan ticaret antlaşmalarına göre ithalattan yüzde 5, ihracattan yüzde 12 gümrük vergisi almaktaydı. 1861 yılından itibaren ithalat gümrüğü yüzde 8'e çıkarılmış, ayrıca ihracat gümrük vergisinin her yıl yüzde 1 azaltılmak suretiyle sekiz yıl sonra yüzde 1'de sabit kalması kararlaştırılmıştı. İthalat gümrük vergisinin yüzde 5'ten yüzde 8'e çıkarılması serbest dış ticaret politikasından kısmi bir sapma anlamına gelmekteydi. Bu sayede yerli sanayinin ithal mallara karşı korunması amaçlanmıştı. İhracat gümrük vergisi 1869 yılı itibariyle yüzde 1 oranına düşürülmüştü. Osmanlı'nın tarım, orman, maden ve imalat ürünlerine Avrupa talebi artmıştı. Ayrıca vergiler eşyanın fiziksel ölçülerine göre değil, *advalorem* olarak değer esasına dayalı alınmaktaydı. Bu uygulamanın zararlarını ortadan kaldırmayı amaçlayan Bab-ı Ali 1883 yılında *spesifik* (fiziki nitelik) tarifeleri gündeme getirmişti, ancak 1907 yılına kadar bu konuda bir sonuç elde edememişti. 1907 yılında İhracat gümrük vergisi oranı yüzde 11'e çıkarılmıştır. Buna rağmen Osmanlı Devleti, gümrük tarifesinde *spesifik* tarifeye geçememiştir. *Spesifik* tarifeye ancak Birinci Dünya Savaşı esnasında 1916 yılında çıkan yasa ile geçilebilmiştir. Bu noktada İslah-ı Sanayi Komisyonunun görevi vergi oranları ile ilgili tarifeleri gözlemek olacaktı.¹⁴⁶

4.2.2.6. Özel Sektöre Sanayi Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazlar ile Diğer Teşvikler

1840'lı yıllarda uygulanmaya başlanan sanayileşme politikalarının bir başka yönünü fabrikalara sağlanan özel teşvik uygulamaları oluşturmaktaydı. Özel sektörün sermaye yetersizliği, mevcut dâhili gümrük uygulamaları nedeniyle üretimlerini arttıramadıkları

¹⁴⁴ Mehmet Ali Yıldırım, "Abdülhamit Devrinde Mesleki-Teknik Eğitimin Gelişimi: Vilayet Sanayi Mektepleri", *Sultan II. Abdülhamit Sempozyumu*, Selanik, 20-21 Şubat 2014, Bildiriler Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, ss. 5-6.

¹⁴⁵ Ergin, *a.g.e.*, s. 686.

¹⁴⁶ Önsoy, *a.g.e.*, s. 126; Giz, *a.g.m.*, s. 1360; Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908- 1950) Milli İktisat- Milli Burjuvazi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1995, ss. 25-27.

hükümetçe bilinmekteydi. Bu anlamda sanayileşme için uygun şartların oluşturulması amacıyla hem kurulacak hem de daha önceden kurulmuş ve kapanmaya yüz tutmuş fabrikalara, özel teşvik uygulamaları getirilerek desteklenmesine karar verilmişti.¹⁴⁷

Osmanlı Devleti sanayi alanında yatırım yapmak isteyen müteşebbislere ruhsat veya imtiyazlar vermiştir. Ruhsat, fabrika kurmak isteyenlere verilen izin anlamına geliyordu. İmtiyaz ise, daha ayrıntılıydı ve bazı ayrıcalıkları içermekteydi. İmtiyaz sözleşmesinde, bahsi geçen alanda imtiyaz sahibine belirli nitelikleri olan bir imtiyaz ya da tekel hakkı tanınırdı. Ruhsatlarda ise böyle bir imtiyaz ya da tekel hakkı söz konusu değildi. Sadece fabrika açma ruhsatı verildi. Osmanlı Devleti müteşebbislerin ruhsat taleplerini büyük ölçüde uygun bulurdu.¹⁴⁸ İmtiyaz sahibi, imtiyaz bölgesinde imtiyaz sözleşmesinde belirtilen sürede imalatta bulunma hakkına sahip olurdu. Sözleşmelerde imtiyaz sahibine tanınan tekel hakkı oldukça sınırlıydı ve istisnaları bulunmaktaydı. İmtiyazla tekel hakkı tanınmakla birlikte imtiyaz sahibi, imtiyazın verildiği tarihte imtiyaz bölgesinde aynı alanda üretim yapmakta olan imalathanelerin, fabrikaların veya tezgâhların kapatılmasını isteyemezdi. İmtiyaz sahibi imtiyaz bölgesinde aynı alanda yeni tezgâhların açılmasına engel olamazdı. Osmanlı ülkesindeki diğer bölgelerden fabrika ya da adi tezgâh mamulü olan malların imtiyaz bölgesine sokulmasına da engel olamazdı. Aynı zamanda, imtiyaz sahibi Avrupa mallarının imtiyaz bölgesine ithaline de mâni olmazdı. Tüm bu imtiyaz şartları ile istisnaları imtiyaz mukavelenamesi ile şartnamesinde ayrı ayrı ifade edilirdi. Bununla birlikte herhangi bir bölgede belirli bir süreliğine imtiyaz verilmesi, imtiyaz sahibine önemli avantajlar sağlamakta ve özel sektörü teşvik edici nitelik taşımaktaydı.¹⁴⁹

İmtiyaz sözleşmelerinde söz konusu fabrikanın kurulması sırasında imtiyaz sahibinin bazı kolaylıklardan yararlanabileceği belirtilmekteydi. Bu kolaylıkların başında Avrupa'dan getirtilecek makine alat ve edavat için %8'lik ithalat gümrük vergisi muafiyeti gelmekteydi. Bu vergi muafiyeti Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda uyguladığı sanayii teşvik politikasının esasını oluşturuyordu. Bu uygulama 1840'lı yıllardan itibaren görülmekle birlikte Islah-ı Sanayi Komisyonu tarafından da önerilmişti.¹⁵⁰ Nitekim 16 Eylül 1873 tarihinden itibaren Osmanlı Devleti 15 seneye kadar yeni kurulacak ve buhar gücüyle çalışacak olan fabrikalara Avrupa'dan getirilecek makine, alet ve edevatlarının ilk defaya mahsus olmak üzere ithalat gümrük vergisinden muafiyetini şu şekilde ifade etmiştir:

Buhar vesair vesait ile tahrik olunur makineler ile müteferriatından olarak on beş sene zarfında eshabı tarafından yapılacak fabrikaların birinci defa tesisine mahsus olmak üzere hariçten celb edilecek makine ve alat ve edevat-ı sairenin ol emirde birer defa defteri

¹⁴⁷ Ahmet Kala, "Osmanlı Devleti'nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel Fabrikalar", *Osmanlı 3 İktisat*, Editör: Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 287.

¹⁴⁸ A. Gündüz Ökçün, "XIX. Yüzyıl'ın İkinci Yarısında İmalat Sanayii Alanında Verilen Ruhsat ve İmtiyazların Ana Çizgileri", *İktisat Tarihi Yazıları*, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara, 1997, s. 60.

¹⁴⁹ Ökçün, a.g.m., ss. 68-69.

¹⁵⁰ Ökçün, a.g.m., ss. 69-70.

yapılarak Nafia Nezaret-i Celilesince tetkik ve Bab-ı Ali'den tasdik olunduktan sonra gümrük resminden muafiyetinin usul-ı ittihazı hususuna Şura-yı Devlet ve Encümen-i Mahsus-ı Meşveret kararıyla bi'l-istizan irade-i seniyye-i cenab-ı padişahi müteallik buyrulup icabı kılınmış olmakla ilan-ı keyfiyete ibtidar kılındı.¹⁵¹

Bu gümrük muafiyet süresinin sonra ermesi üzerine Ticaret ve Nafia Nezareti fabrikaların ithalat gümrük vergisinden muaf tutulması usulünün on yıl daha uzatılmasının faydalı olacağını Sadaret'e bildirmişti. Konuyu 30 Mayıs 1888 tarihinde görüşen Meclis-i Vükela uygulamanın, sanayinin teşvikine, sanayi imalatının kolaylaştırılması için yeni icat edilen makine, alat ve edevatın fabrika sahiplerinin istifadesine sunulmasına yönelik olduğunu, muafiyet süresinin on yıl daha uzatılmasının, sanayinin ilerlemesi için yegâne vasıta olan fabrikaların sayısının artmasına hizmet edeceğini beyan etmiştir. Muafiyetin on yıl daha uzatılmasına yönelik talebin uygun olduğuna oybirliği ile karar verilmişti.¹⁵² Bu hususta bazı mahzurlar ve suiistimallerin önlenmesine yönelik dile getirilen tedbirlerin alınması için, hangi fabrika için ne tür ve ne miktar makine, alat ve edevatı getirilecek ise defterinin tanzim edilerek Ticaret ve Nafia Nezareti, Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela tarafından tetkik ve tasdik olunduktan sonra irade-i seniyye istenmesi usulünün kabul edilmesinin ve bir mazbata kaleme alınarak arz edilmesinin Meclis-i Vükela'da etraflıca görüşülmesi için 4 Kasım 1888 tarihinde irade-i seniyye çıkmıştır.¹⁵³ İrade-i seniyyenin çıkması üzerine konuyu Meclis-i Vükela, 21 Kasım 1888 tarihinde görüşmüş, talimatnamenin hazırlanarak gönderilmesinin Şura-yı Devlet'e havalesine karar vermiştir.¹⁵⁴ Bunun üzerine Ticaret ve Nafia Nezareti, bir talimatname layıhası hazırlayarak Şura-yı Devlet'e göndermiştir. Dört maddelik talimatnamede; birinci defa tesise mahsus olmak üzere fabrikalar için sahipleri tarafından yurtdışından getirtilecek buhar ile müteharrik makine, alat ve edevatın ithalat gümrük vergisinden muaf tutulması müddeti on yıl daha uzatılmıştı. İlk defa fabrika kuracak olanlar, fabrikalarının mevkilerini ve yurtdışından getirecekleri makine, alat ve edevatın cins ve miktarını gösteren defteri, taşrada mahalli hükümetlere, İstanbul'da Şehremaneti vasıtasıyla Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderecekler, defterler nezaret heyet-i fenniyesi tarafından tetkik ve tasdik olunduktan sonra Bab-ı Ali'ye gönderilecek, daha sonra Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela tarafından tetkik ve tasdik olunduktan sonra irade-i seniyye çıkacaktır. İrade-i seniyye çıktıktan sonra defter, Rüsumat Emaneti'ne gönderilecek, Rüsumat Emaneti makine, alat ve edevatı tek tek muayene edecek, usulüne uygun bulunduğu takdirde gümrük vergisi alınmadan eşyanın ithal edilmesine müsaade edecektir. Gümrükte defterde yazılanlar dışında eşya ithal edildiği anlaşılır ise ihracı yasak olmayanlardan gümrük vergisi alınarak ithaline izin verilecek,

¹⁵¹ Düstûr, I. Tertip, 3. Cilt, s. 398; Ökçün, a.g.m., s. 71; BOA. A. DVN. MKL. 77/17, 29 Z 1285/12 Nisan 1869.

¹⁵² BOA., İ. MMS., 101/4278, 29 S 1306/4 Kasım 1888.

¹⁵³ BOA., İ. MMS., 101/4278, 29 S 1306/4 Kasım 1888.

¹⁵⁴ BOA., MV., 37/51, 17 Ra 1306/21 Kasım 1888.

yasak olduğu tespit edilenlere el konulacaktı.¹⁵⁵ Konuyu 3 Mart 1889 tarihinde Meclis-i Vükela görüşmüş, muafiyet süresinin on yıl olmasına ve talimatnamenin uygulanmasına karar vermiştir.¹⁵⁶ 4 Mart 1889 tarihinde [mucibince] irade-i seniyye çıkmıştır.¹⁵⁷

Bu on yıllık muafiyetin süresinin dolması üzerine 24 Nisan 1900 tarihinde çıkan irade-i seniyye ile ithalat gümrük vergisi muafiyeti on yıl daha uzatılmıştı.¹⁵⁸ On yıllık vergi muafiyeti süresi 15 Ocak 1910 tarihinde sona ermiştir. Vergi muafiyeti süresinin tekrar uzatılmasına yönelik çeşitli teşebbüslerde bulunulmuştu. Nitekim Ticaret ve Nafia Nezareti'nin 15 Ocak 1910 tarihinden Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı yürürlüğe girinceye kadar yurtdışından ithal edilecek makine, alat ve edevatının gümrük vergisinden muaf tutulması talebini, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi, 9 Nisan 1911 tarihinde, Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı'nın Meclis-i Mebusan'da görüşülmekte olduğunu gerekçe göstererek uygun bulmamıştı.¹⁵⁹ Bununla birlikte Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı yürürlüğe girinceye kadar ki sürede ithal edilen ve edilecek eşyanın muafiyetine yönelik teşebbüsler devam etmişti.¹⁶⁰

Neticede 4 Haziran 1911 tarihinde çıkan irade-i seniyye ile ilk defa kurulacak veya genişletilecek fabrikalar için yurtdışından getirtilecek makine, alat ve devatına, gümrük vergisi muafiyeti müddeti önceki irade-i seniyyenin bittiği tarihten itibaren geçerli olmak üzere Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı kabul edilinceye kadar uzatılmıştı. Aynı zamanda fabrika mallarının naklini kolaylaştırmak için ithal edilecek dekovil ve hava telleri, zirai aletler ve kimyevi gübrelere ithalat gümrük vergisi muafiyeti tanınmıştı.¹⁶¹

Osmanlı hükümeti, imalat sanayi için özel kesimin teşvik ve himaye tedbirlerini, ticaret sözleşmelerine uygun oldukları ölçüde alabilmişti. Dolayısıyla yerli sanayiye korumak amacıyla, ithalat yasakları koymak, yüksek ithalat vergilerine başvurmak, ucuz ham madde sağlamak üzere ham maddelere ihraç yasağı koymak gibi ticaret sözleşmeleri ile çatışan teşvik ve himaye tedbirleri alamamıştı.¹⁶²

¹⁵⁵ BOA., İ. MMS., 104/4408, 2 B 1306/4 Mart 1889, lef 2; BOA., Y. A. RES., 47/1, 1 M 1306/7 Eylül 1888.

¹⁵⁶ BOA., MV., 40/39, 23 C 1306/24 Şubat 1889. Ayrıca bkz. BOA., İ. MMS., 104/4408, 2 B 1306/4 Mart 1889; BOA., Y. A. RES., 47/1, 1 M 1306/7 Eylül 1888.

¹⁵⁷ BOA., İ. MMS., 104/4408, 2 B 1306/4 Mart 1889; Ayrıca bkz. BOA., Y. A. RES., 47/1, 1 M 1306/7 Eylül 1888.

¹⁵⁸ BOA., BEO., 1483/111203, 8 M 1318/8 Mayıs 1900.

¹⁵⁹ BOA., BEO., 3879/290914, 11 R 1329/11 Nisan 1911.

¹⁶⁰ BOA., BEO., 3826/286950, 20 Za 1328/23 Kasım 1910; BOA., BEO., 3721/279031, 8 Ra 1328/20 Mart 1910.

¹⁶¹ BOA., İ. MLU., 5/26, 6 C 1329/4 Haziran 1911.

¹⁶² Ökçün, a.g.m., s. 84.

5. 19. YÜZYILDA ADANA'NIN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

5.1. Coğrafi Konum ve Tarihçe

“Çukurova Orta Anadolu’yu, Doğu Akdeniz ve Suriye-Mezopotamya’ya, Mezopotamya’yı Orta Anadolu, Batı Anadolu ve Ege Bölgesine bağlayan yollar üzerinde yer almaktadır.”¹⁶³ Çukurova’ya Eski Yunanlılar ve Romalılar Kilikya adını vermişlerdir. Herodotus, Fenikeli Ajenor’un oğlu Kilix’in bölgeye yerleşerek Kilikya adını verdiğini belirtmiştir.¹⁶⁴ Kilikya, Erdemli ile Silifke kasabaları arasındaki Limonlu Çayı (Lamas Çayı) ile ikiye ayrılmaktadır. Çayın batısında kalan kısım Dağlık Kilikya adını alarak Silifke ve havalisinden, doğusunda kalan kısım Ovalık Kilikya adını alarak Adana ve Tarsus Ovaları’ndan oluşmaktadır. Adana, Kilikya Bölgesi’nin ovalık kısmında Seyhan (Saros) Nehri’nin kıyısında kurulmuştur.¹⁶⁵

Adana isminin kökeni ve şehrin kuruluşu konusunda farklı rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Antik Çağ’da üretilmiş olan Adanos (veya Adanus) söylencesidir. İlk kez Antik Çağ yazarlarından Stephanos Byzantinos (M.S. 6.yy) tarafından yazıya dökülmüştür. Yazar Tarsus halkı ile savaşmaya gelen iki kardeş Adanos ve Saros’un Adana’yı kurduğunu ve Adanos’un adının kente, Saros’un adının nehre (Seyhan) verildiğinden bahsetmektedir. Adana’nın kuruluşu ve ismi hakkındaki bir başka rivayet ise şu şekildedir: Antik Yunan inancında Adonis aşk ve güzellik tanrıçası Aphrodite’nin âşık olduğu ölümlüdür. Kente Adonis’in ismi verilmiştir. Bu rivayetin, Adonis isminin kentin ismiyle olan benzerliğinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Her iki rivayetten farklı olarak arkeolojik bulgular, Adana isminin Yunanlılar tarih sahnesine çıkmadan önce de var olduğunu göstermektedir. Buna göre kentin ismi ilk kez M.Ö. II. Binyıl’ın ortalarına ait (M.Ö 1510-1485) bir Hitit çivi yazılı metinde *Ad(t)ania* olarak yer almaktadır. Antik Yunan yazarlarından Pseudo-Skylaks kentten *ticaret merkezi Adana* şeklinde bahsetmiştir.¹⁶⁶ Adana adı eski yazma eserlerde ve fermanlarda *Erdene, Edene, Ezene* ve *Azana* şeklinde geçmektedir. Şehrin ismi Osmanlı Devleti’nde *Adana* şeklinde telaffuz edilmiştir.¹⁶⁷

Adana kenti stratejik konumu ve bereketli toprakları sebebiyle tarih boyunca pek çok topluluğun istilasına uğramıştır. Adana’nın bilinen tarihi M.Ö. 1500’lü yıllara, Eski Hitit Dönemine

¹⁶³ Cemil Bülbül, “Çukurova Bölgesi’ndeki Antik Kentler”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, Cilt 1, Editörler: Yılmaz Kurt- M. Fatih Sansar, Akademisyen Kitabevi, Adana, 2016, ss. 152-153; Hacı Çoban, “Eskiçağ Antik Çukurova Tarihinde Kizzuwatna-Que-Hilaku Krallıklarının Atlı Göçebe Bozkır Kavimlerinden İskit-Kimmerlerle İlişkileri”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, Cilt 1, Editörler: Yılmaz Kurt- M. Fatih Sansar, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2016, s. 235.

¹⁶⁴ Victor Langlois, *Eski Kilikya*, Çeviren: M. Rahmi Balaban, Yeni Mersin Basımevi, Mersin, 1947, s. 5.

¹⁶⁵ Langlois, *a.g.e.*, s. 16.

¹⁶⁶ Fatih Erhan, “Roma Döneminde Adana”, *Tarihte Adana ve Çukurova*, Cilt 1, Editörler: Yılmaz Kurt- M. Fatih Sansar, Akademisyen Kitabevi, Ankara, 2016, ss. 281-282.

¹⁶⁷ Saim Yörük, “XVIII. Yüzyıl’ın İlk Yarısında Adana Kazası (1700-1750)”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum, 2011, s. 11.

kadar uzanmaktadır. Bu dönemde Çukurova Bölgesi, Hitit Devleti ile Kizzuwatna Krallığı'nın hâkimiyeti altına girmiştir.¹⁶⁸ Hititler'den sonra Asur ve Babil Krallıkları, ardından Persler Kilikya'ya hâkim olmuşlardır. M.Ö. 333'te Makedonya Kralı Büyük İskender bölgeyi ele geçirmiş, onun ölümünden sonra General Selevkos tarafından bölge hâkimiyet altına alınmıştır. Selevkos'ların ardından Roma hâkimiyetine giren bölge, İmparatorluğun Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılmasından sonra Doğu Roma'nın (Bizans) eline geçmiştir.¹⁶⁹ Doğu Roma İmparatorluğu zamanında Adana, önemli bir ticaret bölgesi haline gelmiştir. Seyhan Nehri üzerinde yer alan yaklaşık 300 metre uzunluğundaki 21 gözlü taş köprü Bizans İmparatoru Justinianus tarafından inşa ettirilmiştir.¹⁷⁰

Çukurova'da Türk nüfus ilk kez Bizans Dönemi'nde görülmüştür. Bu dönemde Peçenek ve Oğuz Türkleri Araplara karşı bölge sınırlarına paralı asker olarak getirilmiştir.¹⁷¹ Adana'nın İslam orduları tarafından fethi Emevi Halifesi Abdülmelik zamanında gerçekleşmiştir. Türk-İslam kuvvetleri ise bölgeye Abbasiler zamanında yerleşmişlerdir. Adana, 10. yüzyılda Rumların, 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Anadolu Selçuklular'ın eline geçmiştir. Böylece bölgenin Türk nüfusu da artmıştır. 12. yüzyılda bir süre Konya Selçuklular'ının idaresine girmiş, ardından tekrar Bizans İmparatorluğu daha sonra da Kilikya Ermeni Prenslüklerinin hakimiyetine girmiştir.¹⁷² 1250 yılından sonra Suriye'de bulunan Türkmen gruplar, Memlük orduları ile birlik olup, Adana, Misis ve Tarsus'u ele geçirmişlerdir. Adana yöresine yerleşen Üçok'lu Türkmenler Ramazanoğulları Beyliği'ni kurmuşlardır.¹⁷³ Adana, Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferine, yani 1517 yılına kadar Ramazanoğulları tarafından yönetilmiş, bu tarihten itibaren Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.¹⁷⁴ Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi sırasında Ramazanoğulları Beyliği kendi isteğiyle Osmanlı hâkimiyetini kabul ettiği için bu topraklar kendilerine yurtluk ve ocaklık olarak verilmiştir.¹⁷⁵ Adana, 1608 yılına kadar Ramazanoğulları soyundan gelen kişiler tarafından yurtluk-ocaklık statüsünde yönetilmiştir. Bir ara Şam Beylerbeyliği'ne, daha sonra da Halep Beylerbeyliği'ne bağlı bir sancak konumunda olan Adana'nın, 1608 yılında özel konumuna son verilerek, beylerbeylik olarak teşkilatlandırılmış ve Adana, Adana eyaletinin merkezi olmuştur.¹⁷⁶

¹⁶⁸ Erhan, a.g.m., s. 283.

¹⁶⁹ Bülbül, a.g.m., s. 154.

¹⁷⁰ Sargon Erdem, "Adana", *TDVİA*, Cilt 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 47.

¹⁷¹ Yılmaz Kurt, "Çukurova'da Türkmenler ve Kürtler (XVI. Yüzyıl)", *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu (Bildiriler)*, Cilt 2, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, ss. 1-18.

¹⁷² Yusuf Halaçoğlu, "Adana Tarihçesi", *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprübaşı*, Hazırlayanlar: Erman Artun- M. Sabri Koz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 12.

¹⁷³ Yılmaz Kurt, "XVI. Yüzyıl'da Çukurova'da Oğuz Boyları", *Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu*, Editörler: Tufan Gündüz- Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015, ss. 671-672.

¹⁷⁴ Halaçoğlu, a.g.m., s. 12.

¹⁷⁵ Yılmaz Kurt, "Ramazanoğulları Beyliği", *Türkler*, Cilt vı, Ankara, 2002, ss. 816-823.

¹⁷⁶ Özlem Karsandık, *Çağdaşlaşma Sürecinde Adana (1839-1876)*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2012, s. 17.

Adana, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyanı sonunda Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın eline geçmiş, 1833-1840 yılları arasında İbrahim Paşa tarafından bağımsız bir eyalet olarak yönetilmiştir. 1840 tarihli Londra Antlaşması'yla İbrahim Paşa bölgeyi terk etmek zorunda kalmış, Adana mutasarrıflık şeklinde yönetilmeye başlanmıştır. Ancak mutasarrıflar bölgedeki aşiret beyleriyle baş edememişlerdi. 1865 yılında Fırka-ı İslahiye adlı askeri birlik bölgeyi denetim altına almak amacıyla yola çıkmış, aşiretleri denetim altına almış, bölgede yerleşik hayatın kurulmasını sağlamıştır.¹⁷⁷

Birinci Dünya Savaşı sonunda Mondros Antlaşmasını takip eden günlerde Anadolu işgale uğrarken Çukurova yöresi de 1918'de Fransız-İngiliz ortak işgaline uğramış, bir süre sonra bölge üzerinde iki devlet arasında yaşanan siyasi çekişmeden Fransa başarıyla çıkmış, bölgeyi nüfuzu altına almıştır. Fransa, Çukurova üzerindeki emellerini gerçekleştirebilmek için daha önce 1915 *Tehcir Kanunu* ile bölgeden uzaklaştırılan Ermenileri tekrar buraya yerleştirmiş, Ermenilere Çukurova'da bir devlet kurmayı vaatlemiştir. Fransızların desteğiyle varlık göstermeye çalışan Ermeniler, bölge halkına zulmetmişlerdir. İki yıl Fransız hâkimiyetinde kalan Adana, 1921 Ankara Antlaşmasıyla yeni Türk Devleti'ne teslim edilmiştir. 5 Ocak 1922'de Fransızlar, Ermenilerle birlikte şehri terk etmişlerdir. Bu tarih günümüzde Adana'nın kurtuluş günü olarak kutlanmaktadır.¹⁷⁸

5.2. Adana'da Mülkî-İdarî Yapı ve Gelişimi

Osmanlı Devleti ülkeyi askerî-idarî birimler olan eyalet ve sancaklara, eyalet ve sancak şeklindeki bu askerî-idarî teşkilattan ayrı olarak sancakları, adlî-idarî birimler olan kazalara ayırmıştır. Eyaletler birkaç sancağın bir araya getirilmesiyle oluşturulmuştu. Eyalet yönetimi beylerbeyi denilen üst düzey örfî yöneticiye bırakılmıştı. Sancaklar ise sancak beyi yönetiminde idi. Sancağa bağlı bütün köyler idarî-askerî açıdan sancakbeyine, kazaî-adlî açıdan kadıya bağlıydı. Bununla birlikte her kaza birimi doğrudan merkeze bağlıydı.¹⁷⁹ Bu yönetim biçiminin oluşturulmasında askerî amaçlar göz önünde tutulmuş ve Tanzimat dönemi'ne kadar büyük ölçüde değişmeden sürmüştü. Eyaletlerin yöneticileri olan beylerbeyiler, o bölgenin hem mülkî-malî hem de askerî şefleriydi. Paşa Sancağı denilen ve eyalete merkezlik yapan şehirde oturlardı. İmparatorluğun klasik döneminde eyaletine bağlı sancaklardaki tımarlı sipahilerin

¹⁷⁷ Çadırcı, *a.g.e.*, s. 367; Halaçoğlu, *a.g.m.*, s. 12.

¹⁷⁸ Süleyman Hatipoğlu, "Çukurova'da Fransız-Ermeni İş birliği (1918-1921)", *Bellekten*, cilt Lxvi, sayı: 247, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003, ss. 943-965; Halaçoğlu, *a.g.m.*, s. 12.

¹⁷⁹ Mehmet Ali Ünal, "Osmanlı Devleti'nde Merkezi Otorite ve Taşra Teşkilatı", *Osmanlı*, cilt 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss. 118-119; Çadırcı, *a.g.e.*, 1997, s. 10.

birinci derecede amiri sayılırlardı.¹⁸⁰ Ancak 16. yüzyıldan itibaren tımar sisteminin bozulup yerini iltizamla idareye bırakması ülke yönetiminde bazı değişikliklere yol açmış, merkezî otorite varlığını eyaletlerde hissettirmekte güçlüklerle karşılaşır olmuştur. 17. yüzyıla gelindiğinde askerî güçlerin oluşturulmasında artık eyalet askerleri içinde tımarlı sipahiler yerlerini *kapu halkı* denilen ücretli askerlere bırakmıştı. Bu gelişmeler sancak yönetimini de olumsuz etkilemişti. 17. yüzyılın ikinci yarısında vezir rütbesi almış, yani beylerbeyi ya da vali olmaya hak kazanmış kişilerin sayıları artmış, buna karşılık eyalet sayısını artırma olanağının bulunamayışı önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştı. Bu duruma çözüm olarak bu kişilere bazı sancaklar, bağlı buldukları eyaletlerden ayrılarak *arpalık* olarak verilmişti. Ancak bu kişiler buralara gidip yönetimi doğrudan üzerlerine almak yerine, buraların yönetimini vekilleri vasıtasıyla yürütmeyi uygun görmüşlerdi. Önceleri *müsellim*, *kaymakam*, daha sonraları *mütesellim* olarak adlandırılan bu kişiler genelde bölgelerinin öne çıkan ailelerine mensuptu. Bu durumda ülke yönetimi günden güne hükümete karşı bağımlılıkları azalan derebeylerin eline geçmeye başlamıştı.¹⁸¹

Eyalet yönetiminde vali ile aynı yetkilere sahip *mutasarrıf* olarak adlandırılan bir yönetici daha vardı. Yine eyalet yöneticisi olarak Tanzimat'ın ilanından önce az sayıda da olsa *muhassıllar* bulunmaktaydı. Ancak bunlar valilik gibi yaygın bir yönetim biçimi olmaktan ziyade özel durumların ortaya çıkardığı geçici bir kurum olmuştur. Tımar sisteminin bozulması sonucu tımar ve zeametlerden boşalanların *mukataa* haline sokularak mültezimlere ihalesi yaygınlık kazanmıştı. II. Mahmut dönemi'nde sancakların büyük çoğunluğu Mukataat Hazinesi'ne bağlıydı. Anadolu'da Sivas, Maraş ve Adana eyaletleri bu hazinece atanan vali ve mutasarrıflarca yönetilmekteydi.¹⁸²

Tanzimat'ın ilanından sonra taşra teşkilatında önemli düzenlemeler yapılmıştır. 1840-1842 yılları arasında öncelikle iltizam usulü kaldırılmış, sancak yönetimi mütesellimden alınarak muhassıla verilmişti. Aynı zamanda sancak merkezlerinde *muhassılık meclisleri* kurulmuş, ancak bu uygulama başarılı olamamıştı. 1842 yılında yeni bir düzenleme yapılmış, birçok köyün bağlanmasıyla köyle sancak arasında yeni bir idarî birim olarak *kaza* oluşturulmuştu. Bu tarihe kadar kaza adlî bir birimdi. Ancak bu tarihten itibaren kaza idarî bir nitelik kazanmış, imparatorluğun yıkılışına kadar varlığını sürdürmüştü. Kazalara yönetici olarak halk tarafından seçilen ve *kaza müdürü* denilen kişiler atanmıştır. Sancak idaresine muhassıl yerine merkezden atanan yönetici olan *kaymakam* getirilmiştir. Eyaletlerin idaresi de *valilere* verilmiştir.

Tanzimat dönemi'nde taşra teşkilatında ıslahat çalışmaları devam etmiş, 1864 yılında yeni bir nizamname yayınlanmıştı. Hazırlanan nizamname *Tuna Vilayeti Nizamnamesi* adı ile ilk

¹⁸⁰ Musa Çadircı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2007, s. 97; Nejat Göyünç, "Osmanlı Devleti'nde Taşra Teşkilatı (Tanzimat'a Kadar)", *Osmanlı*, Cilt 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 79.

¹⁸¹ Çadircı, *a.g.e.*, 2007, ss. 98-99.

¹⁸² Çadircı, *a.g.e.*, 2007, ss. 114-118.

olarak Mithat Paşa'nın valilik yaptığı bölgede uygulanmıştır.¹⁸³ Tuna Vilayeti Nizamnamesine göre, taşra yönetiminde *vilayetler livalara, livalar kazalara, kazalar köylere* taksim edilmişti. Liva kaymakam tarafından, kaza kaza müdürü tarafından, köy ise muhtar tarafından idare edilecekti.¹⁸⁴ 1871 tarihinde hazırlanan bir başka vilayet nizamnamesinde ise kaza ile köy arasında yeni bir birim olan *nahiyeler* teşkil edilmişti. Buna göre yeni idarî yapı vilayet-liva-kaza-nahiye-köy/mahalle şeklinde düzenlenmişti. Vilayetin vali, liva'nın kaymakam yerine mutasarrıf, kazanın ise kaymakam en büyük mülkî amiri olmuştu. Muhtarlar tarafından yönetilen köylerin ise hiyerarşik olarak ilk bağlı buldukları idari merkezler müdür tarafından yönetilen nahiyelerdi.¹⁸⁵

16. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetine giren Adana şehri, Cumhuriyet dönemine kadar eyalet, sancak ve kaza merkezi olarak kalmıştır. Adana ve çevresinin ilk idarî teşkilatlanması, Çukurova, Suriye ve Mısır'ın alınmasıyla yapılmıştır. Bu düzenlemede Şam ve Halep birleştirilerek "Arap Vilayeti" oluşturulmuştur. Ömer Lütfi Barkan, "bölgenin Vilayet-i Çukurabad adıyla Arap Vilayeti içinde ayrı bir vilayet olarak teşkilatlandığını, 1519-1525 yıllarında Adana'nın bu vilayet içinde yer aldığını" belirtmektedir.¹⁸⁶ Yılmaz Kurt, Adana'nın 1530'da Vilayet-i Adana veya Vilayet-i Çukurabad adlarıyla Adana, Tarsus, Sis ve Üzeyir sancaklarından oluşan bir eyalet olduğundan bahsetmektedir.¹⁸⁷ Tuncer Baykara 1568-1574 tarihlerinde Adana'nın Halep vilayetine bağlı bir sancak olduğunu, 16. yüzyıl sonlarında yeni bir eyalet olarak kurulduğunu ve Halep vilayetinin batı kısmını etrafında topladığını belirtmektedir. Bu durumda Adana, Tarsus ve Sis Sancakları da Halep'ten ayrılmıştır.¹⁸⁸ Adana 1608 yılına kadar eyalet statüsünü korumuş, 1608 yılında yurtluk-ocaklık statüsüne son verilmiştir. IV. Murat ve Sultan İbrahim'e (1618-1640) Koçi Bey tarafından sunulan risalede Halep eyaleti'ne bağlı sancak olarak geçmektedir.¹⁸⁹ Evliya Çelebi ise Adana'nın Adana, Tarsus, İçel ve Alaiye sancaklarından meydana gelen eyalet olduğundan bahsetmektedir. 1689-1700 arasında Adana eyaleti, Tarsus, Sis, İçil ve Alaiye sancaklarından müteşekkildi. 1717-1730 yılları arasında Adana eyaleti, Adana, Tarsus, Sis ve İçil sancaklarından oluşmaktaydı. 1777-1787 yılları arasında bu durumunu korumuştur. 1831 yılında Adana, Tarsus, Beylan (Bilan), Payas (Üzeyir) ve Kars-ı Maraş sancakları Adana eyaletini oluşturmaktaydı.¹⁹⁰ Adana, 1833 yılında Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanından sonra Mısır'a bağlanmış, 1833-1840

¹⁸³ Çadırcı, *a.g.e.*, 2007, ss. 61-63.

¹⁸⁴ Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik Yayınları, İstanbul, 2007 s. 27.

¹⁸⁵ Kırmızı, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁸⁶ Karsandık, *a.g.t.*, s. 57.

¹⁸⁷ Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1992, s. 25.

¹⁸⁸ Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş 1 Anadolu'nun İdari Taksimatı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988, ss. 89-106.

¹⁸⁹ Hilmi Bayraktar, *XIX. Yüzyıl'da Halep Eyaleti'nin İktisadi Vaziyeti*, Fırat Üniversitesi Basımevi, Elâzığ, 2004, s. 14.

¹⁹⁰ Karsandık, *a.g.t.*, ss. 59-60.

yılları arasında İbrahim Paşa tarafından bağımsız bir eyalet olarak yönetilmiştir. 1841 Londra Antlaşması ile yeniden Osmanlı Devleti'ne bağlanmış, yapılan düzenleme ile mutasarrıflık olarak idare edilmeye başlanmıştır.¹⁹¹

Tanzimat'ın ilk yıllarında yapılan mülki-idarî taksimata göre Adana eyaleti ve Adana, Tarsus, Bilan, Karahisar-ı Nallu, Üzeyir, Maraş livalarından oluşmaktaydı.¹⁹² 1852 yılında eyalet statüsünü koruyan Adana, Adana, İçil, Tarsus, Beylan, Karaisalı, Maraş ve Niğde sancaklarından müteşekkildi.¹⁹³ Fırka-ı Islahiye'nin bölgeye gelmesinden sonra aşiretler tarafından başlatılacak olası ayaklanmalarla baş edebilmek için, Adana eyaleti ile Kozan ve Maraş sancakları 1867 yılından itibaren Halep vilayetine bağlanmıştır. Adana, Halep vilayetine bağlı Adana, Tarsus, Mersin kazalarından oluşan bir sancak olmuştur. 1869 yılında Halep vilayeti Halep, Adana, Maraş, Urfa, Payas ve Kozan sancaklarından meydana gelmekteydi.¹⁹⁴

19. yüzyılda Osmanlı ülkesinde ulaşım ağı ve ticaret merkezleri değişmekteydi. Bu durum üretim ve kontrol merkezlerinde de değişimi beraberinde getiriyordu. Bu nedenle yeni doğan merkezlerin zorlamasıyla İmparatorluğun eyalet taksimatı bu yüzyılda devamlı olarak düzenlenmekteydi. 19. yüzyılda modern tarıma açılmaya başlayan ve diğer merkezlerle doğrudan üretim ilişkilerine giren Çukurova, iktisadî kontrol merkezi haline gelmişti. Adana şehri Halep'e nazaran gittikçe güçlenen bir ticari faaliyet merkezi olduğundan ayrı bir idarî birim olarak teşkilatlandırılmıştır.¹⁹⁵ 1870 yılında Adana, Halep vilayetinden ayrılmış, bağımsız Adana vilayeti kurulmuştur. Bu tarihte Adana vilayeti Adana, Payas, Kozan ve İçil sancaklarından oluşmaktaydı.¹⁹⁶ Adana şehri hem Adana vilayetinin hem Adana sancağının hem de Adana kazasının merkeziydi.

1872 yılında Adana vilayeti Adana, Kozan, İçil ve Payas sancaklarından oluşmaktaydı. Vilayetin merkez sancağı olan Adana sancağı, sancağın merkez kazası olan Adana kazası ile Mersin ve Tarsus kazalarından müteşekkildi. Adana kazasında Sırkıntı, Karsandı, Karataş, Yüreğir, Misis, Karahacılı ve Muhacirin nahiyeleri mevcuttu.¹⁹⁷

¹⁹¹ Çadırcı, *a.g.e.*, 1997, s. 367; Halaçoğlu, *a.g.m.*, 2000, s. 12.

¹⁹² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi Islahat Fermanı Devri (1856-1861)*, Cilt vı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 128.

¹⁹³ H. 1269 Osmanlı Devleti Salnamesi, s. 73.

¹⁹⁴ Bayraktar, *a.g.e.*, ss. 19-20; Cevdet Paşa, *Tezâkir*, Tezkire 30, Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991 s. 199; H. 1286 Osmanlı Devleti Salnamesi, ss. 201-202.

¹⁹⁵ İlber Ortaylı, *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*, Cedit Neşriyat, 3. Baskı, Ankara, 2010, ss. 427-428.

¹⁹⁶ İbrahim Bozkurt- Sırma Hasgül, "Adana Vilayeti Salnamelerine Göre Çukurova'da Gayrimüslimler", *Tarihte Adana ve Çukurova*, Cilt 3, Editörler: Yılmaz Kurt- M. Fatih Sansar, Akademisyen Kitabevi, Adana, 2016, s. 177.

¹⁹⁷ H. 1289 Adana Vilayeti Salnamesi, ss. 49-59.

1881 yılında Adana vilayeti Adana, İçil, Kozan ve Cebel-i Bereket¹⁹⁸ sancaklarından ibaretti.¹⁹⁹ Merkezi Adana şehri olan Adana sancağı Adana, Tarsus, Mersin ve Karaisalı kazalarına taksim edilmişti. Adana kazasında Muhacirin, Karataş, Misis, Sırkıntı, Karsandı, Yüregir, Canib-i Şehr ve Karahacılı nahiyeleri vardı.²⁰⁰

Şekil 5.1. 19. Yüzyıl Sonunda Adana Vilayeti

Kaynak: Bülent Varlık- Kudret Emiroğlu- Ömer Türkoğlu, *Adana Sanayi Tarihi*, Adana Ticaret ve Sanayi Odası Yayınları, Adana, 2008, s. 53.

1887 yılında Mersin kazası, sancağa tahvil edilmiş, Adana vilayetine bağlı bir sancak olmuştur. Tarsus kazası, merkez kaza olan Mersin kazası ile Mersin sancağının iki kazasından biri haline gelmiştir.²⁰¹ 1891 yılında idarî taksimata bakıldığında Adana vilayetinin sancak sayısının

¹⁹⁸ 1877-1878 yılında Payas sancağı mutasarrıflıkla yönetilmekteydi. Sancak merkezi Payas kasabasıydı. Payas sancağı, Payas ve Osmaniye kazalarından oluşmaktaydı. Bölgeden gelen bir taleple mutasarrıflık merkezi Payas kasabasından Cebel-i Bereket'in merkezi bir mevkiinde bulunan Yarpuz'a taşınmıştır. Bununla birlikte buraya yakın olmalarından dolayı Hassa, Bulanık, Islahiye kazaları da Maraş sancağı'ndan ayrılarak Payas sancağı'na bağlanmıştır. Bu düzenleme sonucunda Payas sancağı Cebel-i Bereket sancağı olarak adlandırılmıştır. Cebel-i Bereket sancağı Payas, Osmaniye, Hassa, Bulanık, Islahiye olmak üzere beş kazaya taksim edilmiştir. H. 1296 Adana Vilayeti Salnamesi, s. 199.

¹⁹⁹ H. 1299 Adana Vilayeti Salnamesi, s. 2.

²⁰⁰ H. 1299 Adana Vilayeti Salnamesi, s. 35.

²⁰¹ Sancak merkezi olan Mersin kasabası 1841 yılında birkaç haneden ibaretti ve Gökçeli nahiyesi'ne bağlı küçük bir köydü. Mersin, deniz ticareti sayesinde önem kazanmış ve 1851 yılında nahiyeye teşkilatı kurularak Tarsus kazasına bağlanmıştır. 1864 yılında Gökçeli, Kalınlı ve Elvanlı nahiyeleri bağlanarak kaza haline

beşe yükseldiği görülmektedir. Adana vilayeti, İçil, Kozan, Cebel-i Bereket ve Mersin sancaklarından oluşmaktaydı. Adana sancağı, Adana ve Karaisalı kazalarından ibaretti. Adana kazası nahiyeleri Muhacirin, Karataş, Misis, Sırkıntı, Karsandı, Yüreğir, Canib-i şehir ve Karahacılı idi.²⁰²

1900 yılında Adana vilayeti Adana, Cebel-i Bereket, Kozan, Mersin ve İçil livalarından meydana gelmekteydi. Merkezi Adana şehri olan Adana sancağı Adana, Karaisalı ve Hamidiye kazalarından ibaretti. Adana kazasında Misis, Karataş, Karsandı, Sırkıntı, Canib-i şehir, Yüreğir ve Karahacılı nahiyeleri vardı.²⁰³

1913 yılında çıkarılan *Teşkilat-ı İdare-i Umumiyye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkatı* kapsamında yayımlanan *Teşkilat-ı Hazıra-ı Mülkiyeyi Havi Cetvele* göre Adana vilayeti Adana, Cebel-i Bereket, Kozan olmak üzere üç sancaktan oluşmaktaydı.²⁰⁴ Merkez Adana sancağının kazaları Adana, Yumurtalık, Karaisalı, Ceyhan, Mersin ve Tarsus idi. Adana kazası nahiyelerini Karataş, Karsandı, Misis, Tuzla (Hakkıbey), Çamalan, Sırkıntı-ı Zir oluşturmaktaydı.²⁰⁵

5.3. Adana'nın Demografik Yapısı

Osmanlı İmparatorluğu'nda 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başta yeni fethedilen topraklar olmak üzere nüfus sayımları yapılmaktaydı. Bu sayımlar, asker ve vergi toplamanın dayanak noktasını oluşturuyordu.²⁰⁶ Adana'nın İlkçağlardan Osmanlı Devleti'ne kadar nüfus kaydına rastlanılmamıştır. 1071 yılından itibaren Oğuzlara mensup Türkmen cemaat ve aşiretlerin bölgeye yerleştiği tespit edilmiştir. Osmanlı'nın bölgeyi fethinden sonra 1519 tarihinde yapılan bir tahrirde Oğuzların üç-ok koluna mensup Yüreğir, Kayıhan, Döğer, Yazır, Bayat, Dodurga, Avşar, Beydili, Bayındır, Salur, Peçenek, Çepni, Yapar, İğdir, Kaçar, Kınık boylarının bölgede bulunduğu tespit edilmiştir.²⁰⁷ Yüreğirler, Adana'da Ramazanoğlu Beyliği'ni kuran Oğuz boyuydu.²⁰⁸

getirilmişti. Mersin kazası, 1887 yılında sancak olarak teşkil edilmiş, Tarsus kazası da Mersin sancağı'na bağlanmıştır. H. 1309 Adana Vilayeti Salnamesi, ss. 87-88.

²⁰² H. 1309 Adana Vilayeti Salnamesi, s. 77.

²⁰³ H. 1318 Adana Vilayeti Salnamesi, ss. 70-71.

²⁰⁴ Bu tarihe kadar Adana vilayeti'nin bir sancağı olan İçil sancağı bu tarihte müstakil sancak olarak yönetilmekteydi. Torun, *a.g.t.*, s. 199.

²⁰⁵ Sadık Fatih Torun, "Son Dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun İdari Taksimatı", *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sayı 14, yıl 4, 2017, s. 91.

²⁰⁶ Nuri Akbayar, "Tanzimat'tan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1239.

²⁰⁷ Halaçoğlu, a.g.m., 2000, s. 12.

²⁰⁸ Mustafa Alkan, "Yüreğirler", *Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri*, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, Editörler: Tufan Gündüz- Mikail Cengiz, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 2015, s. 431.

Adana sancağı'nda yaşayan ve büyük bir kısmı üç-öklü Türkmenlerden oluşan konar-göçer nüfus, sadece hayvancılıkla meşgul olup, yaylak ve kışlak hayatı yaşamaktaydı. Bölgedeki konar-göçer cemaatlerin iskânı 17. yüzyıl başlarından itibaren devletin önemli bir sorunu haline gelmişti. Devlet öncelikle bölgedeki merkezi otoritesini güçlendirmek için 1608 yılında Ramazanoğullarının elinden sancak yönetimini alarak Adana'nın özel statüsüne son vermişti.²⁰⁹ 17. ve 18. yüzyıllarda yaşanan iç karışıklıklar ve uzun süren savaşlar sonucunda ortaya çıkan iktisadi bunalım, çeşitli bölgelerde göçlerin gerçekleşmesine ve ziraat yapmaya elverişli birçok meskûn mahalın harap olmasına neden olmuştu. Bu durumda devletin vergi gelirlerini artırmak, asker temin etmek ve terkedilen köylerin tekrar ziraata açılmasını sağlamak için konar-göçer cemaatleri iskân politikası önem kazanmıştı. Bunlara ek olarak, konar-göçer aşiretlerin yaylak ve kışlaklarına göç etmeleri esnasında yerleşik halka çeşitli zararlar vermeleri devletin iskân politikasının bir diğer nedenini oluşturmaktaydı.²¹⁰ Nitekim 17. yüzyıl sonlarından itibaren Çukurova Bölgesi'nde iskân hareketleri başlamıştı. Adana'nın Ayas (Yumurtalık), Berendi, Kınık bölgelerine İfraz-ı Zülkadriye Türkmenleri yerleştirilmişti. 1691 yılından itibaren Ayas, Kınık, Berendi'ye yerleştirilen 120 kadar aileden daha sonra 20 kadarı yerinde kalmıştı. İfraz-ı Zülkadriye mukataasına tabi Tecirli aşiretinin, eşkiyalıkları sebebiyle kimi zaman Çukurova'ya, kimi zamanda Rakka'ya iskânına karar verilmiş, 1708 yılında yeniden Ayas, Kınık ve Berendi'ye yerleştirilmeleri emredilmişti. Ancak sıkıntı çıkarmaya devam eden bu grup, 1724 yılında ziraat yapmaları şartıyla Anavarza'ya yerleştirilmişti. Yine İfraz-ı Zülkadriye aşiretine tabi bir grup bu yıllarda Ayas, Berendi ve Kınık taraflarına yerleştirilmişti.²¹¹ Bu cemaatlerin bir kısmı yaylak ve kışlaklara iskân edilmişti. 1728'de Recebli Avşar'ı aşiretinin Zamantı Irmağı civarındaki köylere yerleştirilmesine karar verilmişti. Kozan Dağı'nda bulunan konar-göçer cemaatler Çukurova'ya indirilmişti. 1727 yılında Sarıçam'a yörükler iskân edilmiş, Alaçam mevkiine ise Şeyhoğlu ve ona tabi gruplar yerleştirilmişti.²¹²

17. yüzyılda başlayan aşiretlerin iskânı meselesi, 18. yüzyılda da devam etmiştir. Konar-göçer hayat yaşamaya alışkın olan Türkmen cemaatler, hayvancılıkla uğraşmaları, eski gelenekleri ve Çukurova'nın sığağı ve sıtması nedeniyle yerleşik hayata geçmek istemiyorlardı. 19. yüzyıla gelindiğinde aşiretlerin iskânı meselesi varlığını korumaktaydı.²¹³ Tanzimat'la birlikte iskân politikası daha ciddi bir şekilde yürütülmeye başlanmış ve 1842 yılında alınan bir kararla yerleşik hayata direnen aşiretlerin buldukları kaza ve sancaklardan herhangi bir sebeple dışarı çıkmaları önlenmişti. Yerleşik hayata geçmek isteyen cemaatlere ise ziraat yapmaları şartıyla

²⁰⁹ Kurt, *a.g.t.*, 1992, ss. 66-76.

²¹⁰ Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyıl'da Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1997, ss. 5-7; Kurt, *a.g.t.*, 1992, s. 76.

²¹¹ Halaçoğlu, *a.g.e.*, 1997, ss. 132-133.

²¹² Halaçoğlu, *a.g.e.*, 1997, s. 7.

²¹³ Kurt, *a.g.t.*, 1992, s. 77.

toprak tahsis edilmesine karar verilmişti. Bu uygulama ile Yeni-il, Rışvan, Reyhanlı ve Avşar aşiretleri Amasya, Sivas, Konya ve Kayseri sancaklarına yerleştirilmişlerdi. Bunların dışında bazı bölgelerde derebeyi şeklinde varlığını sürdürüp, devletin emirlerine karşı gelen grupların iskânlarına da karar verilmişti.²¹⁴ 1853 Kırım Savaşı sırasında başlayan asker sıkıntısı, Kozan Dağları ve Gâvur Dağları'ndan asker istenmesine sebep olmuştu. Fakat bu istek bölgedeki aşiretlerin devlete olan muhalefetleri nedeniyle yerine getirilmemişti. Böylece yörede reform yapılması gerektiği fark edilmişti. Savaş sonrasında devlet tarafından "Fırka-ı Islahiye" adlı askeri birlik kurulmuş, birliğin başına Dördüncü Ordu Müşiri Derviş Paşa, teftiş müdürlüğüne Cevdet Paşa atanmıştır. Bölgeye gönderilen birlik, İskenderun'dan Maraş ve Elbistan'a; Kilis'ten Niğde ve Kayseri'ye, Adana eyaletinden Sivas sınırına kadar olan bölgeyi kontrol altına alacaktı. Adana eyaletinde Kozan ve Çukurova civarında birçok aşiret konar-göçer olarak yaşamaktaydı. Kozan ve havalisini ellerine geçiren Kozanoğulları, bazı aşiretleri de kendilerine bağlayarak burada bir derebeylik kurmuşlardı. 1865-1866 yıllarında bölgeye gelen "Fırka-ı Islahiye" konar-göçer aşiretleri iskân ederek yerleşik düzeni sağlamıştı.²¹⁵ İskân işleminde, hayvancılıkla meşgul olan konar-göçerlerin hayvanlarını otlatmaları için iskân yerlerinde meralar bulunmasına özen gösterilmişti. Bu aşiretlerin yaylak ve kışlaklarına ya da kendi istedikleri başka bir bölgeye yerleşmelerine de izin verilmişti. Ancak karşılığında onlardan ziraat yapmaları beklenmekteydi.²¹⁶

Fırka-i Islahiye'nin bölgeye gelişiyle yeni yerleşim yerleri de kurulmuştu. Hacı Osmanlı köyü merkez olmak üzere kıyı nahiyeleri kaza haline getirilerek *Osmaniye* kazası kurulmuştur. Tecirli ve Cerid aşiretlerinin kışlak yerleri ve Ulaşlı'dan Çendoğlu nahiyesi Osmaniye kazasına bağlanmıştı.²¹⁷ Kars-ı Zülkadriye kasabasına çevre aşiretlerden bir grup yerleştirilerek *Kadirli* kasabası adıyla yeniden kurulmuştu. Daha sonra Kozan sancağı'na bağlı bir kaza merkezi haline gelmiştir.²¹⁸ Bunlar dışında *Islahiye*, *Hassa* ve *İzziye* de Fırka-ı Islahiye vasıtasıyla kurulmuştur.²¹⁹ Aşiretlerin yerleştirilmesinden sonra yerleşik nüfusu artış gösteren Adana, ziraat yapmaya elverişli zengin bir ova olarak yükselişe geçmiştir.²²⁰

²¹⁴ Halaçoğlu, *a.g.e.*, 1997, ss. 7-8.

²¹⁵ Yusuf Halaçoğlu, "Fırka-ı Islahiye ve Yapmış Olduğu İskân", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 27, İstanbul, 1973, ss. 1-3.

²¹⁶ Halaçoğlu, *a.g.m.*, 2000, s. 14.

²¹⁷ Cevdet Paşa, *a.g.e.*, Tezkire 28, s. 161.

²¹⁸ Halaçoğlu, *a.g.m.*, 1973, s. 13.

²¹⁹ *Yurt Ansiklopedisi*, "Adana Maddesi", Cilt 1, Anadolu Yayıncılık, İstanbul, 1981, s. 31.

²²⁰ Halaçoğlu, *a.g.m.*, 1973, s. 3.

5.3.1. Adana'nın Nüfusu

Çukurova, tarihinin erken dönemlerinden itibaren bataklıklarıyla ünlüydü. Bataklıklar sivrisineklerin artmasına ve sıtma hastalığına sebep olmaktaydı. Sıtma vaktiyle öldürücü bir hastalıktı. Hububat hasatı için yazın köylerde kalan insanların bir kısmı sıtma hastalığına yakalanarak hayatlarını kaybederlerdi. Dolayısıyla burada yaşayan cemaatler daha çok dağlık alanlara yerleşmeyi tercih etmişlerdi.²²¹ Bu durumun doğal sonucu olarak Adana'nın yerleşik nüfusu son derece azdı. Nitekim tahrir defterlerinden Adana'nın 16. yüzyılda nüfusunun büyük bölümünün konar-göçer cemaatlerden oluştuğu, yerleşik hayata geçen nüfusunun oldukça az olduğu tespit edilmiştir.²²² 1572'de Adana ve çevresinde nüfusun çoğunluğunu Türkler oluşturmaktaydı. Gayrimüslim nüfusun büyük bir kısmı Ermenilerden meydana gelmekteydi.²²³ Evliya Çelebi, *kuş uçmaz, kervan geçmez* şeklinde tarif ettiği Çukurova'nın demografik yapısı hakkında bazı bilgiler vermiştir. Ona göre 1671 tarihinde Adana halkının büyük kısmı Türkmenler'den oluşmakta, az miktarda Arap, Rum, Ermeni ve Yahudi bulunmaktaydı.²²⁴

II. Mahmut dönemi'nde Yeniçeri Ocağı'nın 1826 yılında kaldırılmasından sonra yeni ordu kurulması gündeme gelmişti. Yeni ordunun kurulması yeni vergi kaynaklarını ve askerlik yapacak halkın tespit edilmesini gerekli kılmıştı. Bu doğrultuda imparatorlukta 1831 yılında toprak sayımı amaçlı yapılmayan ve modern anlamda ilk nüfus sayımı niteliği taşıyan nüfus sayımı yapılmıştır.²²⁵ Bu sayımda Adana şehri, 3020 Müslüman, 1030 Fellah, 2215 Ermeni, 236 Rum olmak üzere toplam 6501 kişiden oluşmaktaydı.²²⁶

Adana'nın ekilebilir tarım alanı bol, buna karşın ziraatle meşgul olacak yerleşik nüfusu yetersizdi. Tarımsal üretim mahallî ihtiyacı karşılamanın ötesine geçemiyordu. Bu durum Adana'nın gelişmesini engelleyen önemli bir unsurdur. İbrahim Paşa bölgeyi ele geçirdiğinde (1833-1840) tarımsal üretimi canlandırmak amacıyla nüfus artışına katkıda bulunmuş, Mısır'dan çiftçiler getirip bölgeye yerleştirmişti.²²⁷ Bununla birlikte 18. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde baş gösteren toprak kayıpları neticesinde kaybedilen bölgelerden gelen

²²¹ Kurt, *a.g.t.*, 1992, s. 11.

²²² Kurt, *a.g.t.*, 1992, s. 59.

²²³ Karsandık, *a.g.t.*, s. 198.

²²⁴ Meltem Toksöz, "Bir Coğrafya, Bir Ürün, Bir Bölge: 19. Yüzyıl'da Çukurova", *Kebikeç*, sayı 21, yıl 2006, s. 97; Halaçoğlu, *a.g.m.*, 2000, s. 13.

²²⁵ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası, Ankara, 1997, ss. 10-11. Tanzimat dönemiyle birlikte devletin sivil, askeri ve mali alanlarda yaptığı düzenlemeler nüfus sayımının önemini arttırmıştı. Erkek Müslüman nüfus ve cizye mükellefi Gayrimüslim nüfusun tespiti amacıyla 1844 yılında yeni bir nüfus sayımı daha yapılmıştır. Bunları 1890 yılında tamamlanıp 1893 yılında açıklanan ve 1906-1907 ve 1914 yıllarında yapılan nüfus sayımları izlemiştir. Akbayar, *a.g.m.*, ss. 1239-1243.

²²⁶ Karal, *a.g.e.*, s. 172.

²²⁷ Songül Ulutaş, Gelenekten Moderne Tarsus'ta Tarımsal Dönüşüm (1839-1856), *International Journal of History*, sayı 4, 2012, s. 451.

göçmen nüfus Anadolu'nun çeşitli yerlerine yerleştirilmişti. Bu bağlamda Adana'nın nüfusu farklı zamanlarda gelen göç dalgalarıyla artış göstermeye başlamıştı. Bölgeye ilk büyük göç dalgasını 1853-1856 Kırım Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'ne gelen Nogaylar teşkil etmişti. 1859-1860 yıllarında Kırım'ın kuzeyindeki Kıpçak bozkırlarından göç etmek zorunda kalan Nogayların büyük bir kısmı Çukurova'ya yerleştirilmişti. Osmanlı Devleti göçmenlerin âtil arazileri canlandırarak, ticari değeri yüksek tarım ürünlerinin yetiştirileceği bölgelerde üretici durumuna geçmelerini amaçlamaktaydı.²²⁸

Nüfus azlığı, Kırım Savaşı sonrası aldığı göçlerle bir ölçüde giderilen bölgede esas iskân faaliyeti 1865 yılında *Fırka-i Islahiye* ile yapılmıştı. Ardından, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında ve sonrasındaki yıllarda ikinci büyük göç dalgasıyla Kırım Tatar muhacirleri bölgeye göç etmişlerdi. 1880'li yıllardaki göç dalgasıyla gelen Kırım Tatarlarının bir kısmı Nogayların yerleştikleri Çakaldere ve Kılıçkaya köylerine yerleştirilmiş, bir kısmı Yelibel (Ceyhan) köyünü kurmuş, bir kısmı da Karataş ilçesinin Kesik köyünü teşkil etmişti. Çukurova'ya en son yerleşen Kırım Tatar muhacirleri 20. yüzyılın başlarında kırımdan göç edenlerdi. Bu grup Hamidiye kazasına yerleştirilmişti.²²⁹

Bölgeye gelen bir diğer göçmen nüfusu Giritliler oluşturmaktaydı. 19. yüzyılda (1821-1829, 1858, 1866-1869, 1869-1898) yaşanan Rum ayaklanmaları nedeniyle Girit Adası'nda asayiş bozulmuş, Giritli Müslümanlar yaşadıkları topraklardan göç etmek zorunda kalmışlardı. Bu göçlerin en büyüğü 1898 Kandiye Olayları sonrasında gerçekleşmişti. Osmanlı'ya göç eden ve sayıları minimum 30 bin olan Giritli nüfus, Osmanlı idaresi tarafından Anadolu'nun farklı vilayetlerine iskân edilmişti. Bu vilayetlerde 22 tane yerleşim birimi kurulmuştu. Bu yerleşim birimlerinden 10 tanesi Adana vilayetinde bulunmaktaydı.²³⁰

Bölgeye yerleşen bir diğer göçmen grubu Boşnaklar oluşturmaktaydı. Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun 1878 yılında Bosna'yı işgal etmesini müteakip 1918 yılına kadar Bosna'dan Türkiye'ye beş büyük göç dalgası olmuştur. (İlk büyük göç 1878 yılında olmak üzere 1882, 1900, 1908, 1918 yıllarında gerçekleşmiştir.)²³¹ 1878 yılından sonra Anadolu'ya gelen Boşnaklar, İzmir, Bursa, Adana, Ankara, İstanbul, Karamürsel, İnegöl, Afyonkarahisar, Biga, İzmit ve Adapazarı'na yerleşmişlerdi. Adana'ya 1878'de yerleştirilen Boşnakların sayısı 3500 civarındaydı ²³² 19. yüzyıl boyunca kaybedilen topraklardan gelen göçmen nüfusun bölgeye

²²⁸ Hakan Kırmı, "Adana Havalisine Kırım Tatar Nogay ve Muhacir İskânları", *Tarihte Adana ve Çukurova*, Cilt 3, Editörler: Yılmaz Kurt- M. Fatih Sansar, Akademisyen Kitabevi, Adana, 2016, s. 69.

²²⁹ Kırmı, a.g.m., s. 71.

²³⁰ Tuncay Ercan Sepetçioğlu, "Kozan'da Bir Sultan Hamit Mirası: Adana'nın Giritli Muhacirleri ve Şevkiye Köyü", *Tarihte Adana ve Çukurova*, Cilt 3, Editörler: Yılmaz Kurt- M. Fatih Sansar, Akademisyen Kitabevi, Adana, 2016, s. 89.

²³¹ Fahriye Emgili, "Boşnakların Göç Sığınağı Olarak Adana", *Tarihte Adana ve Çukurova*, Cilt 3, Editörler: Yılmaz Kurt- M. Fatih Sansar, Akademisyen Kitabevi, Adana, 2016, ss. 129-137.

²³² Emgili, a.g.m., s. 135.

yerleştirilmesi ve devletin çeşitli iskân politikaları neticesinde yerleşik nüfusu artış gösteren Adana'nın 1870 yılında mülkî-idarî düzeni de kurulmuştur. 1870 yılında Adana vilayeti'nin toplam nüfusu 162027 kişi idi. Adana, Mersin, Tarsus ve Karaisalı kazalarından oluşan Adana sancağının toplam erkek nüfusu 20495 hanede 71819 kişi idi. Toplam nüfus içerisinde Müslüman nüfus 61100, Gayrimüslim nüfus 10719 idi.²³³

1876 yılında Adana vilayeti'nin toplam nüfusu 140349 idi. Adana sancağı'nın toplam nüfusu 69593 idi. Bunun 62395'i Müslüman, 7198'i Hıristiyan'dı.²³⁴

Tablo 5.1. 1876 Yılında Adana Sancağına Tabi Kaza ve Nahiyelerin Nüfusu

Adana Kazası	Hane	İslam Nüfus	Hıristiyan Nüfus	Toplam Nüfus
Nefs-i Adana Kasabası	3.967	8.987	5.216	14.203
Canib-i Şehr Nahiyesi	943	1.859	56	1.915
Muhacirin Nahiyesi	1.011	1.919	-	1.919
Karataş Nahiyesi	1.829	4.369	22	4.391
Sırkıntı Nahiyesi	551	1.274	-	1.274
Karahacılı Nahiyesi	630	1.507	-	1.507
Karsantı Nahiyesi	1.403	2.890	125	3.015
Yüreğir Nahiyesi	934	1.207	230	1.437
Misis Nahiyesi	557	976	176	1.152
Tarsus Kazası	Hane	İslam Nüfus	Hıristiyan Nüfus	Toplam Nüfus
Nefs-i Tarsus	1.903	4401	920	5.321
Kosun ve Koştemir Canib-i Şehr	2.757	5.745	43	5.788
Gülek ve Tekeli Nahiyesi	1.274	3.242	142	3.384
Namrun ve Ulaş Nahiyesi	1.790	4.760	-	4.760
Mersin Kazası	Hane	İslam Nüfus	Hıristiyan Nüfus	Toplam Nüfus
Nefs-i Mersin	345	498	268	766
Elvanlı ve Gökçeli Nahiyesi	3.191	7.542	-	7.542
Karaisalı Kazası	Hane	İslam Nüfus	Hıristiyan Nüfus	Toplam Nüfus
Nefs-i Karaisalı	4.437	11.219	-	11.219
Genel Toplam	27.522	62.395	71.98	69.593

Kaynak: H. 1293 Adana Vilayeti Salnamesi, ss. 139-140.

²³³ Bozkurt- Hasgül, a.g.m., ss. 178-180.

²³⁴ H. 1293 Adana Vilayeti Salnamesi, ss. 139-141.

1881-1882 yılında dört sancaktan oluşan Adana vilayeti'nde, Adana sancağı nüfusu 65.252,²³⁵ Cebel-i Bereket sancağı nüfusu 13.923,²³⁶ İçil sancağı nüfusu 35.238,²³⁷ Kozan sancağı nüfusu 21.971²³⁸ kişi idi. Adana vilayeti'nin toplam nüfusu 136.384 kişi idi. Adana sancağı, Adana, Tarsus, Mersin, Karaisalı kazalarından oluşmaktaydı. Adana kazasında 10.700 Müslüman hanede 21960 Müslüman, 1225 Gayrimüslim hanede 4263 Gayrimüslim olmak üzere toplam 26.223 nüfus vardı. Tarsus kazasında 7398 Müslüman hanede 18.284 Müslüman, 322 Hıristiyan hanede 831 Hıristiyan olmak üzere 19.115 nüfus bulunmaktaydı. Mersin kazasında 3500 Müslüman hanede 8112 Müslüman, 76 Gayrimüslim hanede 232 Gayrimüslim olmak üzere toplam 8.344 nüfus vardı. Karaisalı kazasında 4434 Müslüman hanede 11562 Müslüman nüfus, 3 Hıristiyan hanede 8 Hıristiyan olmak üzere toplam 11.570 nüfus mevcuttu.²³⁹

1891 yılında Adana vilayeti'nin İslam nüfusu 345.551, Süryani nüfusu 115, Rum nüfusu 6.376, Protestan nüfusu 2.117, Ermeni nüfusu 32.713, Katolik nüfusu 1.652 olmak üzere vilayette 388.535 nüfus vardı.²⁴⁰ Adana sancağı Adana ve Karaisalı kazalarından oluşmaktaydı. Adana kazasının toplam nüfusu 58.049'u Müslüman, 12.616'sı Gayrimüslim olmak üzere 70.665 idi. Karaisalı kazasında 2,1581'i Müslüman, 19'u Gayrimüslim olmak üzere toplam 21.600 kişi vardı.²⁴¹ Buna göre Adana sancağının toplam nüfusu 92.265 kişi idi.

1898 yılında Adana sancağı nüfusu 100.934, Kozan sancağı nüfusu 74.775, Mersin sancağı nüfusu 76.742, İç-il sancağı nüfusu 114.029, Cebel-i Bereket sancağı nüfusu 57.862 olmak üzere vilayetin toplam nüfusu 424.342 kişi idi.²⁴²

Tablo 5.2. 1898 Yılı Adana Sancağı Nüfusunun Kadın, Erkek, Etnik ve Dinsel Dağılımı

Adana Sancağı	Kadın	Erkek	Toplam Nüfus
Müslüman	44.252	44.199	88.451
Rum	816	859	1.675
Ermeni	4492	4826	9.318
Katolik	294	376	670
Protestan	367	342	709
Süryani Kadim	46	65	111
Tebaa-i Ecnebiye	0	0	0
Genel Toplam	50.267	50.667	100.934

Kaynak: H. 1318 Adana Vilayeti Salnamesi, ss. 76-77.

²³⁵ H. 1299 Adana Vilayeti Salnamesi, ss. 39-46.

²³⁶ H. 1299 Adana Vilayeti Salnamesi, ss. 103-109.

²³⁷ H. 1299 Adana Vilayeti Salnamesi, ss. 70-73.

²³⁸ H. 1299 Adana Vilayeti Salnamesi, ss. 87-90.

²³⁹ H. 1299 Adana Vilayeti Salnamesi, ss. 39-46.

²⁴⁰ H. 1309 Adana Vilayeti Salnamesi, s. 4.

²⁴¹ H. 1309 Adana Vilayeti Salnamesi, ss. 81-83.

²⁴² H. 1318 Adana Vilayeti Salnamesi, ss. 76-77.

1914 yılı Osmanlı nüfus sayımında Adana sancağında 71.617 Müslüman, 3.104 Rum, 14.956 Ermeni, 20 Yahudi, 71 Rum Katolik, 888 Ermeni Katolik, 1.006 Protestan, 71 Latin, 441 Süryani, 367 Keldani, 650 Jakobi, 26 Marunî olmak üzere toplam 93.217 kişi bulunmaktaydı.²⁴³

5.4. Adana'nın Ulaşım Ağı

Osmanlı Devleti'nde ulaştırma, kağrı ve benzeri araba çeşitleri ile at, deve, katır, merkep gibi hayvanlar vasıtasıyla yapılırdı. Ulaşımın yeterli düzeyde işleyebilmesi için ticaret ve kervan yolları üzerinde tüccar ve yolcuları barındıran hanlar yapılmış, aynı zamanda bu yolların güvenliğini sağlamak maksadıyla derbentler tesis edilmişti. Bunların yanında memleketin dört bir tarafına ulaşan yol ağı oluşturulmuş, haberleşmeyi sağlayabilmek amacıyla bu yollarda konaklama noktaları şeklinde *menzil teşkilatı*²⁴⁴ kurulmuştur. Osmanlı Devleti'nde haberleşme menzil teşkilatı bünyesinde *ulak* adı verilen kişiler tarafından yürütülmekteydi.²⁴⁵ Menziller, haberleşme hizmetinin yanı sıra ordunun sefere çıktığı zamanlarda ihtiyaç duyduğu yiyecek ve çeşitli malları temin eden mahaller olarak da önemli bir görev üstlenmişti. Menziller savaş zamanlarında civardaki halkın mallarını sattığı bir pazar yeri haline gelerek iktisadi canlılık da sağlamaktaydı.²⁴⁶ Menzillerin kurulduğu Osmanlı yolları Anadolu ve Rumeli'de sağ, sol ve orta kol olmak üzere üç ana kol halinde uzanmıştı. Bunlar birbirine tali yollarla bağlanmıştı. Osmanlı Devleti'nde iktisadî faaliyetler bu yolların geçtiği mahallerde ve yolların vardığı liman ve kentlerde yapılmaktaydı.²⁴⁷

Anadolu'da sağ kol Üsküdar-Gebze-Eskişehir-Akşehir-Konya-Adana-Antakya yolu ile Halep, Şam ve Mekke-Medine'ye ulaşan Hac yolunu; orta kol Üsküdar-Gebze-Hasan Çelebi-Malatya-Harpüt-Diyarbakır-Nusaybin-Musul-Kerkük güzergâhını takiben Bağdat-Basra yolunu; sol kol orta kolla Merzifon'a kadar aynı güzergâhı takip ederek buradan Lâdik-Niksar-Karahisar-ı Şarki-Kelkit-Askale-Erzurum yoluyla Hasankale'den bir kol Kars, diğer bir kol ile Tebriz'e ulaşırdı.²⁴⁸

İmparatorluğun klasik döneminde umumi yollar devlet tarafından, mahalli yollar tımar sahipleri tarafından yaptırılırdı. Tımar sisteminin çözülme sürecine girmesine bağlı olarak yolların bakım ve yapımı ihmale uğramış, ülkenin ulaşım-haberleşme sisteminin eski niteliği 18.

²⁴³ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 210.

²⁴⁴ Menzil konak yeri, ev, bir günlük yol, mesafe anlamlarına gelmektedir. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara, 2006, s. 617.

²⁴⁵ Yusuf Halaçoğlu, "Klasik Dönemde Osmanlılarda Haberleşme ve Yol Sistemi", *Çağımı Yakalayan Osmanlı!* Editörler: Ekmeleddin İhsanoğlu- Mustafa Kaçar, IRCICA, İstanbul, 1995, ss. 13-16.

²⁴⁶ Yusuf Halaçoğlu, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, ss. 148-149.

²⁴⁷ Halaçoğlu, *a.g.e.*, 1991, s. 147.

²⁴⁸ Halaçoğlu, *a.g.m.*, 1995, ss. 13-14.

yüzyıldan itibaren büyük ölçüde kaybolmuştur.²⁴⁹ Tanzimat'la birlikte Batı'da kullanılmaya başlayan modern yol yapım teknikleri, Osmanlı ülkesine girmeye başlamıştı. Bu dönemde araba kullanımının artmasına paralel olarak yolların araba kullanımına uygun hale getirilmesi ve geliştirilmesine yönelik girişimlerde bulunulmuştur. İlk olarak İstanbul kenti için yayımlanan 1839 tarihli *ilmühaber* ile yolların genişlikleri, kent içinde yapılacak binaların yüksekliği, çıkmaz sokakların yapılmaması ve yolların geometrik esaslara göre inşası şartları getirilmiştir. 1848 tarihli *Ebniye Nizamnamesi* ile modern yol yapım şekli olan şose ilk kez kullanılmış, aynı yıl Nafia Nezareti kurulmuştur.²⁵⁰

1856 yılında *Memalik-i Mahruse-i Şahanede Turuk ve Maabirin Suret-i İmal ve İdaresine Dair Talimat-ı Umumiye* yayımlanmıştır. Talimatname ile yolların geçtiği mahallerde yaşayan kişilere, yol yapımında çalışma yükümlülüğü getirilmiştir.²⁵¹ 1863 yılında *Turuk ve Ebniye Nizamnamesi* çıkarılmış, altı yıllık uygulamadan sonra nizamname 1869 yılında yenilenmiştir.²⁵² Nizamnamede yapılacak yolların genişliği, eğimi, kalitesi, çalıştırılacak kişiler, kullanılacak malzemeler ayrıntılı olarak belirlenmiştir.²⁵³ 1880 yılında karayolları, demiryolları, limanlar, göller ve nehirlerin düzenlenmesi ve bataklıkların kurutulması için kapsamlı bir bayındırlık planı hazırlanmıştır. Buna göre, bütün bayındırlık işleri halka mükellefiyet koyularak ve yabancılara imtiyazlar verilerek yaptırılacaktı. 1889 yılından sonra yol mükellefiyeti 20-60 yaş arasındaki erkeklerden nakden veya bedenen alınmaya başlanmıştır.²⁵⁴ Bu tarihlerde ülkede toplam 10.160.3 kilometre yol mevcuttu. Bunun 4185 kilometresi Akdeniz ve İç Anadolu Bölgeleri'nde, 2360 kilometresi Marmara Bölgesi'nde, 1484 kilometresi Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, 1159 kilometresi Karadeniz Bölgesi'nde ve 971 kilometresi Ege Bölgesi'nde bulunuyordu.²⁵⁵ 1909 yılında Fransa ile 2.000.000 franklık anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre, Anadolu'daki karayolu ağının bakım ve onarımı için Fransız Reji Şirketi'ne imtiyaz verilmiştir. Hazırlanan yol programında Trakya'da 435 kilometre, Anadolu'da 7200 kilometrelik yol yapımı kararlaştırılmıştır. Yapılacak olan yollar ülke iç pazarının bütünleşmesini sağlayacaktı. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle istenilen sonuca ulaşılamamış, şirket yalnızca 400 kilometrelik bir yol yapabilmiştir.²⁵⁶

²⁴⁹ Bünyamin Duran, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Türkiye'de Karayolu Ulaşımındaki Gelişmeler", *Çağın Yakalayan Osmanlı!* Editörler: Ekmeleddin İhsanoğlu- Mustafa Kaçar, IRCICA, İstanbul, 1995, s. 484.

²⁵⁰ Leyla Şen, *Türkiye'de Karayolları ve Demiryollarının Gelişim Süreci*, TESAV Yayınları, Ankara, 2003, s. 15.

²⁵¹ İlhan Tekeli- Selim İlkin, "Osmanlı İmparatorluğunda On Dokuzuncu Yüzyıl'da Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler", *Çağın Yakalayan Osmanlı!* Editörler: Ekmeleddin İhsanoğlu- Mustafa Kaçar, IRCICA, İstanbul, 1995, s. 434.

²⁵² Şen, *a.g.e.*, s. 16.

²⁵³ Duran, *a.g.m.*, s. 484.

²⁵⁴ Tekeli- İlkin, *a.g.m.*, ss. 436-437.

²⁵⁵ Duran, *a.g.m.*, s. 488.

²⁵⁶ Şen, *a.g.e.*, ss. 19-20.

Anadolu'nun güneyinde yer alan, Gülek Boğazı vasıtasıyla Mısır ve Suriye'ye ulaşımı sağlayan ve Güney ile yapılan ticaret yolu üzerinde bulunan Adana'da konumunun önemi sebebiyle menzil kurulmuştur. Adana menzili *hac yolu* olarak bilinen *sağ kol* üzerinde yer almaktaydı. Adana menzili, Her yıl Mekke ve Medine'ye giden hac kervanlarının uğradığı bir konaklama merkeziydi.²⁵⁷

19. yüzyıl başlarında Çukurova'da ulaştırma ve taşıma işleri, tüm Anadolu'da olduğu gibi at ve deve ile yapılmaktaydı. Bunlara alternatif olarak kullanılan at ve öküz arabaları yolların elverişsizliği nedeniyle yaygın olarak kullanılmıyordu.²⁵⁸ Develer ise uzun mesafede dağları aşmak üzere kullanılmaktaydı. Deve kervanları ile İç Anadolu'dan Çukurova'ya buğday naklediliyordu. Çukurova'dan da iç bölgelere, ham pamuk, pamuk ipliği ve yurt dışından Mersin Limanı'na gelen ithal mallar taşınıyordu. Araba kullanımı için Anadolu'da yol ağı oldukça yetersizdi.²⁵⁹

Modern yol türü şose 1867-1868 yıllarında Adana'ya ulaşmıştı. Üretim ve ticaret merkezlerini limanlara bağlama düşüncesiyle Adana'da ilk yol çalışması Adana ile Mersin İskelesi arasında yapılmıştı. Adana-Mersin arasında 71 kilometrelik yol, Adana, Tarsus, Karaisalı ve Mersin halkı arasında taksim edilerek yapılmıştı. Yolun dört yılda 34000 metresi tamamlanmış ve yol çalışması esnasında 48 adet köprü yapılmıştı. Tarsus halkının payına düşen 34.500 metrelik alanın, dört yılda 12000 metrelik kısmı tamamlanmıştı. Karaisalı halkı ise Adana ile Tarsus arasındaki mesafede hissesi olan 7500 metrenin 1500 metresini bitirmişti. Yol yapımı altı yılda tamamlanmıştı. 1874 yılı itibariyle Adana ve Mersin arasında 71 kilometrelik şose yol ve 116 kargir köprü inşa edilmişti.²⁶⁰

Adana-Tarsus-Mersin karayolunun arabalar için daha uygun hale getirilmesiyle at ve öküz arabalarının önemi artmıştı. Tarsus-Adana ve Mersin iskelesi arasında taşımacılık büyük ölçüde atlı arabalarla yapılmaya başlanmıştı. 1870 yılında Adana-Tarsus-Mersin arasındaki taşımacılığı daha elverişli hale getirmek amacıyla Tarsus merkezli bir at arabası şirketi kurulmuştu.²⁶¹ Yüzyıl sonlarında Mersin-Silifke-Mut-Ermenek, Tarsus-Adana-Kozan-Misis ve Gülek Boğazı hattında ticaret mallarının naklini sağlayan üç karayolu hizmete girmiştir.²⁶²

²⁵⁷ Zübeyde Güneş Yağcı, "Hac ve Askeri Yol Üzerinde Bir Menzil: Adana Menzili", *Tarihte Adana ve Çukurova*, Cilt 2, Editörler: Yılmaz Kurt- M. Fatih Sansar, Akademisyen Kitabevi, Adana, ss. 449-450.

²⁵⁸ Sacit Uğuz, "19. Yüzyıl Çukurova Ticaretinde Artan İngiliz Etkisi", *Tarihte Adana ve Çukurova*, Cilt 3, Editörler: Yılmaz Kurt- M. Fatih Sansar, Akademisyen Kitabevi, Adana, s. 49.

²⁵⁹ A. Halis Akder, Yirminci Yüzyılın Başında Çukurova'ya Pamuk Ekmenin Maliyeti, *Osmanlı'nın Peşinde Bir Yaşam*, Derleyen: Onur Yıldırım, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, s. 229.

²⁶⁰ Karsandık, *a.g.t.*, ss. 141-143.

²⁶¹ Uğuz, *a.g.m.*, s. 49.

²⁶² Yüksel Akkaya, "19. Yüzyıl'dan 20. Yüzyıl'a Mersin Ekonomisi", *Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin*, Editör: Filiz Özdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 342.

5.4.1. Adana'nın Demiryolu Bağlantısı:

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile ticareti hızla artmaktaydı. Ham madde tedarikçisi ve mamul madde alıcısı konumuna gelen Osmanlı Devleti, dünya ekonomisinin bir parçası haline gelmişti. 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı pazarlarını istila eden batı mamul maddelerini, artık Avrupa finans kapitali izlemekteydi.²⁶³ 1850'li yıllardan sonra Osmanlı'nın çevreselleşme süreci Avrupa yatırımlarıyla yeni bir boyut kazanmıştı. Bu yıllardan itibaren yabancı sermaye, önce devlet borçlarında ve devamında ticareti geliştirmeye yönelik alt yapı yatırımlarında yoğunlaşmıştı. Yabancı sermaye öncelikle 1854 yılından itibaren borçlanma süreciyle Osmanlı ülkesine girmişti. 1876 yılında borç ödemelerini yapamaz hale gelen Osmanlı Devleti, 1881 yılında Avrupalı alacaklıların kurdukları Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin mali denetimini kabul etmek zorunda kalmıştır. Yabancı sermaye, Avrupalı yatırımcılar tarafından kurulan demiryolları, liman işletmeleri, bankalar, maden işletmeleri, ticaret evleri, su, gaz ve elektrik şirketleri gibi işletmelerle ülkeye girmeye devam etmişti.²⁶⁴

Demiryolları, dış borçlar dışındaki yabancı yatırımlarında üçte ikiye yakın pay ile en büyük yatırım alanını oluşturmaktaydı.²⁶⁵ Nitekim ulaştırma, dünya ekonomik sisteminin merkezinde yer alan ülkelerin, çevre ülkeleri dünya ekonomik sistemiyle bütünleştirme çabasında önemli bir araçtı. Ulaştırma aynı zamanda “çevrenin iç çevresini, çevrenin merkezine entegre” etmekteydi. Bu işleviyle iç içe olan bir diğer işlevi ekonomikti ve üretim merkezlerini pazarlara bağlamaktaydı. “Demiryolları, merkez ülkelerin ucuz ham madde ve iş gücü sağlayabilecekleri ve kendi mamul maddelerini satabilecekleri çevre ülkelere etkin bir şekilde ulaşımı sağlayan araçlar olarak lokomotif işlevi görmüşlerdi.” 19. yüzyılda merkez ülkeler bütün dünyada en çok demiryoluna yatırım yapmışlardı.²⁶⁶

Merkez ülkeler açısından demiryolları kârlı bir yatırım alanıydı. Osmanlı Devleti ise demiryollarına ekonomik, askeri ve stratejik anlamlar yüklemişti. Demiryolları sayesinde tarımsal üretim, özellikle dış pazarlara yönelik tarımsal üretim artacaktı.²⁶⁷ II. Abdülhamit, devletin askeri yönden güçleneceği, isyan ve eşkıyalığın asker sevkiyle önleneceği, tarım ürünlerinin pazara sevk edilip ticaret ve zenginliğin artacağı düşüncesiyle demiryolu yapımını teşvik etmişti.²⁶⁸

²⁶³ Avcıoğlu, *a.g.e.*, s. 60.

²⁶⁴ Pamuk, *a.g.e.*, 2005a s. 61.

²⁶⁵ Pamuk, *a.g.e.*, 2005a, s. 76.

²⁶⁶ Şen, *a.g.m.*, s. 96.

²⁶⁷ Pamuk, *a.g.e.*, 2005a, s. 76.

²⁶⁸ İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1983, s. 93; II. Abdülhamid sık sık iradelerinde demiryollarının öneminden bahsetmekteydi: “Muhakkak olarak memleketimizin vasi ve mümbit arazisinden, zengin ormanlarından ve madenlerinden istifade edemeyişimizin ve ötede beride sık sık baş gösteren şekavet ve isyanları imha ve biçare halkı eşkiya

Osmanlı Devleti'nde demiryolu yatırımlarını destekleyecek sermaye birikimi ve deneyimli teknik kadro bulunmamaktaydı. Hicaz Demiryolu ve Haydarpaşa-İzmit hattı dışındaki demiryollarının tamamı yabancı şirketler tarafından döşenmişti.²⁶⁹ Osmanlı Devleti'nde ilk demiryolu İngilizler tarafından İskenderiye-Kahire arasında inşa edilmişti.²⁷⁰ Daha sonra yine İngilizler tarafından İzmir-Aydın ve İzmir-Kasaba demiryolları, Batı Anadolu'nun zengin tarım alanlarını İzmir'e bağlamak amacıyla yapılmıştı. 130 km'lik İzmir-Aydın hattı 1867 yılında işletmeye açılmıştı.²⁷¹ 92 km'lik İzmir-Kasaba hattı yapımına 1863 yılında başlanmış, 1875 yılında hat Alaşehir'e kadar uzatılmıştı. Yine İngilizler tarafından 92 km'lik Manisa-Soma hattı döşenmiş, 1890 yılında işletmeye açılmıştı.²⁷² 1880'li yıllarda ekonomik açıdan güçlenen Fransa ve Almanya İngiltere'ye karşı rekabete girerek onun dünya ekonomisi içindeki gücünü zayıflatmışlardı. Bu rekabeti Osmanlı topraklarında da devam ettirmişlerdi. Fransa, Şark Demiryolları ile Kuzey Yunanistan'da, Bursa-Mudanya demiryolları ile Batı Anadolu'da etki alanı oluşturmuştu. Fransızlar Suriye'de de nüfuz alanı oluşturmuşlardı.²⁷³ Düyun-ı Umumiye'nin kuruluşunun ardından demiryolları yatırımları artış göstermişti. Zira "Düyun-ı Umumiye'nin görevleri arasında kilometre garantileri için ayrılan gelir kalemlerini tahsil ederek demiryolu şirketlerine ödemek de bulunmaktaydı."²⁷⁴

Bu dönemde Almanlar Deutsche Bank vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nde demiryolları inşa etmeye başlamışlardı. 1888'de İzmit-Ankara hattının inşa ve işletme imtiyazını alan Deutsche Bank, demiryolu inşası için Anadolu Demiryolları Şirketi'ni kurmuştu. Şirket, daha önce inşası tamamlanmış olan İzmit-Haydarpaşa hattının işletme imtiyazını da elde etmişti. Alınan başka bir imtiyazla demiryolu hattı Ankara, Eskişehir, Konya, Kayseri'ye uzatılacaktı. Anadolu Demiryolu 1892 yılında Ankara'ya, 1896 yılında Eskişehir-Konya yolunun tamamlanmasıyla Konya'ya ulaşmıştı. Anadolu Demiryolları'nın Konya'ya ulaşmasından sonra Konya'dan başlayıp Bağdat'a kadar uzanacak olan Bağdat Demiryolları imtiyazı gündeme gelmişti. 1903 yılında Almanlar Deutsche Bank vasıtasıyla 99 yıllığına Bağdat Demiryolları yapım ve işletme imtiyazını da elde etmişlerdi. Bu imtiyaz sözleşmesi şirkete çeşitli ayrıcalıklar tanımaktaydı. Şirket, döşeyeceği hatların her iki yanında yirmişer kilometrelik bir alanda maden arama çalışmaları yapabilecek ve

derebeylerin tasallutundan sıyanet eyleyemeyişimizin en mühim sebebi yolsuzluktur." Tahsin Paşa, *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, Milliyet Matbaası, İstanbul, 1931, s. 105.

²⁶⁹ Murat Özyüksel, "Anadolu ve Bağdat Demiryolları", *Osmanlı 3*, Editör: Güler Eren, Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 664.

²⁷⁰ Muhteşem Kaynak, "Osmanlı Devleti'nde Ulaştırma Sistemi ve Demiryolları, 1885-1985", *Türkiye Ekonomisinin 100. Yılı İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu*, İzmir Ticaret Odası, 1985, s. 33.

²⁷¹ Baskıcı, *a.g.e.*, s. 9.

²⁷² Özyüksel, *a.g.m.*, s. 665.

²⁷³ Kaynak, *a.g.m.*, s. 36.

²⁷⁴ Özyüksel, *a.g.m.*, s. 666.

su kaynaklarından faydalanabilecekti. Bu ayrıcalıkları elde eden Almanlar işlenmemiş doğal zenginlik kaynaklarını sömürmeyi de amaçlamaktaydı.²⁷⁵

Adana'ya demiryolu inşası için ilk teşebbüs 1864 yılında bölgenin tüccar ve sermaye sahipleri tarafından yapılmıştı. Bu yıllarda ulaşım deve ve diğer yük hayvanları ile yapılmaktaydı. Ulaşım araç ve yöntemleri geleneksel ve yetersizdi. Deve ile yük taşıma, mevsim şartlarına bağlı olarak değişebilmekte ve ticareti aksatmaktaydı. Bu durum Adana ve Mersin İskelesi arasında daha kolay ve daha ucuz ulaşımı sağlayan bir ulaşım sisteminin getirilmesini gerekli kılmıştı. 1864 yılında Fransız Mösyö Rini ve Mösyö Artos, bölgede demiryolu inşa ve işletme imtiyazı talebinde bulunmuşlardı. Ayrıca bu müteşebbisler, demiryolunun geçeceği güzergâhtaki bataklık alanları kurutup tarım arazisine çevirme ve Seyhan ve Tarsus nehirlerini ıslah ederek vapur işletmeleri kurma taleplerinde de bulunmuşlardı.²⁷⁶ Bu talepleri üzerine Tophane-i Amire memurlarından Miralay Vağman Bey demiryolu yapımı için bölgede keşif ve muayene yapmak üzere görevlendirilmişti. Yapılan çalışmalar neticesinde bu iş için 50.000 lira masraf yapılabileceği tespit edilmişti. Nehirlerin ulaşımına açılması, nehir civarındaki tarımsal ürünlerin ve yolcuların taşınması açısından uygun bulunmuş, fakat vapur işletmek üzere ruhsat talebi reddedilmişti. "Tarımsal üretim ve ticaretin aktif olduğu bölgede en büyük ihtiyaçlardan biri üretim-tüketim döngüsünün tamamlayıcı faktörü dağıtım-bölüşüm ilişkilerinin sağlıklı ve akıcı bir şekilde sağlanabilmesiydi."²⁷⁷ Çukurova Bölgesi başta pamuk üretimi olmak üzere tarımsal üretim açısından zengindi. Tarım ürünlerinin dış ve iç piyasaya çıkışı Mersin İskelesi vasıtasıyla yapılmaktaydı. Anadolu'nun iç kısımlarına ise tarım ürünleri Konya yolu nakledilmekteydi. Bu mal sevkiyatı hem masraflıydı hem de her mevsim yapılması mümkün değildi. Demiryolu ile mal sevkiyatı hem daha ucuz hem de develerle taşımaktan daha kolay olacaktı.

1873 yılında Bandırma-Balıkesir-Kayseri-Mersin-Tarsus-Adana hattında bir demiryolu inşası için 99 yıllığına Serkiz Bey'e imtiyaz verilmişti. Ancak bu imtiyaz da gerçekleştirilememişti. 1883 yılında Mersin-Tarsus-Adana demiryolu hattı imtiyazı Mehmet Nahit Bey ve Kostaki Teodoridi'ye verilmişti. Buna göre imtiyaz süresi 50 yıl olacak, imtiyaz sahipleri devletten herhangi bir maddi teminat istemeyecek, yol yapımı 2,5 senede tamamlanacaktı. Hat inşası devletin görevlendireceği bir komisyonun kontrolü altında yapılacak, inşaat için yurtdışından ithal edilecek eşya her türlü gümrük vergisinden muaf tutulacaktı. İmtiyaz sahipleri yol için ayrılan boş araziye hiçbir bedel ödemeyecekti. İnşaat için ihtiyaç duyulan maden ve kereste bölgeden temin edilebilecekti. İmtiyaz sahipleri 1883 yılı itibarıyla bir Osmanlı Anonim Şirketi kuracak, hattın geçeceği bölgede maden araştırmaları yapabilecek ve bu madenleri işletme

²⁷⁵ Özyüksel, a.g.m., ss. 667-671.

²⁷⁶ Songül Ulutaş, *Tarsus Kazasının Sosyo-Ekonomik Yapısı (1856-1914)*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Mersin, 2012, s. 284.

²⁷⁷ Ulutaş, a.g.t., s. 285.

ayrıcalığına sahip olabilecekti.²⁷⁸ Ağustos 1886'da Adana-Tarsus-Mersin demiryolu işletmeye açılmıştır.²⁷⁹ 67 km uzunluğundaki demiryolu hattının üç istasyonu (Adana-Tarsus-Mersin) 7 durağı bulunmaktaydı. Hattın merkezi Mersin istasyonuydu. Mersin istasyonunda ithal ve ihraç edilen malları saklayabilecek depolar yapılmıştı.²⁸⁰ Mersin-Tarsus-Adana demiryolunun 1889 yılında yıllık 20.772 ton olan yük kapasitesi 1911 yılında 147.563 tona ulaşmıştı. 30.000 kişi kapasitesinde olan yolcu sayısı 335.000 kişiye çıkmıştı.²⁸¹ Bu hat 1906 yılında Almanlara satılmış, 1908 yılında Bağdat Demiryolunun şube hattı haline gelmişti. Mersin-Adana Demiryolu sayesinde Bağdat hattı Akdeniz'e ulaşmıştır.²⁸²

Anadolu'da inşa edilen demiryolları vasıtasıyla merkez ülkeler, pazarlara erişimi olmayan verimli bölgeleri kendi pazarlarına bağlayarak sürekli gelişen sanayilerine ham madde sağlamışlardı. Bununla birlikte alınan imtiyazlarla demiryolu hattının civarındaki zengin yer altı kaynaklarını kullanma hakkını da elde etmişlerdi. Demiryolları öncelikle dış ticareti geliştirmekte olan liman kentlerinden başlayarak iç bölgelere ve buralardaki verimli ovalara uzanacak biçimde döşenmiştir. Bölgenin hinterlandındaki ürünleri dışa bağımlı olan liman kentine aktarma amaçlı olarak demiryolları ağaç biçiminde döşenmiştir. Hatlar merkez ülkelerin ekonomisi ile bütünleşme amacına hizmet ettiğinden ülke iç pazarlarını birbirine bağlayacak ağ biçiminde döşenmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun demiryollarından en büyük beklentisi, tarımsal üretim artışının sağlanmasıydı. Nitekim demiryollarının gelişimiyle yaşanan üretim artışı merkez ülkelerin sanayilerine ucuz ham madde sağlamış, Osmanlı Devleti'nde ise aşar ve ağnam vergilerinin artmasına katkıda bulunmuştu.²⁸³ Demiryolları yeni toprakların yerleşime açılmasına ve muhacir iskânına da imkân vermiştir. Göçmenler ileri tarım teknikleri ve ihtiyaç duyulan sermayeyi de getirdikleri için demiryolları, dolaylı olarak tarımın da gelişmesine katkıda bulunmuştur.²⁸⁴

5.4.2. Adana'nın Denizyolu Bağlantısı

19. yüzyıl'da küresel düzeyde meydana gelen dönüşümler, liman kentlerinin yeniden yapılanma sürecine girmesine sebep olmuştur. Liman kentleri çevre ülkelerde kapitalist dünya

²⁷⁸ Ulutaş, *a.g.t.*, ss. 285-287.

²⁷⁹ *Yurt Ansiklopedisi*, s. 35.

²⁸⁰ İbrahim Halil Aytar, *Kuruluşundan Modern Limanın İnşasına Mersin Kenti'nin ve Limancılık Faaliyetlerinin Gelişimi*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Mersin, 2015, s. 82.

²⁸¹ A. Nükhet Adıyeke- Nuri Adıyeke, "Modernleşmenin Doğurduğu Kent: Mersin", *Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin*, Hazırlayan: Filiz Özdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 74.

²⁸² *Yurt Ansiklopedisi*, s. 35.

²⁸³ Şen, *a.g.m.*, ss. 109-121.

²⁸⁴ Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılmı ve Direniş (1881-1908)*, Çeviren: Sabri Tekay, Yurt Yayınları, Ankara, 1987, s. 69.

ekonomisiyle bağlantılı olan ayrıcalıklı yerlerdi. Ticaret kapitalist sisteme dâhil olmanın temel unsuruydu ve Osmanlı ticari mallarının sınırları aşması liman kentlerinde mümkündü. Bu koşullarda Osmanlı liman kentleri merkez-çevre ticaretiyle bağlantılı olarak iktisadi ve toplumsal dönüşüm sürecine girmişlerdi.²⁸⁵ 19. yüzyılda İskenderiye, İzmir, Selanik, Trabzon gibi yeniden canlanan ya da Beyrut, Samsun, İskenderun, Mersin gibi sonradan gelişen liman kentleri, gerek dünya ekonomisinin iş bölümünün, gerekse Akdeniz’de etkin hale gelen Avrupalıların çıkarlarıyla çelişmeyen bir ara yönetim merkezi olarak ortaya çıkmışlardı.²⁸⁶ Yüzyılın ilk yarısında hinterlandında yer alan Çukurova’nın limanı olarak yükselişe geçen Mersin, iç ve dış gelişmelerin etkisiyle yüzyıl sonlarında Osmanlı’nın Doğu Akdeniz’deki önemli liman kentlerinden biri haline gelmiştir.

Çukurova Bölgesi tarihi süreçte Tarsus ve Kazanlı olmak üzere küçük ve orta ölçekli limanlara sahipti.²⁸⁷ Tarsus, eski çağlarda Çukurova Bölgesinin en önemli ticaret, tarım ve sanayi kentlerindendi. Tarsus İskelesi M.Ö. 63’te Pompeiopolis’in Romalılar tarafından kurulması ve burada yeni bir liman kentinin oluşmasıyla önemini kaybetmişti. Bu liman ve kentin işlevini kaybedip yok olması Tarsus’u Doğu Akdeniz’de önemli bir liman haline getirmişti.²⁸⁸ Tarsus Limanı, Doğu Akdeniz’de Anadolu’nun en önemli limanı konumundayken 19. yüzyıl başlarında Tarsus (Berdan) Çayı alüvyonları ile sığlaşmış ve kapanmıştır. Bu sebeplerle limana gemi giriş-çıkışı 19. yüzyıl başlarından itibaren olanaksız hale gelmiştir.²⁸⁹ Tarsus Limanının önemini kaybetmesi Kazanlı ve Mersin iskelelerinin yükselmesine sebep olmuştur. Kazanlı İskelesi bir gümrük teşkilatına sahipti ve ticaret bir süre buradan yapılmıştı. İbrahim Paşa 1831 yılında bölgeyi işgali sırasında Kazanlı İskelesini kullanmıştır.²⁹⁰ Kazanlı İskelesi İbrahim Paşa işgali sonrasında gemiler için tehlike oluşturması nedeniyle üstünlüğü Mersin İskelesine kaptırmıştı. Çukurova’nın doğusundaki limanların elverişsiz oluşu Mersin’in, Çukurova’nın ve daha sonra Doğu Akdeniz’in en önemli limanı olarak gelişmesine sebep olmuştur.²⁹¹

Mersin 1852 yılından itibaren Çukurova’nın ithalat ve ihracat merkezi haline gelmişti. Mersin ile hinterlandında yer alan üretim merkezleri arasında yol yapımı ve kıyıda liman inşası

²⁸⁵ Çağlar Keyder- Eyüp Özveren- Donald Quataert, “Osmanlı İmparatorluğunda Liman Kentleri”, *Doğu Akdeniz’de Liman Kentleri (1800-1914)*, Editörler: Çağlar Keyder- Y. Eyüp Özveren- Donald Quataert, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 121.

²⁸⁶ Eyüp Özveren, “Zaman İçinde Avrupa, Akdeniz Dünyası ve Antakya Üzerine Düşünceler”, *Akdeniz Dünyası Düşünce, Tarih, Görünüm*, Editörler: Eyüp Özveren- Oktay Özel- Süha Ünsal- Kudret Emiroğlu, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 23.

²⁸⁷ Adıyeke- Adıyeke, a.g.m., s. 70.

²⁸⁸ İbrahim Oğuz, *Mersin Kenti’nin Kuruluş Öyküsü*, MTSO Yayınları, Mersin, 2006, s. 79.

²⁸⁹ Adıyeke- Adıyeke, a.g.m., s. 70.

²⁹⁰ Oğuz, a.g.e., s. 84.

²⁹¹ Tülin Selvi Ünlü, *19. Yüzyıl’da Mersin’in Kentsel Gelişimi*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2007, s. 127.

ihtiyacı doğmuştu.²⁹² Mersin'in ilk zamanlarda kıyıda ahşap bir iskelesi vardı. İlerleyen süreçte ticaretin gelişmesi ve nüfusunun artmasına paralel olarak iskele sayısı da artmaya başlamıştı. 1852'de, kentteki en eski ve ana iskele olan *gümrük iskelesine* ilaveten bir taş iskelenin yapımı kararlaştırılmıştı.²⁹³ Bu hususta hem devlet hem de yerli ve yabancı tüccarlar inşaat ve yatırım girişimlerinde bulunmuşlardı. 1851 yılı sonrasında bir Fransız tüccar, ticareti geliştirip kolaylaştıracağı düşüncesiyle Mersin'de yeni bir taş iskele inşa edilmesi ve Mersin-Tarsus yolunun arabaların işlemesine olanak verecek şekilde yapılması için ruhsat başvurusunda bulunmuştu. Fakat hükümet bu işin öncelikli olarak yabancı uyruklular tarafından yapılmasını uygun bulmamış ve isteği geri çevirmiştir. Bunun üzerine hükümet bu iş için bir şirket kurulması gerektiğini ve kurulacak şirkete destek sağlayacağını belirtmiştir. Bununla birlikte bu şirkete, bölgenin zengin yerli tüccarlarının da ortak olması durumunda bölgenin ve ülkenin ilerleme katedeceğinden bahsetmiştir. İskele ve yol yapımı 1853 yılında da sürdürülmüştü. Bu dönemde Mersin biri ahşap ve diğeri taş olmak üzere iki adet iskeleye sahipti. 1858 yılında var olan iskeleleri onarma ve yeni iskele yapımı gündeme gelmişti.²⁹⁴ Bu yıllarda ekonomik ve demografik anlamda sürekli büyüme gösteren Mersin'de 5 adet daha taş veya ahşap iskele yapılmasına karar verilmişti.²⁹⁵ Bu durum yabancı ve Gayrimüslim tüccarı harekete geçirmişti. Fransız Posta Vapurları Kumpanya Vekili Maçon, Fransız Konsolosunun desteğiyle yeni iskele yapımı konusunda hükümetle anlaşmaya varmıştı. Buna göre; gerekli malzemeleri şirket temin edecek, iskeleyi yapan usta Marsilya'dan getirilecekti. Şirket, iş bitiminde hükümetten parasını alabilecekti. İskelenin maliyeti 15.000 kuruş olarak hesaplanmıştı. Eğer bir yıl içinde iskele tamire ihtiyaç duyarsa, şirket tarafından tamir edilecek ve masraflar şirket tarafından karşılanacaktı. Şirket bu şartlarla taş iskelenin ön tarafına bir iskele yapımını üstlenmişti. Daha sonra hükümet bu antlaşmaya ahşap iskelenin tamirini de eklemiştir.²⁹⁶ 1892 tarihli Adana Vilayet Salnamesine göre Mersin'de, sahil boyunca 4'ü ahşap 1'i taş, diğeri taş temelli ahşap ve biri de demiryoluna mahsus demirden yapılmış olmak üzere toplam 7 iskele bulunmaktaydı.²⁹⁷

Mersin'de yüzyıl sonlarına kadar rıhtım bulunmamaktaydı. Rıhtımın bulunmaması, var olan iskelelerin elverişsiz oluşu ve Mersin Limanı'nın geniş olmasına rağmen çok derin olmaması, gemilerin kıydan 1 mil açıkta demirlemesine, iskele ve gemiler arasında kayıklarla boşaltma işlemlerinin yapılmasına neden oluyordu. Mersin'de yüzyıl sonlarında artan ticaret hacmi liman

²⁹² Şerife Yorulmaz, "Yabancı Tüccar ve Gayri Müslim Tebaanın Mersin Ekonomisindeki Rolü (1830-1918)", *Sırtı Dağ, Yüzu Deniz: Mersin*, Editör: Filiz Özdem, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 324.

²⁹³ Aysin Doğan, "Mersin Limanı ve Mersin Kent Tarihi Üzerine Genel Bir İnceleme", *Journal of Strategic Research in Social Science (JoSReSS)* Volume:3, Issue:4 Year: 2017, s. 177.

²⁹⁴ Yorulmaz, a.g.m., s. 324.

²⁹⁵ Oğuz, a.g.e., s. 94.

²⁹⁶ Yorulmaz, a.g.m., s. 325.

²⁹⁷ İbrahim Bozkurt, *Salnamelerde Mersin*, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2001, s. 114.

ve rıhtım yapımını gündeme getirmişti.²⁹⁸ 1903 yılı konsolosluk raporları Mersin için; “şu anda sadece açık bir demirleme yeridir, birkaç yıl içinde bir liman inşası düşünülmektedir. Özellikle kışın kayıklarla zor olmakta ve gemiler bütün günü boş geçirebilmektedir.”²⁹⁹ demektedir. Devlet Mersin Limanı ve rıhtımının yapım imtiyazını Tahinci Atinasson ve David Dutuledo adlı Gayrimüslimlere vermişti ve Mersin Limanının Beyrut veya Sakız limanları kadar iyi inşa edilmesini istemişti. Liman ve rıhtım yapımı 1904 yılında tamamlanmış, zamanla yeni iskeleler eklenmişti. 20. yüzyıl başlarında gümrük iskelesinin inşası ve yenilenmesi gündeme gelmişti. Antonaki Mavromati, iskelenin yapımı konusunda Nisan 1911 tarihinde Belediye ile anlaşmaya varmıştı. Mavromati iskeleyi inşa edecek, bu iskeleye bir yolcu odası ve memur odası da ilave edecekti.³⁰⁰ 1914 yılında Mersin’de, biri doğrudan istasyona bağlanan *demiryolu iskelesi* diğeri *gümrük iskelesi* ikisi *demir iskele* olmak üzere toplam da beş iskele vardı.³⁰¹

Osmanlı Devleti’nin hinterlandı en geniş limanlarından biri olarak yükselişe geçen Mersin Limanında 19. yüzyılda ticaret hacmi bir hayli artmıştı. Sanayileşen Avrupa’nın, ham madde ve pazar arayışı içinde olması, Amerikan İç Savaşı’ndan dolayı, ihtiyaç duyduğu pamuğu Çukurova’dan karşılamak durumunda kalması ve 1860’larda Süveyş Kanalı’nın inşasında gerekli olan kerestenin bir kısmının Toros Dağlarından Mersin aracılığıyla karşılanması, Mersin İskelesindeki ticari faaliyetleri arttırmıştı.³⁰² Bu gelişmeler neticesinde Mersin, hinterlandında yer alan bölgelerin limanı olarak yükselişe geçmişti. Çukurova’nın dışa açılan kapısı olan Mersin Limanı, yabancı gemilerin uğrak yeri haline gelmişti.³⁰³

Tablo 5.3. Mersin Limanı Gemi Trafikçi

Yıl	Gelen Gemi	Buharlı	Yelkenli	Buharlı Tonaj	Yelkenli Tonaj	Toplam Tonaj
1836	166					12.947
1870	381	83	298			
1875	549	58	491	52.726	16.762	69.488
1880	370	69	301	76.540	9.572	86.112
1886	209	162	47	164.649	3.330	167.979
1890	318	122	196	114.018	14.509	128.527
1895	307	161	146	203.055	14.605	217.660
1900	624	169	455	192.106	11.806	203.912
1905	502	215	287	268.979.	7.014	275.993

Kaynak: Baskıcı, *a.g.e.*, 2005, s. 99.

²⁹⁸ Ünlü, *a.g.t.*, ss. 144-146.

²⁹⁹ Baskıcı, *a.g.e.*, s. 98.

³⁰⁰ Yorulmaz, *a.g.m.*, s. 325.

³⁰¹ Ünlü, *a.g.t.*, s. 136.

³⁰² Doğan, *a.g.m.*, s. 179.

³⁰³ Baskıcı, *a.g.e.*, s. 98.

Mersin, ihracat ağırlıklı bir liman olarak gelişme göstermiştir. İhracatın bu denli genişlemesinde, Adana yöresinde ihracata dönük pamuk yetiştiriciliğinin yaygınlaşmasının payı yüksektir.³⁰⁴

5.5. Adana'da Ticari Hayat

İç ve dış ticaretin Osmanlı ekonomisinde önemli bir yeri vardı. İç ticaret sayesinde kırsal kesimlerle şehirler arasında mal değişimi yapılır, iş bölümü derinleşirdi. Böylece şehirlerdeki esnaf loncaları için ham madde sağlanır, kentlerdeki tüketicilerin, devlet yöneticilerinin, ordu ve donanmanın gereksinimleri karşılanırdı. Diğer yandan dış ticaret sayesinde ülkede üretilmeyen mallar yurt dışından getirtilirdi. Osmanlı Devleti, iç ticareti geliştirmeye yönelik politikalar izlemişti. Şehirlerde ticareti geliştirmek için bedestenler yaptırmış, tüccar ve zanaatkarların şehir merkezlerine gelmelerini sağlamak amacıyla vergi muafiyetleri tanımış, kimi zamanda sürgünlere başvurmuştur. Ayrıca devlet uzun mesafeli ticaretin gelişmesi için ticaret yolları üzerinde hanlar ve kervansaraylar yaptırmıştır.³⁰⁵

XVI. yüzyılda Adana canlı bir ticaret merkeziydi. Adana şehir merkezinde iç ticaret mallarını oluşturan un, buğday, arpa, sabun, kuru üzüm, incir, pamuk vb. ürünlerin topluca satıldığı hanlar bulunmaktaydı. Yine şehir merkezinde pamuk ipliği satışı yapılan ayrı bir pazar vardı. Şehir ve kasabalar dışında merkezi mezralarda da halk ticari faaliyetlerde bulunmaktaydı.³⁰⁶ Adana, tarih boyunca pamuk üreten önemli merkezlerden biriydi.³⁰⁷ Nitekim 16. yüzyılda Ayas (Yumurtalık) İskelesi'nden yurt dışına büyük miktarda pamuk ihraç edilmişti.³⁰⁸ Dolayısıyla bölgede üretilen pamuk hem yerel hem de Avrupalı tekstil üreticilerinin pamuk ihtiyacını karşılamaktaydı.

Adana için 19. yüzyılda ekonomik değeri en yüksek tarım ürünlerinin başında yine pamuk gelmekteydi. Pamuk, dokumacılık sektörü ve yağ sanayinin ham maddesi olması nedeniyle iç ve dış pazar açısından önemli bir üründü.³⁰⁹ Pamuk ipliği ve pamuklu kumaş dokumacılığı büyük kentlerden çok küçük kasaba ve köylere özgü faaliyetti.³¹⁰ Tüccarlar geniş ölçüde eve iş verme ağı oluşturmuştu. Köylerde ve kasabalarda pek çok hane tüccarlar için çalışmaktaydı. Kayserili tüccarlar çok geniş bir üretim ağı kurmuşlardı. Bu tüccarlar 1830'larda Adana'da üretilen pamuğun yüzde 70'ini alıyorlardı ve büyük miktarda iplik üreten Vezirköprü gibi Kuzey Anadolu

³⁰⁴ Baskıcı, *a.g.e.*, s. 101.

³⁰⁵ Pamuk, *a.g.e.*, 2005a, s. 66.

³⁰⁶ Kurt, *a.g.t.*, ss. 157-161.

³⁰⁷ Quataert, *a.g.e.*, 1999, s. 51.

³⁰⁸ Kurt, *a.g.t.*, s. 160.

³⁰⁹ Uğuz, *a.g.m.*, s. 48.

³¹⁰ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*, Çeviren: Neyyir Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1994, s. 168.

kasabalarına götürüyorlardı. Amasyalı dokumacılar da yerel iplik kullanıyorlardı. Benzer şekilde Zileli üreticiler, Kayseri tüccarlarından büyük miktarda Adana pamuğu alıp eğirerek Kırım'a ihraç edilecek düşük kalite basma dokuyorlardı. Amasya endüstrisi 1840'lı yıllarda çadır ve yelken bezi ile kaba bez dokunacak iplikleri eğirmek için Adana pamuğu kullanıyordu.³¹¹

Adana'dan fabrika-i hümayunlar için de belirli aralıklarla pamuk ve yapağı talep edilmekteydi. 1903 yılında bez fabrika-i hümayunu imalatı için Adana vilayetinden 150.000 kıyye pamuk alınması kararlaştırılmıştı. Bu pamuğun 1904 yılı itibariyle 74.000 kıyyesi tedarik edilmişti.³¹² Yine 1904 yılında fabrika-i hümayunlar için Adana vilayetinden 750.000 kuruş değerinde yapağı, 450.000 kuruş değerinde pamuk talep edilmişti.³¹³

19. yüzyılda Avrupa'da yaşanan sanayileşmenin bir sonucu olarak elle pamuk ipliği eğirmeye olan ihtiyaç azalmıştı. Avrupa'dan ithal edilen pamuk iplikleri iç pazarlara egemen olmaya başlamıştı. Bu süreçte Adana pamuğu iç pazarda önemini kaybetse de Avrupa'nın ham madde ihtiyacını karşılaması sebebiyle dış pazarda önemini korumuştur.³¹⁴ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Adana'da pamuk ipliği fabrikaları kurulmaya başlanmıştı. 19. yüzyıl sonları 20. yüzyıl başlarında Adana fabrikalarında üretilen iplikler Anadolu'da satılmaktaydı.³¹⁵

Çukurova'da nüfusun çoğunluğunu oluşturan Müslümanlar, genelde tarım ve zanaatlarla meşguldü. Gayrimüslimler daha ziyade ticaret ve çeşitli zanaat kollarında faaliyet göstermekteydi. Serbest ticaret antlaşmalarıyla Gayrimüslim ve yabancı tüccarlar Osmanlı topraklarında birtakım ayrıcalıklar elde etmişti. Ticaret ve zanaatla ilgilenen Gayrimüslim nüfus, özellikle dış ticaretin yoğun olduğu kıyı bölgelerinde sakindi. 19. yüzyılda gelişen ticaret, çok sayıda Avrupalı tüccarı Osmanlı ülkesine çekmeye başlamıştı. Özellikle 1830'lardan itibaren çok sayıda Avrupalı tüccar Osmanlı kıyı bölgelerine yerleşerek ticarethaneler açmıştı. Yabancı tüccarlar, iç bölgelere daha rahat ulaşabilmek için yerli Gayrimüslim aracı ve tüccarlarla iş birliği yapmışlardı. Böyle bir ortamda Gayrimüslimler batılı tüccarların yararlandıkları ayrıcalıklardan yararlanabilmek için yabancı devletlerin himaye ve tabiiyetine girmeye başlamışlardı. Bu durum Çukurova'da pazara dönük kapitalist üretime geçilmesi ve ürünlerin faal bir iskele haline gelen Mersin'den ihraç ve ithal edilmesi, nakliye sorunlarının giderilmesi için Mersin-Tarsus-Adana Demiryolu'nun açılması gibi gelişmeleri beraberinde getirerek ticari hayatta bir canlılık yaratmıştı³¹⁶

Çukurova'nın ticarî potansiyeli 19. yüzyılın ikinci yarısında Mersin Limanı'nın uluslararası ticarete ön plana çıkmaya başlamasıyla, Avrupalıları bölgeye çekmeye başlamıştı.

³¹¹ Quataert, *a.g.e.*, 1999, ss. 62-69.

³¹² BOA., Y. MTV., 250/37, 1322 C 6/18 Ağustos 1904.

³¹³ BOA., Y. PRK., ML., 26/6, 1322 L 17/ 25 Aralık 1904.

³¹⁴ Karsandık, *a.g.t.*, s. 274.

³¹⁵ Quataert, *a.g.e.*, 1999, s. 82.

³¹⁶ Yorulmaz, *a.g.m.*, 2004, ss. 317-318.

Ticaret hacminin artmasıyla Mersin Limanı'na uğrayan gemi sayısı da artış göstermişti.³¹⁷ Mersin Limanı'ndan yurt dışına tahıl, pamuk, haşhaş, yağlı tohumlar, kuru üzüm, inşaat kerestesi, halı ve deri ithal edilmekteydi. Yurt dışından ithal edilen ürünler ise, manifatura, züccaciye, mum, petrol, şeker, pirinç ve kahve vs. oluşmaktaydı.³¹⁸ Bunların yanı sıra kömür ve makine ithalatı da oldukça fazlaydı. Kömür ithalatı Mersin-Tarsus-Adana Demiryolu lokomotiflerinde ve bölgede kurulan fabrikalarda kullanılmak üzere yapılmaktaydı. 1880'li yıllardan itibaren fabrikalar için getirtilen makineler de ithalat içinde önemli bir yer edinmeye başlamıştı.³¹⁹

Tablo 5.4. Mersin Limanından Yapılan İhracatın Yıllara Göre Dağılımı (Pound)

Ülke	1880	1894	1900	1902	1903	1904	1907
İngiltere	18.814	60.606	43.800	58.616	121.290	199.362	113.900
Mısır	49.240	12.328	57.980	115.522	144.832	197.911	168.280
Kıbrıs	-	-	-	5.458	3.223	4.020	4.395
Fransa	142.100	164.165	122.649	38.395	104.685	85.800	61.460
Türkiye	251.736	267.684	329.550	266.823	633.095	429.425	175.795
Avusturya-Macaristan	26.250	75.655	106.950	67.680	228.269	83.962	62.593
İtalya	10.090	-	115.098	47.098	220.865	121.388	48.425
Yunanistan	5.040	4.790	1.100	19.377	65.247	17.395	11.700
Rusya	-	-	18.334	55.706	44.612	48.845	-
Almanya	-	-	21.178	38.842	17.422	94.031	48.080
Belçika	-	-	4.604	9.932	104.753	54.603	33.720
İspanya	-	-	-	10.840	108.287	34.115	14.580
Amerika	-	-	-	311	1.062	5.784	12.152
Diğer	-	34.377	-	-	-	1.566	3.360
Toplam	562.359	609.605	821.243	734.600	1.802.394	1.378.207	786.610

Kaynak: Uğuz, a.g.m., s. 54.

5.6. Adana'da Tarım

1895 yılında Adana, Halep, Beyrut ve Şam vilayetlerine seyahat eden Doktor Şerafettin Mağmumi, seyahat hatıralarında Adana ile ilgili gözlemlerine yer vermiştir. Mağmumi, vilayet merkezi Adana şehrinin aynı zamanda Çukurova'nın ziraat merkezi olduğunu dile getirmektedir.

³¹⁷ 1870'li yıllardan itibaren İngiliz Belle's Asia Minor, Rus Navigation, 1880'li yıllardan itibaren Mısır Khedival ve İtalyan Rubattino Kumpanyaları Mersin Limanı'na uğramaya başlamıştı. Mısır Khedival Şirketi, özellikle yolcu taşımacılığında ön plana çıkmıştı. Bir başka İngiliz şirketi olan Prince Line, tüm Osmanlı limanları ile Marsilya arasında yapılan ticarete Messageries Maritimes Şirketi ile rekabet etmeye başlamıştı. Prince Line 1903 yılında Mersin ile İngiltere arasında yük ve yolcu taşıyan tek şirketti. 1901-1910 yılları arasında Mersin Limanı'na; "Messageries Maritimes, Chyprien Fabre (Fransa), Prince Line, Khedival, Bell's Asia Minor (İngiltere), Navigation Rus, Navigation North (Rusya), Deutsche Levant Line, Pantaleon (Almanya), Chyprien Fabre, Florio Rubattino, Balhi Calcaqua (İtalya), Lloyd (Avusturya), Royal Niderlanda (Hollanda), Roman Kumpanyası (Romanya), Amerikan Kumpanyası (Amerika), Adolf Belge (Belçika), Hacı Davud, İrade-i Mahsusa (Osmanlı) kumpanyaları uğramıştı. Uğuz, a.g.m., ss. 50-51.

³¹⁸ Yorulmaz, a.g.m., 2004, s. 328.

³¹⁹ Uğuz, a.g.m., ss. 62-63.

Ona göre; “[...] toprağının kuvve-i intibaiyesi kendisine *Mısır-ı Sani* ve Seyhan Nehrine *Nil-i Sugra*” dedirtmiştir.³²⁰ Mağmumi’nin belirttiğine göre; Adana ovalarının bereketli olduğunu dile getiren, Bızdıkyan çiftliğinin sahibi Bedros Ağa, bu bereketli ovaların bire otuz verdiğiinden, eğer toprak derince sürülüp kanallarla sulanırsa altmış ve yetmiş bile verebileceğinden bahsetmektedir.³²¹

Arazisi her türlü hububat, meyve ve sebze yetiştirmeye elverişli olan Adana ovası’nın tüm yerleşim birimlerinde buğday, arpa, susam, nohut, pirinç, mercimek, fasulye, börülce, tütün ve şeftali, kayısı, ayva, nar, erik, incir, üzüm, ekşi- tatlı limon, turunç ve portakal ve ağaç kavunu, yenidünya ve sair birçok ürün yetiştirilmekteydi. Bunlar ilk etapta bölge içinde tüketilmekte, fazlası tüccar vasıtasıyla İstanbul ve diğer bölgelere gönderilmekteydi.³²² Pirinç ekimi emek-yoğundu, büyük miktarda durgun suya ihtiyaç duyuyordu. Adana Bölgesi yeterli su kaynaklarına sahipti. Anadolu’nun en önemli pirinç yetiştirilen bölgelerinden biriydi.³²³ Şeker kamışı, İbrahim Paşa tarafından Mısır’dan getirtilmişti. Şeker pancarı ekim tecrübeleri de olumlu sonuçlar vermişti.³²⁴ Şeker üretimi emek-yoğundu, kaynaklarına birçok üründen daha fazla bağımlıydı. Şeker pancarları uzun mesafelere verimli bir şekilde taşınabilir yapıda değildi. Yalnızca şeker rafinelerinin ekim yapılan yerlerin yakınlarına kurulmasıyla başarı elde edilebilirdi. Adana’da yerli şeker üretimini artırmaya yönelik bazı çabalar da vardı.³²⁵

Adana ovasının toprak ve iklim koşulları sınai bitkiler üretimi için oldukça elverişliydi. Adana’da ekili toprakların üçte biri sınai bitkilere ayrılmaktaydı. En büyük yeri pamuk ekimi tutuyordu.³²⁶ Çukurova Bölgesi’nde eski zamanlardan itibaren pamuk ekimi yapılmaktaydı. İbrahim Paşa’nın bölgeyi işgalinden sonra pamuk üretimi artmıştı.³²⁷ İbrahim Paşa, tarımı geliştirmek ve tarımsal verimi arttırmak amacıyla çalışmalarda bulunmuştu. İbrahim Paşa’nın tarım politikasının esas amacı pamuk üretimini geliştirmekti. Bu sebeple tohum ıslahına önem vermiş ve su kanalları inşa ettirmişti. Su kanalları Çukurova için büyük tehdit oluşturan sellerin önlenmesi ve tarımsal verimliliği arttırmak açısından önemliydi. İbrahim Paşa pamuğun yanı sıra bölgede yetiştirilen kalın arpa yerine Mısır’dan getirttiği *duvrak* isimli arpanın ekimini başlatmış, şeker kamışı üretimine ağırlık vermişti.³²⁸ İbrahim Paşa’nın 1840’ta yöreden ayrılmasından sonra bölgede güvenlik kaybolmuş, sulama sistemleri korunamamış, tarımsal üretim hızla gerilemişti.³²⁹

³²⁰ Şerafettin Mağmumi, *Anadolu ve Suriye’de Seyahat Hatıraları*, Cedit Neşriyat, Ankara, 2010, ss. 184-185.

³²¹ Mağmumi, *a.g.e.*, s. 187.

³²² H. 1296 Adana Vilayeti Salnamesi, s. 131.

³²³ Donald Quatert, *Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım*, Çevirenler: Nilay Özok Gündoğan- Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 252.

³²⁴ Kasim Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış*, 6. Baskı, Berksoy Matbaası, İstanbul, 1964, s. 248.

³²⁵ Quatert, *a.g.e.*, 2008, ss. 253-254.

³²⁶ Tefik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1998, s. 78.

³²⁷ Akder, *a.g.m.*, s. 223.

³²⁸ Ulutaş, *a.g.m.*, s. 451.

³²⁹ Pamuk, *a.g.e.*, 2005b, s. 116.

Tanzimat reformları Adana'da 1860'lı yıllardan itibaren hissedilmeye başlanmıştı. Merkezden bölgeye ulaşan ilk yenilik ekonomik nitelikliydi. 1862 yılında pamuk üretimini teşvik amacıyla pamuk üreticilerine birtakım ayrıcalıklar sağlanmıştı.³³⁰ Boş toprakların tarıma açılması halinde 1 veya 2 yıllık öşür muafiyetleri, boş topraklarda pamuk üretilmesi halinde 5 yıla çıkarılmıştı. 10 yıl süre ile pamuk gümrük tarifeleri sabit tutulmuş, pamuğun kalitesi ne olursa olsun her cins pamuktan aynı miktarda vergi alınması kararlaştırılmıştı. Bu tedbirlerle kaliteli pamuk üretimi teşvik ediliyordu.³³¹ Merkezden gelen teşvik uygulamalarının başlıca itici gücü Amerikan İç Savaşı'ydı. İç savaş döneminde Amerika'nın güney eyaletlerinden Avrupa'ya ham pamuk arzı kesilmiş, ham pamuk sıkıntısı çeken İngiliz fabrikatörler yeni tedarik kaynakları bulmak için arayışa girmişlerdi. Bu ortamda Osmanlı pamuğunu geliştirmek ve pamuk cinsini ıslah etmek hususunda Osmanlı Devleti'ni tedbirler almaya ikna etmişlerdi.

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıla kadar önemli bir ihraç maddesi olan pamuk, Mısır ve Amerikan pamuğu ile rekabet edemediği için geri planda kalmıştı. 1861 Amerikan İç Savaşı'yla Osmanlı pamuk üretimi ve ticareti yeniden canlanmıştı. Hükümet, İngiliz fabrikalarının ham pamuk talebini karşılamak için 140 ton Amerikan tohumu dağıtmıştı. Bunun bir etkisi olarak, Adana yöresi pamuk tedarikçisi olarak gelişmeye başlamıştı.³³² 1864 yılında pamuk, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye olan ihracatında %50'den fazla yer tutuyordu.³³³ Savaş sonunda Amerika tekrar pamuk tedarikçisi rolüne dönünce Osmanlı pamuğuna olan ilgi azalmıştı. Ancak savaş dönemi Osmanlı İmparatorluğu'na pamuk üretimini geliştirme imkânı sağlamıştı.

1870'li yıllara gelindiğinde Adana tarımında belirgin bir canlanma görülmekteydi. Bataklıklar kurutulmuş, yeni topraklar üretime açılmış ve tarımsal üretimde artış kaydedilmişti. 1870'lerde kadastro ile ilgili gelişmeler de yaşanmış, arazi kayıtları yaygınlaşmaya başlamıştı.³³⁴ Devlet 19. yüzyıldaki iskân politikaları çerçevesinde şahıslara tapusuyla birlikte geniş toprak parçaları dağıtmıştı. "Dağıtılan tapular toprağın kesintisiz olarak işlenmesi koşuluna bağlı tasarruf haklarının bir ifadesiydi. Bu, devletin tarımsal üretimi artırarak gelir tabanını genişletmeye yönelik bir politikasıydı. Yüzyıl sonlarına gelindiğinde büyük toprak mülkiyeti Anadolu'da sadece Çukurova'ya özgü bir olgu olarak ortaya çıkmıştı."³³⁵ Bu durumdan tüccarlar

³³⁰ Toksöz, a.g.m., s. 98.

³³¹ Güran, a.g.e., s. 52.

³³² Quataert, a.g.e., 2008, ss. 229-230.

³³³ Kasaba, a.g.e., s. 79.

³³⁴ Toksöz, a.g.m., s. 103.

³³⁵ Tosun Arıcanlı, "19. Yüzyıl'da Anadolu'da Mülkiyet, Emek ve Toprak", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Editörler: Çağlar Keyder- Faruk Tabak, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 134. Burada büyük ticari çiftlikler kurulmasının nedenlerini Quataert şöyle açıklamaktadır: Bölgede daha önce toprak üzerinde hak sahibi olan herhangi bir çiftçi sınıfı yoktu ve bu bölge yeni geliştirilmiş bir bölgeydi. Bu yüzden de girişimciler toprakları daha özgürce işleyebilmişlerdi. Daha önce tarıma açılmış olan bölgelerde girişimciler, çiftçilerin emek kıtlığı ve hükümetin var olan ekonomik sistemce yaratılan vergiye gereksinimi tarafından korunduğu mevcut sosyal yapıların direnişiyle karşılaşılıyordu. Adana bölgesi düz ve verimliydi. Hem de kolay ve ucuz ulaşım sağlayan denize çok yakındı. Denize yakın düz toprakları emek

ve Adana şehri civarında iskân edilen konar-göçer aşiretler tapu edinmeye başlayarak yararlanmışlardı. Bölgedeki yöneticiler de bu durumdan istifade etmişlerdi. 1881-1885 yılları arasında valilik yapan Abidin Paşa'ya Yumurtalık civarında büyük bir arazi tahsis edilmişti.³³⁶

1880'lerde Çukurova Bölgesi'nde tarımsal üretim büyük oranda gelişmişti. Karataş'ta büyük arazi işletmeleri ortaya çıkmıştı. Ortakçılıkla işletilen bu arazilerde yazın susam ve pamuk, kışın tahıl üretimi yapılmaktaydı. 1880'lerde yaşanan bir diğer önemli gelişme, Ceyhan yöresinde büyük arazilerin tarıma açılmasıydı. 1880-1885 yılları arasında Ceyhan yöresinde 500 dönüm ve üzeri pek çok arazi için tapu çıkarılmış ve bu araziler tarıma açılmıştı. Ceyhan'ın tarıma açılan toprakları Çukurova'nın pamuk üretimi ve ihracatında artışlar meydana getirmişti. 1880'lerden itibaren Çukurova Bölgesi'nde büyük oranda kullanılmaya başlanan tarım alet ve edevatları da üretim artışına katkıda bulunmuştu. Yüzyıl sonlarında Çukurova'daki arazi büyüklüğü Osmanlı Anadolu'sunun başka hiçbir yerinde rastlanılmayacak dereceye ulaşmıştı. Adana yöresi, yaygın ticari tarımı ile ün salmıştı.³³⁷

Tablo 5.5. Adana'dan Yapılan Pamuk İhracatının Yıllık Ortalama Miktar ve Değeri

İhracat Yapılan Yıl	Miktar (Ton)	Değer (Pound)
1876-1880	4.005	184.309
1881-1885	3.903	178.250
1886-1890	2.857	117.040
1891-1895	6.473	236.488
1896-1900	3.358	152.181

Kaynak: Quataert, *a.g.e.*, 2008, s. 238.

Adana'da yüzyıl sonlarına doğru ihracatın genişlemesinde ucuz ulaştırma araçlarının varlığı da etkili olmuştu. 19. yüzyıl sonlarında Adana-Mersin Demiryolunun inşası ve Mersin Limanı'nın yükselişi ticari tarıma geçişi kolaylaştırmıştı.³³⁸

Adana'nın pamuk üretimi ve dış ticaret hacmi, dış dünyadaki siyasi ve ekonomik gelişmelere bağlı olarak şekillenmekteydi. Nitekim 1860'lardaki Amerikan İç Savaşı'nın etkisiyle canlanan tarımsal üretim, 1900'lere girerken baş gösteren dünya pamuk krizinden de benzer şekilde etkilenmişti. Dünya pamuk krizi sırasında Avrupalıların ham pamuk talebi karşılanamaz hale gelmişti. Bu durum Osmanlı'da ham pamuk fiyatları ve pamuk üretiminde yeniden bir artışa sebep olmuştu. 1896-1900 ile 1901-1905 yılları arasında Adana pamuğunun fiyatı %25 oranında yükselmişti. Hükümet ve Avrupalılar üretimi artırmak için harekete geçmişti ve 1900 yılında

kıtlığını bertaraf edecek büyük tarım makinelerinin taşınmasının daha kolay olması anlamına geliyordu." Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğunda Tarımsal Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul, 1985, s. 1561.

³³⁶ Toksöz, a.g.m., ss. 103-104.

³³⁷ Toksöz, a.g.m., s. 106.

³³⁸ Toksöz, a.g.m., s. 100.

Osmanlı Devleti 10.000 okka Amerikan pamuk tohumu ithal etmişti. Bu tohumları Aydın ve Adana vilayetlerine dağıtmıştı. Hükümetin Adana'daki denemelerinde Mısır ve Amerikan türlerinin ekimi ortalama bir başarı sağlamıştı. Kısa lifli Hint pamuk türü Birinci Dünya Savaşı'na kadar üretimin en büyük kısmını oluşturmuştu.³³⁹

20. yüzyıl başlarında Ceyhan yöresinde büyük çiftlikler ortaya çıkmıştı. Misis'ten Kozan'a uzanan Hamidiye Ovası, Ceyhan Nehri sayesinde son derece verimli topraklara sahipti. Ovanın güneyinde 45 bin dönümlük bir hassa çiftliği vardı. Burası II. Abdülhamit'in Anavarza Çiftliği olarak bilinen bir pamuk arazisiydi.³⁴⁰

Tablo 5.6. 20. Yüzyıl Başında Osmanlı'da Pamuk Arazileri ve Üretimi

1909	Adana	Anadolu ve Doğu Trakya
Arazi Adedi	27,213	1,107,825
50 dönümden Büyük Arazilerin Adedi	16,325	281,575
Bölge Toplamında Büyük Arazilerin Yüzdesi	60	25
Pamuk Üretimi (ton)	41,833	103,960
Osmanlı Toplam Pamuk Üretimindeki Yüzdesi	40	60
1913	Adana	Anadolu ve Doğu Trakya
Pamuk Ekili Arazi (dönüm)	829,690	1,619,429
Bölgede Pamuk Ekili Arazilerin Tüm Ekili Arazilere Yüzdesi	74	44

Kaynak: Toksöz, a.g.m., s. 107.

5.6.1. Pamuk Üretimi ve Tarımda İş Gücü

Endüstriyel bitki olan pamuğun 19. yüzyılda ticari değerinin artması ekim alanlarının genişlemesine neden olmuştur. Pamuk üretiminde ekimden hasata kadar bütün aşamalarda yoğun bir işçi emeğine ihtiyaç duyulmaktaydı. Özellikle çapa, pamuk ve koza toplamada ekime göre çok daha fazla beden gücüne ihtiyaç vardı.³⁴¹ Çukurova'da tarım kesiminde çalışan işçiler, mevsimlik olarak bölgeye gelip yevmiye veya haftalık ücret karşılığı çalışan geçici işçiler olan ameleler ve daimî işçiler olmak üzere iki kısma ayrılmaktaydı. 1860'lı yıllardan itibaren bölge çok sayıda tarım işçisi çekmeye başlamıştı. Pamuk toplama işinde çalışan işçiler daha çok yerli

³³⁹ Quataert, *a.g.e.*, 2008, ss. 232-241.

³⁴⁰ Toksöz, a.g.m., s. 106.

³⁴¹ Cevdet Kırpık, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Adana Tarım İşçileri", *Tarihte Adana ve Çukurova, Osmanlı Döneminde Adana ve Çukurova II*, cilt 3, Editörler: Yılmaz Kurt- M. Fatih Sansar, Akademisyen Kitabevi, Adana, 2016, ss. 393-394.

işçilerdi. Bölge içinde Karsantı, Karaisalı, Sırkıntı ve Elbistan kazaları yerli işçilerin temin edildiği yerlerdi. Bölge dışında ise Konya, Sivas, Halep, Elâzığ, Bitlis, Diyarbakır vb. yerlerden amele tedarik edilirdi. Pamuk hasatı yaklaştığı zaman Adana vilayeti, Dâhiliye Nezareti'ne tahrirat yazarak söz konusu illerdeki işçilerin Adana'ya gelmeleri için teşvik edilmesini isterdi. Bunun dışında önceki senelerde Çukurova'da çalışan birçok işçi mevsimi geldiğinde kendiliğinden harekete geçiyordu. Bölgede işçi ile işveren arasındaki irtibatı sağlayan amele tedarikinden sorumlu *Elcibaşları* bulunmaktaydı. Elcibaşları işçileri toplayıp Çukurova'ya getirirler, bu yolla para kazanırlardı. Elcibaşları Adana'ya gelecek işçilere kıştan itibaren nakdi ve ayni borç vererek başka tarafa gitmelerini engellerlerdi.³⁴² İşçilerin işverenle olan iletişimi elcibaşları tarafından sağlanırdı. Onların kendilerine has giyim tarzları vardı. Başında şemsiye, elinde kırbacı, göbeğine kadar uzanan gümüş saat kordonuyla çalışan amele arasında kolaylıkla ayırt edilirdi. İşçilerle değil çiftlik kâhyasıyla yer içerlerdi.³⁴³

Adana'da pamuk saplarından kozalar elle toplanırdı. Bu iş uzun sürdüğünden pamuk ziraatinin en masraflı yönünü teşkil ederdi. Toplanan pamuk kapsül şeklindeki dış kabuğundan çıkarılırdı. Bu işlemden sonra en mühim işlem çekirdeklerini temizlemek, yani çırcırlamaktı. Bu işlem yalnızca pamuğu çekirdeklerinden ayırmaktan ibaret de değildi; çünkü toplanan pamuğun içinde yaprak, kabuk kırıntuları, toprak, çakıl vs. mevcuttu. Pamuğun işlenmesini kolaylaştırmak için bunların çırcır fabrikalarında temizlenmesi gerekmekteydi. Bu suretle elde edilen saf pamuklar, naklinin kolaylaşması için büyük balyalar halinde preslenip ambalaj edildikten sonra ticari mal halinde piyasaya sürülürdü.³⁴⁴

20. yüzyıl başlarında Çukurova'da iş gücü açığı büyük sorun haline gelmişti. Adana'da daha ziyade pamuk çapası için iş gücüne ihtiyaç duyulmaktaydı. Çukurova'nın yerli nüfusu, yörenin 24 bin dönümü bulan tarım alanlarını işlemek için yetersizdi. Bu nedenle mevsimlik işçi yöre için önem arz ediyordu. 20. yüzyıl başlarından itibaren ülkeye giren orak makinelerinin çiftçiler tarafından kullanılmaya başlanması orak işçisini kısmen gereksiz kılmıştı; fakat pamuğun daha fazla miktarda üretilmeye başlanması, pamuk çapasının ve toplanmanın elle yapılması pamuk işçisine olan ihtiyacı uzun süre canlı tutmuştu.³⁴⁵ Adana'da 1911-1912 yıllarında Amerikan pamuk hasatında çalışan işçiler okka başına 15 para ücret almaktaydı. Yerli pamukta ise toplanan pamuğun yüzde onu ücret olarak verilmekteydi.³⁴⁶

³⁴² Kırpık, a.g.m., ss. 395-396; Toksöz, a.g.m., s. 106.

³⁴³ Kırpık, a.g.m., s. 400.

³⁴⁴ *Türkiye'de Pamuk İpliği ve Pamuklu Mensucoat Sanayii*, Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, Ankara, 1958, s. 26.

³⁴⁵ Zafer Toprak, "20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Çukurova'da Emek ve Sermaye", *Toplumsal Tarih*, sayı 191, Kasım 2009, s. 74; Kırpık, a.g.m., s. 410.

³⁴⁶ Varlık, vd., *a.g.e.*, s. 76.

6. OSMANLI DEVLETİ'NİN SANAYİ ve TARIMI TEŞVİK POLİTİKALARININ ADANA'DAKİ YANSIMALARI

Adana'da sanayi, daha ziyade tarıma dayalı olarak kurulmuştu. Yani, *sınai-i ziraiyye* şeklinde gerçekleşmişti. Fabrikaların ham maddelerini büyük ölçüde tarım ürünleri oluşturmaktaydı. Pamuk, pamuk yağı, bez, iplik, çuka, fanila, mensucat, dakik ve şeker fabrikaları tamamen zirai ürünleri işlemeye yönelikti. Bu bakımdan devletin sanayi teşvik politikaları, aynı zamanda tarım sektörüne yönelik teşvik ve icraatlarını kapsamaktaydı. Devletin tarım ve sanayiye geliştirmeye yönelik politikaları; Adana'da ıslahhanenin ve sanayi mektebinin açılması, numune tarlasının tesisi ve ziraat mektebinin kurulması, yurtdışından getirilen ziraat makinesi, alat ve edevatına ithalat gümrük vergisi muafiyeti tanınması ve yurtdışından gümrük vergisi muafiyeti tanınmak suretiyle pamuk tohumu ithali şeklinde ortaya çıkmıştı.

6.1. Tarım Sektörünü Modernize Etme Çalışmaları

19. yüzyıl başlarında geleneksel yapısını koruyan tarım sektörü, Tanzimat döneminden itibaren birtakım reform çabalarına konu olmuştur. Öncelikle tarımsal gelişme programını yürütecek bürokratik bir mekanizma kurulmuştur. İlk olarak 1838 yılında Hariciye Nezaretine bağlı Ziraat ve Sanayi Meclisi teşkil edilmiştir. Bu meclis, 1839 yılında tarım, sanayi ve ticaretin geliştirilmesiyle ilgili çalışmalar yapma görevini üstlenmiş, Meclis-i Umur-ı Nafia adını alarak yeni kurulan Ticaret Nezaretine bağlanmıştır. 1843 yılında Maliye Nezaretine bağlı Ziraat Meclisi kurulmuştur. Meclisin görevleri; tarımsal üretimin artırılması, dış ticaret dengesinin sağlanması ve halkın gelir ve yaşam düzeyinin yükseltilmesi ile ilgili çalışmalar yapmaktır. 1846 yılında Ziraat Nezaretisi kurulmuş, dört ay sonra Ticaret Nezaretisi ile birleştirilmiştir.³⁴⁷ 1858 yılında alt yapı ile ilgili işlerden sorumlu olan Meclis-i Maabir kurulmuş, 1863 yılında bu meclis içinde üç kişilik Ziraat Fırkası oluşturulmuştur. Bu fırkaya, tarımın geliştirilmesi ve bu konudaki tekliflerin görüşülüp karara bağlanması, ticari değeri yüksek tarım ürünlerinin üretiminin teşvik edilmesi, ticari değeri yüksek ürünlerin üretim ve ticaretine ait istatistiklerin derlenmesi görevleri verilmiştir. 1868 yılında iktisadi gelişmelerle ilgili çalışmalar yapmak üzere Şura-yı Devlet bünyesinde Nafia Dairesi kurulmuştur. Nafia dairesinin görevleri arasında, tarımı geliştirmeye yönelik uygulamaların ve bu alanda verilecek imtiyazların görüşülerek karara bağlanması bulunmaktaydı.³⁴⁸ 1876 yılında Ticaret ve Ziraat Cemiyetleri kurulmuştur. Bu cemiyetleri

³⁴⁷ *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, ss. 76-92; Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Tarım Politikası (1839-1876)", *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)*, Ankara, 1980, s. 271.

³⁴⁸ Güran, a.g.m., 1980, s. 272.

1880’de İstanbul ve daha sonra taşrada Ziraat Odalarının kurulması takip etmiştir. 1893 Şubatı’nda ise Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti teşkil edilmiştir.³⁴⁹

Tarım üretimini teşvik etmek için uygulanan politikalardan bir diğeri 1840 yılında özel sermaye birikimine engel olan müsadere uygulamasının kaldırılmasıydı. 1858 Arazi Kanunnamesi ile özel mülkiyete müsaade edilmişti. Zira miri rejimin toprak kullanımına koyduğu sınırlamalar tarımsal verimin arttırılmasında ciddi bir engeldi. Bu nedenle liberal bir toprak rejiminin girişimciliği ve kazanç isteğini artırması beklenmekteydi. 1858 Arazi Kanunnamesinin yürürlüğe girmesinin ardından miri toprakların bir kısmı özel mülkiyete verilmişti.³⁵⁰ 1867 yılında yabancıların da Osmanlı ülkesinde mülk edinmelerine müsaade edilmişti. Bu uygulama neticesinde, yabancılar araziler edinerek ihracata yönelik sınai bitkilerin yetiştirildiği tarımsal işletmeler kurmuşlardı. Bu plantasyon tipi işletmeler Ege ve Çukurova’da yaygındı.³⁵¹

Tarım reformunu gerçekleştirebilmek için hayata geçirilen önemli uygulamalardan bir diğeri zirai kredi olanağı sağlayacak kurumların oluşturulmasıydı. Zirai kredi alanında ilk önemli gelişme Ziraat Bankası’nın nüvesini oluşturan *Memleket Sandıklarının* kurulmasıydı. Memleket Sandıkları ilk kez 1863 yılında Mithat Paşa önderliğinde Tuna vilayeti kazalarında kurulmuştu. 1865 yılında Edirne vilayeti Tırhala sancağında kurulmuş, giderek tüm imparatorluğa yayılmış ve zirai kredi alanında özel kredi kaynaklarına karşı alternatif bir güç olmuştur. Memleket Sandıkları, kaynaklarını kendi üyelerinden sağlayan ve yine kendi üyelerinin kredi ihtiyacını karşılayan bir kooperatif görevi görmüştü. Sandığın sermayesini o bölgede bulunan çiftçilerin sandığa verdikleri tarım ürünlerinin satılmasından elde edilen gelir oluşturuyordu. 1883 yılında sandıklara sürekli bir gelir kaynağı sağlamak amacıyla öşrün onda biri oranında “menafi hisse-i ianesi” adı altında ek vergi konulmuş, sandıkların ismi *Menafi Sandıklarına* çevrilmiştir. Bu kurumlar çiftçinin kredi sorunlarını çözmede tam anlamıyla başarılı olamamışlardı. Nitekim sermayeleri, buldukları bölgenin kredi ihtiyacının sınırlı bir bölümünü karşılayabiliyordu. Ayrıca bu sandıklarda toplanan paralar gerçekten sermayeye ihtiyaç duyan küçük üreticiden çok varlıklı ve nüfuzlu kişilerin eline geçiyordu. Mali güçlükler yaşandığında ise sandığın sermayeleri hazineye aktarılıyordu. Menafi Sandıkları 1888 yılına kadar varlığını sürdürmüştür.³⁵²

1889 yılında faaliyete geçen Ziraat Bankası, tüm tarımsal kredi düzenini sağlamak, çiftçinin zirai kredi sorununu çözmek ve tarım reformuna finans sağlamak amacıyla kurulmuştur. Banka, tarım reformunu finanse etmiş, üreticilere kredi sağlamıştır. Toprağı kendisi için işleyenlere, toprağı işlemek için işçi çalıştıran arazi sahiplerine, ortakçılara ve tarım işçilerine

³⁴⁹ Burcu Kurt, “Osmanlı Zirai Modernleşmesine Bir Örnek: İzmir Numune Tarlası Teşebbüsü”, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-II*, Kocaeli Belediyesi Yayınları, Kocaeli, 2016, s. 714.

³⁵⁰ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, ss. 215-216.

³⁵¹ M. Murat Baskıcı, “Osmanlı Tarımında Makineleşme 1870-1914” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, sayı 1, yıl 2003, s. 32.

³⁵² Güran, *a.g.e.*, ss. 151-152.

kredi vermiştir.³⁵³ Banka, Ticaret ve Nafia Nezareti'nin idaresi altında faaliyet göstermekteydi. 1889 yılında faaliyete geçen bankanın yıl sonunda 87'si şube 224'ü sandık olmak üzere 331 taşra şubesi vardı. 1910 yılında bu sayı 483'e ulaşmıştı.³⁵⁴ Kısa zamanda büyük bir banka haline gelen Ziraat Bankası'nın gelirleri, menafi ianesi hissesi, özel birikimler ve verilen kredilerin faizlerinden oluşuyordu.³⁵⁵

Zirai modernleşmeyi gerçekleştirmek amacıyla uygulamaya konulan kurumsal gelişme çabalarının bir diğer aşamasını zirai eğitim ve uygulama kurumları oluşturmaktaydı. Başta İstanbul olmak üzere İmparatorluğun zirai üretime elverişli bölgelerinde ziraat ameliyat mektepleri, numune tarlaları gibi tarımsal üretimi geliştirmeye ve teşvik etmeye yönelik kurumlar oluşturulmaya çalışılmıştır.

6.2. Adana Numune Tarlası ve Ziraat Ameliyat Mektebi

Osmanlı Devleti'nde zirai modernleşmenin sağlanabilmesi için modern ürün ve aletleri kullanabilecek kalifiye eleman yetiştirilmesi, böylece modern ziraatin imparatorluk içerisinde yaygınlaştırılması amacıyla öncelikle İstanbul Yeşilköy'de Ayamama Çiftlik-i Hümayunu'nda 1847 yılında bir ziraat talimhanesi açılmıştır. Mektep, dört sene eğitime devam ettikten sonra kapanmak zorunda kalmıştır.³⁵⁶ Ziraat Talimhanesi'nin 1851 yılında kapanmasının ardından vilayetlerdeki islahanelerde ziraat sınıfları açılması düşünülmüş, ancak bu konuda olumlu bir ilerleme kaydedilememiştir. 1871 yılında bir ziraat okulu açılması için nizamname hazırlanmış, fakat bu düşünceden kısa zamanda vazgeçilmiştir.³⁵⁷ II. Abdülhamit döneminde temel zenginlik kaynağı olarak görülen tarımın geliştirilmesinin sanayileşmeyi de beraberinde getireceği görüşü hâkim olmuştur. Dolayısıyla tarımsal modernleşmeye öncelik verilmiştir.³⁵⁸ II. Abdülhamit dönemi'nde iktisadi gelişmeyi gerçekleştirmek amacıyla tarım sektörünü modernize etmek için vilayet merkezlerinde numune tarlaları açılmıştır.

Ticaret ve Nafia Nezareti, 29 Eylül 1888 tarihinde Sadaret'e, *usul-ı cedideye* göre ziraatin geliştirilmesi maksadıyla İstanbul, Edirne, İzmir ve Selanik vilayetlerinde ziraat mektepleri ve numune çiftlikleri kurulmasına teşebbüs edildiğini, her vilayette mektep ve çiftlik kurulmasının masraflı olduğunu, bu sebeple daha sonra her sancak merkezinde açılmak üzere öncelikle Suriye,

³⁵³ Quataert, *a.g.e.*, 2008, ss. 120-123.

³⁵⁴ Güran, *a.g.e.*, s. 154.

³⁵⁵ Stanford J. Shaw- Ezel K. Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, Cilt 2, Çeviren: Mehmet Harmanlı, E Yayınları, 2006, s. 283.

³⁵⁶ Ziraat Talimhanesi hakkında bkz. Mehmet Ali Yıldırım, "Osmanlı'da İlk Çağdaş Zirai Eğitim Kurumu: Ziraat Mektebi (1847-1851)", *OTAM*, sayı 24, Ankara, 2010, ss. 225-234.

³⁵⁷ Kurt, a.g.m., s. 714; Volkan Çeşme, *Halkalı Ziraat Mektebi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2011, ss. 7-8.

³⁵⁸ Quataert, *a.g.e.*, 2008, s. 46.

Halep, Adana, Konya, Ankara, Sivas, Manastır ve Yanya vilayetleri ile İzmir sancağı'nda birer numune ve tecrübe tarlası açılması, her birinin inşası için gerekli olan 108700 kuruşun menafi sandıklarının 12 Mart 1888 tarihine kadar birikmiş olan faizlerinin 2/3'sinden, her birinin yıllık daimi masrafları olan 31200 kuruşun numune tarlalarından alınacak mahsulat bedeli düşüldükten sonra kalan meblağdan karşılanması gerektiğini bildirmiştir.³⁵⁹ Konuyu 7 Ekim 1888 tarihinde görüşen Meclis-i Vükela, ziraatin gelişmesi ve ıslahına duyulan ihtiyaçtan dolayı ilgili yerlerde numune tarlaları kurulmasının uygun olduğuna, gereğinin yapılmasının Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bildirilmesine karar vermiştir.³⁶⁰ Nitekim, 11 Ekim 1888 tarihinde çıkan irade-i seniyye ile Suriye, Halep, Erzurum, Adana, Konya, Ankara, Sivas, Manastır vilayetleri ile İzmir sancağında yeni ziraat usul ve tekniklerini vilayetlerde tatbik etmek, elde edilecek olumlu neticeleri çiftçilere uygulamalı olarak göstermek, çiftçilerin yeni ziraat usullerine rağbet etmelerini sağlamak, Avrupa'da rağbet edilen yeni zirai ürünleri, üretim şekil ve yöntemleriyle çiftçilere öğretmek amacıyla numune tarlalarının kurulması emredilmiştir.³⁶¹ Kısa süre sonra Sivas ve Halep vilayetlerinde numune tarlaları açılmıştır.³⁶²

9 Mayıs 1893 tarihinde Sadaret, Adana vilayeti'ne yeni ziraat yöntemlerini tatbik edip, faydalı neticeleri bilfiil göstererek çiftçileri bu yolda ziraat yapmaya teşvik etmek, Avrupa'da revaç bulan, ancak Osmanlı ülkesinde üretilmesine teşebbüs edilmeyen veya edilip de usulüne uygun yetiştirilmediği için olumlu netice alınamayan ürünlerin ekim şeklini çiftçilere göstermek üzere irade-i seniyye ile numune tarlaları kurulmasına karar verildiğini, numune tarlasının tesisi için gerekli çalışmaların bir an evvel yapılması gerektiğini bildirmiştir.³⁶³ Adana Numune Tarlası'nda inşa edilecek binalar ve diğer masraflar için 57700 kuruşa ihtiyaç duyulmuştu.³⁶⁴ Gerekli finansmanın temin edilmesiyle Adana Numune Tarlası 1893 yılında tesis edilmiştir. Adana Numune Tarlasının önce arazisi satın alınmış ve aynı yıl içinde binaları inşa edilmeye başlanmıştı. 1893 yılı itibarıyla Adana Numune Tarlasında *icra-yı ziraat edilmekteydi*.³⁶⁵ Adana Numune Tarlası 1898 yılında yıllık 11000 kuruşluk işletme giderine sahipti. Aynı zamanda numune tarlası için birkaç okaliptüs ağacı, cüzi miktarda pamuk ve hububat getirtilmişti.³⁶⁶

Osmanlı Devleti, numune tarlalarının kurulması için gerekli olan bütçeyi ayırmanın yanı sıra numune tarlalarına bazı muafiyetler de tanımıştı. 1892 yılında numune tarlalarında yetiştirilen ürünlerden öşür vergisi ile numune tarlalarındaki binalardan vergi alınmamasına karar vermişti. Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi kararı üzerine 21 Kasım 1892 tarihinde çıkan

³⁵⁹ BOA., MV., 36/31, 1 S 1306/7 Ekim 1888.

³⁶⁰ BOA., MV., 36/31, 1 S 1306/7 Ekim 1888.

³⁶¹ BOA., A. MKT. MHM., 727/31, 10 Ş 1310/27 Şubat 1893; Quataert, *a.g.e.*, 2008, ss. 108-109.

³⁶² BOA., A. MKT. MHM., 727/31, 10 Ş 1310/27 Şubat 1893; Kurt, *a.g.m.*, s. 715.

³⁶³ BOA., A. MKT. MHM., 727/3, 17 L 1310/4 Mayıs 1893.

³⁶⁴ BOA., İ. OM., 1/13, 10 Ca 1311/19 Kasım 1893.

³⁶⁵ BOA., A. MKT. MHM., 727/31, 10 Ş 1310/27 Şubat 1893.

³⁶⁶ Quataert, *a.g.e.*, 2008, ss. 113-118.

irade-i seniyye ile Halkalı, Kelmeriye, Hüdavendigâr numune çiftlikleri ile Sivas, Konya, Halep, Suriye, Ankara, Erzurum ve Adana numune tarlaları mahsullerinden öşür ve ebniye vergisi alınmamasına karar verilmişti.³⁶⁷ Tarım sektörünün modernizasyonunu temin etmek amacıyla devlet tarafından diğer vilayetlerdeki numune tarlaları gibi Adana Numune Tarlasına da mali kolaylıklar sağlanmıştır.

Bu gelişmelerle birlikte Adana vilayeti'nde zirai bürokrasi de teşkil edilmeye çalışılmıştır. 16 Mayıs 1883 tarihli irade-i seniyye ile Fransa'da ziraat tahsilini tamamlayarak İstanbul'a dönen Çerasi Efendi 2500 kuruş maaşla Adana vilayeti İkinci Sınıf Ziraat Müfettişliği'ne tayin edilmiştir. Aynı zamanda Çerasi Efendi, rütbe-i salise ile taltif edilmişti.³⁶⁸ 9 Eylül 1893 tarihinde Adana vilayeti Ziraat Müfettişliği'ne ve Numune Tarlası Müdürlüğü'ne Simon Efendi tayin edilmiştir. Simon Efendi, aslen Adanalı olup, tüccardan Simonoğlu Kozma Efendi'nin oğlu idi. Belçika'da ziraat eğitimi almıştı.³⁶⁹

Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, Osmanlı ülkesinde ipekböcekçiliğinin yaygınlaşması ve gelişmesi için vilayetlere ücretsiz dut fidanları dağıtılmasına yönelik bir uygulamayı gündeme getirmişti. Dut fidanlarının tedarikini kolaylaştırmak için iklim ve arazisi dut fidanı yetiştirmeye uygun olan Adana Numune Tarlası'nda bir dut fidanlığı kurulmasını kararlaştırmıştı. Adana Numune Tarlasına dut fidanlığının kurulması için 5000 kuruş, yetiştirilecek fidanların dağıtımı için 3000 kuruş tahsisat ayrılmasına karar vermişti.³⁷⁰ Adana Numune Tarlası'nda dut fidanlığı kurulması için ihtiyaç duyulan 8000 kuruşun bütçeden temini konusunda 27 Nisan 1901 tarihinde irade-i seniyye çıkmıştır.³⁷¹

Adana vilayeti 5 Ekim 1904 tarihinde Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne, çiftlik sahiplerinin, ovil motorunun ziraattaki faydalarını numune tarlasında fiilen tatbik ederek çiftçilere gösterebilmek için 80 kadar motoru Avrupa'dan getireceklerini, bu sebeple bir adet ovil motorunun faydalarını çiftçilere uygulamalı olarak göstermek üzere satın alınmasına karar verildiğini, bu motorun fabrikasıyla iletişime geçildiğini, 400 liraya pazarlığının yapıldığını, 200 lirasının çiftlik sahipleri ile eşraf tarafından karşılanacağını, 200 lirasının ziraat bankası 2/3 temettüatı fazlasından karşılanması gerektiğini bildirmişti.³⁷² Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, Adana vilayeti'nin talebinin Ticaret ve Nafia Nezareti'ne yazılması gerektiğini Sadaret'e bildirmiştir.³⁷³ Bunun üzerine Ticaret ve Nafia Nezareti 24 Kasım 1904 tarihinde 200 liranın Ankara ve Konya vilayetleri için satın alınacak harman makineleri bedeli karşılığında kalan

³⁶⁷ BOA., İ. TNF., 1/19, 1 Ca 1310/21 Kasım 1892.

³⁶⁸ BOA., İ. DH., 884/70487, 9 B 1300/16 Mayıs 1883.

³⁶⁹ BOA., Y. MTV., 89/137, 23 B 1311/30 Ocak 1894.

³⁷⁰ BOA., İ. OM., 7/16, 8 M 1319/27 Nisan 1901.

³⁷¹ BOA., İ. OM., 7/16, 8 M 1319/27 Nisan 1901. Numune tarlalarında numune dutlukları kurmaya yönelik teşebbüslere 1894 yılında başlandığı anlaşılmaktadır. BOA., ŞD., 354/46, 27 M 1312/31 Temmuz 1894.

³⁷² BOA., BEO., 2456/184184, 22 N 1322/30 Kasım 1904.

³⁷³ BOA., BEO., 2456/184184, 22 N 1322/30 Kasım 1904.

meblağdan ödenmesinin mümkün olduğunu bildirmiştir.³⁷⁴ 200 liranın gönderilmemesi sebebiyle Sadaret 25 Şubat 1905 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti'ne 200 liranın bir an önce gönderilmesini emretmiştir.³⁷⁵

Adana Numune Tarlası müdürlüğü, numune tarlasında ilkbahar ve sonbahar hububatı ile önemli miktarda masrafla vücuda getirilen fidanlıkların, taşkınlardan korunması için setlerin taşkınlardan önce inşa edilmesi ya da geçici olarak ihtiyat hendekleri kazılması gerektiğini Adana vilayetine bildirmişti. Adana vilayeti, numune tarlasına Seyhan Nehri'nin taşkınlardan korunması için toprak seddin yapılmasına ve inşa masrafı olarak 11400 kuruşa ihtiyaç olduğuna karar vermiştir. Gereğinin yapılmasını Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne bildirmiştir. Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, numune tarlasının taşkınlardan zarar görmemesi için toprak seddin yapılması ve bu amaçla 11400 kuruşun numune tarlasının 1904 senesi hasılatından karşılanması gerektiğine karar vermiştir.³⁷⁶ Bu kararını 14 Nisan 1905 tarihinde Sadaret'e bildirmiştir. Konuyu görüşen Şura-yı Devlet Maliye Dairesi de talebi uygun bulmuştur.³⁷⁷ 13 Temmuz 1905 tarihinde ise irade-i seniyye çıkmıştır.³⁷⁸

Adana Numune Tarlası müdürlüğü, numune tarlasında harman makinesi bulunmaması sebebiyle hasılatın ziyan olmakta olduğunu, bir adet lokomobiliyle harman makinesi satın alınması gerektiğini, bunun iktisadi faydası yanında çiftçilere de numune olacağını Adana vilayetine bildirmiştir. Adana vilayeti ile yapılan yazışmalar üzerine Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, harman makinasının lokomobiliyle birlikte alınmasına, ziraat idaresi bütçesinde karşılık bulunduğu ve 65000 kuruş bedelle satın alınmasına karar vermiştir. Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti 15 Mayıs 1907 tarihinde Sadaret'e gereğini bildirmişti.³⁷⁹ Sadaret'in havale etmesi üzerine evrakı Şura-yı Devlet Maliye Dairesi 20 Haziran 1907 tarihinde görüşmüş ve talebi uygun bulmuştur.³⁸⁰ 4 Ağustos 1907 tarihinde irade-i seniyye çıkmıştır.³⁸¹

Adana Numune Tarlası, yeni tarım ürünlerinin yetiştirilmesi ve yeni tarım araç, yöntem ve tekniklerinin çiftçilere tanıtılmasına olumlu katkılarda bulunmuştu; ancak ziraat fennine aşına kalifiye eleman yetiştirilmesine yönelik ihtiyacı karşılamaktan uzaktı. Bu sebeple Adana Numune Tarlasının Ziraat Mektebine dönüştürülmesine ihtiyaç duyulmuştur. Bu konuda Adana vilayeti, çeşitli tarihlerde taleplerini Sadaret'e bildirmiştir. 1901 yılında Adana Ziraat Odası, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne Adana ziraat tahsisatının numune tarlası idaresine verilerek bir

³⁷⁴ BOA., BEO., 2456/184184, 22 N 1322/30 Kasım 1904. Ayrıca bkz. BOA., BEO., 2438/182787, 20 Ş 1322/30 Ekim 1904.

³⁷⁵ BOA., BEO., 2512/188335, 20 Z 1322/25 Şubat 1905.

³⁷⁶ BOA., İ. OM., 10/35, 3 Ca 1323/6 Temmuz 1905.

³⁷⁷ BOA., İ. OM., 10/35, 3 Ca 1323/6 Temmuz 1905.

³⁷⁸ BOA., İ. OM., 10/35, 3 Ca 1323/6 Temmuz 1905.

³⁷⁹ BOA., İ. OM., 12/23, 24 06 1325/4 Ağustos 1907.

³⁸⁰ BOA., İ. OM., 12/23, 24 06 1325/4 Ağustos 1907.

³⁸¹ BOA., İ. OM., 12/23, 24 06 1325/4 Ağustos 1907.

ziraat mektebi açılmasını talep etmiştir.³⁸² Adana vilayeti tarafından da 19 Haziran 1902 tarihinde Sadaret'e, Adana Numune Tarlası'nın küçük bir ziraat mektebine dönüştürülmesi amacıyla Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne yapılan müracaata olumlu cevap verilmesi gerektiği hususunda bir telgraf çekilmiştir. Sadaret ilgili evrakı 10 Temmuz 1902 tarihinde Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne göndermiştir.³⁸³ Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, Sadaret'e konu ile ilgili olarak bilinmesine ihtiyaç duyulan bazı hususların Adana vilayeti'nden sorulduğunu, cevabın alınmasını müteakip kendilerine cevap verileceğini bildirmişti.³⁸⁴ Ancak bu talep sonuçsuz kalmıştır. Yine Adana vilayeti tarafından 8 Eylül 1903 tarihinde Sadaret'e, numune tarlası'nın ziraat mektebine dönüştürülmesi gerektiği ve bunun için ihtiyaç duyulan 5000 lira ile mektebin yıllık daimî masrafları için 2500 liranın Ziraat Bankası gelirlerinden karşılanması için Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne müracaat edildiği bildirilmiş ve gereğinin yapılması istenmişti. Sadaret 23 Eylül 1903 tarihinde Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne gereğinin yapılmasını emretmiştir.³⁸⁵ Adana vilayeti 27 Ocak 1904 tarihinde yine Sadaret'e çektiği telgraf ile inşaat mevsimi geçmeden mektebin inşasına izin verilmesi için işlemlerin hızlandırılması gerektiğini beyan etmiştir.³⁸⁶ Sadaret, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne gereğinin yapılmasını bildirmiştir.³⁸⁷ Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti; Adana vilayeti'nin zirai kabiliyeti ve önemi, ahalsinin ziraata olan hevesine nazaran Adana'da ziraat mektebi açılmasının çok faydalı olacağını, ancak tahsisat ayrılmasının mümkün olmadığını, Adana vilayeti'nden çiftçi çocuklarının Selanik ve Bursa ziraat ameliyat mekteplerine gönderilmek suretiyle yetinilmesinin zaruri olduğunu Sadaret'e bildirmiştir.³⁸⁸ Sadaret tarafından Adana vilayetine 16 Mayıs 1904 tarihinde olumsuz karar bildirilmiştir.³⁸⁹ Böylece Adana vilayetinin ziraat mektebi açmaya yönelik teşebbüsleri mali sebeplerle sonuçsuz bırakılmıştır.

Adana Numune Tarlasının ıslahı ve geliştirilmesi meselesi daha sonraki tarihlerde de gündeme gelmiştir. Haziran 1904'de Adana vilayeti, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne, çiftçilere ziraat fenlerini öğretmek için Adana'daki ıslaha muhtaç numune tarlasının genişletilerek *Leyli Ziraat Mektebi* kurulmasını, inşaat masrafı olan 5000 liranın şahıslar üzerinde olan ve tahsilinde güçlük çekilen vergi bakayasından karşılanmasını, yıllık daimi masrafının ise mahalli ziraat bankasının 2/3 gelirinden karşılanmasını, çiftçilere numune olmak üzere 100 liraya Avrupa'dan motor getirilmesi gerektiğini bildirmişti.³⁹⁰ Orman ve Maadin ve Ziraat

³⁸² BOA., MF. MKT., 550/9, 16 Z 1318/6 Nisan 1901.

³⁸³ BOA., BEO., 1881/141051, 3 R 1320/10 Temmuz 1902.

³⁸⁴ BOA., BEO., 1881/141051, 3 R 1320/10 Temmuz 1902.

³⁸⁵ BOA., BEO., 2176/163132, 1 B 1321/23 Eylül 1903.

³⁸⁶ BOA., BEO., 2266/169928, 14 Za 1321/1 Şubat 1904.

³⁸⁷ BOA., BEO., 2266/169928, 14 Za 1321/1 Şubat 1904.

³⁸⁸ BOA., BEO., 2333/174923, 30 S 1322/16 Mayıs 1904.

³⁸⁹ BOA., BEO., 2333/174923, 30 S 1322/16 Mayıs 1904.

³⁹⁰ BOA., BEO., 2333/179616, 11 C 1322/23 Ağustos 1904.

Nezareti 18 Ağustos 1904 tarihinde Sadaret'e, Adana'da bir ziraat mektebi kurulmasının gerekli olduğunu, ancak mektep için tahsisat ayrılmasının mümkün olmadığını, Adana vilayeti'nde çiftçi çocuklarının Selanik ve Bursa ziraat mekteplerine tahsil için gönderilebileceğini, ilaveten ziraat mekteplerinden mezun olan çocukların çiftliklerde ziraatle meşgul olmak yerine memuriyet talebinde bulduklarını, numune tarlası için talep olunan motor için tahsisat bulunmadığını, bu hususta fabrikatörlerin ve komisyoncuların teşvik edilmekte olduğunu bildirmiştir.³⁹¹ Kısacası yine Adana vilayeti'nin talebine olumsuz cevap verilmiştir.

Adana Numune Tarlasının ziraat mektebine dönüştürülmesi hususunda ısrarcı olan Adana vilayeti, 6 Nisan 1908 tarihinde Sadaret'e konunun gerekliliği üzerine tekrar bilgi vermiştir. Sadaret, Osman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne gereğinin yapılmasını bildirmiştir.³⁹² Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, daha önce bu hususun düşünüldüğünü, bunun için bütçeye gerekli miktarın konulduğunu, meblağın Ziraat Bankası tarafından ödenmesi hususunun Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bildirilmesi gerektiğini beyan etmiştir.³⁹³ Neticede, Adana vilayetinin tüm bu taleplerine rağmen II. Abdülhamit dönemi'nde Adana'da ziraat mektebi mali imkânsızlıklar sebebiyle kuralamamıştır. Adana Ziraat Ameliyat Mektebi, ancak II. Meşrutiyet dönemi'nde açılabilmiştir.

Bu arada Adana İdadi Mektebi'nde 15 Aralık 1900 tarihinde *Ziraat Şubesi* açılmıştır. Bu şubede öğrencilere ziraat dersleri okutulmaktaydı.³⁹⁴ 13 Mayıs 1903 tarihi itibarıyla Adana İdadi Mektebi Ziraat Şubesi'nde okutulan dersler aşağıdaki tabloda yer almaktadır.

Tablo 6.1. Adana İdadi Mektebi Ziraat Şubesinde Okutulan Dersler

Dersin Adı	Dersi Veren	Ders Saati
Fenn-i Hefna	Maarif Müdürü Feyzi Efendi	2
Zirai Usul-ı Defteri	Muhasebe Memuru Süleyman Efendi	2
Coğrafya	"	2
Ziraat Makineleri	Numune Çiftliği Müdürü Emin Efendi	1
Sanai-ı Ziraiyye	"	3
İlm-i Ahval-i Hikmet	Kenan ve Ethem Efendiler	2
Kimyanın Ziraate Tatbiki	"	2
Hayvanat-ı Ziraiyye	Baytar Müfettişi Civan Efendi	2
Servet	"	2
Hendese-i Ameliyye-i Ziraiyye	Halkalı Ziraat Mektebinden Mezun Ethem Efendi	4
Ziraat	"	5
Nebatat-ı Ziraiyye	"	2
Ameliyat-ı Ziraiyye	"	8
Servet	Sabri Efendi	2

Kaynak: BOA., MF. MKT., 550/9, 16 Z 1318/6 Nisan 1901.

³⁹¹ BOA., BEO., 2333/179616, 11 C 1322/23 Ağustos 1904.

³⁹² BOA., BEO., 3293/246958, 15 Ra 1326/17 Nisan 1908.

³⁹³ BOA., BEO., 3293/ 249947, 14 Ca 1326/14 Haziran 1908.

³⁹⁴ BOA., MF. MKT., 550/9, 16 Z 1318/6 Nisan 1901.

Nihayetinde, 1912 yılında Adana Ziraat Mektebi açılmıştır. Mektebin bazı eksikleri 1914 yılında giderilmiş, mektebin su ihtiyacını temin etmek amacıyla bir motor satın alınmıştır.³⁹⁵

6.3. Ziraat Makine, Alat ve Edevatına Tanınan Gümrük Vergisi Muafiyeti

Osmanlı çiftçisi çoğunlukla ağaçtan yapılmış kara saban, el orağı, tırpan, çapa ve sürgü gibi geleneksel araçlar kullanmaktaydı. Tarım teknolojisi gelişen ülkelerde çift sürmede pulluk kullanılıyordu ve kara sabandan çok daha üstündü. Bir günde karasabanla 3, pullukla 12 dönüm toprak sürülebilmekteydi. 19. yüzyıl ortalarına gelindiğinde tarım teknolojisi gelişen ülkelerde çift sürmede pulluk ve buhar makinesi kullanılmaktaydı. Osmanlı Devleti'nde ise hayvanların gücünden faydalanılarak kara saban yaygın olarak kullanılıyordu.³⁹⁶

Osmanlı Devleti, 1880 yılından itibaren tarımda modernleşmeyi teşvik etmek için tarımsal araç ve makine ithalatına gümrük muafiyeti getirmiştir.³⁹⁷ Tarımda makine kullanımı üretimi önemli ölçüde arttırıp, Osmanlı'nın dünya pazarlarında rekabet etmesine olanak sağlayacaktı.³⁹⁸ 27 Ocak 1880 tarihli irade-i seniyye ile yürürlüğe giren üç maddelik nizamnameye göre; çiftçilere gerekli olup, yurtdışından getirtilecek her tür saban, silindir, orak, hayvan koşulur çapa, tohum ekmek ve ot toplamak için tırmık, ot bağlamaya mahsus mengene, harman ve kalbur makineleri, pamuk çekirdeği ayırmaya mahsus alat, yağ, peynir ve şire imali için mengene, pirinç ayıklayacak dink makinesi ve edevatı ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmuştu. Ancak bu eşya, ticaret amacıyla tüccar tarafından getirildiği takdirde ithalat gümrük vergisine tabiydi.³⁹⁹ Bu nizamname 24 Mayıs 1882 tarihli irade-i seniyye ile yürürlüğe konulan nizamname ile yenilenmişti. Tüccar tarafından getirilen eşya da ithalat gümrük vergisi muafiyeti kapsamına alınmış, eşyanın cinsinde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.⁴⁰⁰

10 Ağustos 1890 tarihinde ziraatin gelişmesine hizmet edecek alat ve edevatın on yıl daha ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasına karar verilmişti.⁴⁰¹ Rüşumat Emaneti'nin hazırladığı pusulaya göre, ithalat gümrük vergisinden muaf tutulan ziraat makine, alat ve edevatı şunlardan oluşmaktaydı: Ot toplamaya mahsus hayvan koşulur tekerlekli makine, demir çift sabanı, hayvan koşulur tekerlekli harman makinesi, mısır tasfiyesine mahsus kalbur, çapa, ağaçlı demir orak, demir buğday eleği, buğday temizlemek için makine, buğday eleği, ağaçlı buğday eleği, tekerlekli yeni icat saban, orak makinesi, orak makine ağacı, saban ve kürek doldurucu

³⁹⁵ BOA., DH. MB. HPS., 19/32, 13 Ca 1334/18 Mart 1916.

³⁹⁶ Güran, *a.g.e.*, ss. 85-86.

³⁹⁷ Baskıcı, *a.g.e.*, s. 39.

³⁹⁸ Quataert, *a.g.e.*, 2008, s. 139.

³⁹⁹ Memalik-i Ecnebiyye Mamulatından Olmak Üzere Muvakkatan Resm-i Gümrükden Muaf Tutulacak Alat ve Edevat Hakkında Nizamname için bkz. BOA., A. DVN. MKL., 18/25, 21 S 1297/3 Şubat 1880.

⁴⁰⁰ BOA., A. DVN. MKL., 22/13, 16 B 1299/3 Haziran 1882.

⁴⁰¹ BOA., İ. MMS., 114/4876, 26 Z 1307/13 Ağustos 1890.

makine, ağaç boyunduruk, tohum makinesi, tekerlekli demir saban, saman makinesi, saman kırma makinesi, tırmık, mısır tanelemek için makine, kalbur makinesi ile tırpan, biçme makinesi, demir çift sabanı, ot toplamak için makine, buğday biçmek ve toplamak için orak makinesi, sac buğday kalburu, pirinç makinesi ve saban.⁴⁰²

Ticaret ve Nafia Nezareti 1892 yılında Sadaret'e bir tezkire göndermişti. Tezkire'de; Avrupa'da pek çok yeni ziraat makine, alat ve edevatı icat edildiği, yeni icat edilen alat ve edevatın muafiyet kapsamına alınması gerektiği, Ziraat veya Nafia Müfettişleri tarafından tasdik ve beyan olunan ziraat alet ve edevatının ithalat gümrük vergisinden muaf tutulması gerektiği bildirilmekteydi. Sadaret konuyu Şura-yı Devlet'e bildirmiş, Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi, konuyu 9 Mart 1892 tarihinde görüşmüş ve talebi uygun bulmuştu.⁴⁰³ Ancak irade-i seniyye çıkmamış, mevcut alat ve edevatın gümrük vergisi muafiyeti kapsamında kalmasına karar verilmişti.⁴⁰⁴

Ziraat alat ve edevatına yönelik uygulanan on yıllık muafiyet süresi 17 Ağustos 1900 tarihinde sona ermişti. Bu sebeple Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, Sadaret'e ziraat makine, alat ve edevatına tanınan gümrük vergisi muafiyetinin ziraatin gelişmesine katkıda bulunduğunu, yeni ziraat aletleri ilave edilerek muafiyetin on yıl daha uzatılması gerektiğini bildirmiştir. Sadaret'in ilgili evrakı havale etmesi üzerine 29 Ekim 1900 tarihinde Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi konuyu görüşmüş ve on yıllık ithalat gümrük vergisi muafiyetini uzatma talebini uygun bulmuştur.⁴⁰⁵ 9 Şubat 1901 tarihinde irade-i seniyye çıkmıştır.⁴⁰⁶ Buna göre ithalat gümrük vergisinden muaf tutulan ziraat makine, alet ve edevatı şunlardan ibaretti: her tür saban ve pulluk, demet yapar ve demet bağlar orak makinesi, çayır biçmeye mahsus makine, hayvan koşulur, ot ve başak toplamaya mahsus tekerlekli makine, hayvan tırmığı, çayır otu demetlerini çevirerek havalandırmaya ve kurutmaya mahsus patoz tabir olunur makine, çayır otlarını balya yapmaya mahsus cendere makinesi, hayvan koşulur gübre serpmeye mahsus makine, hayvan koşulur her tür sürgü, hayvan koşulur çapa makinesi, buhar makinesiyle ve manj veya su kuvvetiyle çalışan harman makinesi, harman makinesini hareket ettirmeye mahsus lokomobil, harman makinesini hareket ettirmeye mahsus hayvanla işler manj, buhar makinesiyle çalışan pulluk, toprağı bastırmaya ve tezekleri kırmaya mahsus hayvan koşulur her tür düz ve dişli silindir, hayvan koşulur tezek kırmaya mahsus muhaccim tabir olunan demir makine, hayvan koşulur tarlayı işlemeye mahsus mezri tabir olunan demir makine, hayvan koşulur tohum saçmaya mahsus mibzer makinesi, el veya hayvanla veya buhar makinesi veyahut su kuvvetiyle işleyen hububat temizlemeye mahsus elek makinesi, el veya hayvanla veya buhar makinesi

⁴⁰² BOA., İ. MMS., 114/4876, 26 Z 1307/13 Ağustos 1890.

⁴⁰³ BOA., İ. ŞD., 6953 [?], 24 Ş 1309/24 Mart 1892.

⁴⁰⁴ BOA., İ. ŞD., 6953, [?], 24 Ş 1309/24 Mart 1892.

⁴⁰⁵ BOA., İ. OM., 7/15, 19 L 1318/9 Şubat 1901.

⁴⁰⁶ BOA., İ. OM., 7/15, 19 L 1318/9 Şubat 1901.

veyahut su kuvvetiyle işleyen tohumluk hububat ayırmaya mahsus kalbur makinesi, el veya hayvanla veya buhar makinesi veyahut su kuvvetiyle işleyen mısır tanelemeye mahsus makine, el veya hayvanla veya buhar makinesi veyahut su kuvvetiyle işleyen pirinç tanelemeye mahsus dink makinesi, el veya hayvanla veya buhar makinesi veyahut su kuvvetiyle işleyen saman kesmeye mahsus makine, el veya hayvanla veya buhar makinesi veyahut su kuvvetiyle işleyen hayvanlara yedirilecek hububatı ufalamaya veya kırmaya mahsus makine, el ile veya manj ile işleyen pancar kesmeye mahsus makine, hayvan koşulur patates veya pancar toplamaya mahsus bir tür saban, ağaçlı saplı demir orak, bağlara ve her türlü bitkilere arız olan hastalıkların tedavisinde kullanılan pülverizatör isimli şırınga makinesi, el ve manj ve su kuvveti veya buhar makinesi ile hareket eden sütün yağını ayırmaya mahsus santrifüj makinesi, el ve manj ve su kuvveti veya buhar makinesi ile hareket eden ağaç ve demirden yapılmış yeni icat yayıklar.⁴⁰⁷

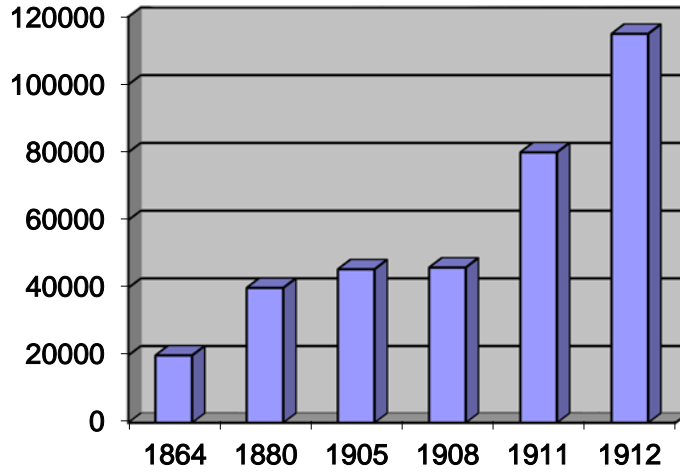
Çukurova Bölgesi'nin ihraç noktalarına kolaylıkla ulaşabilecek bir deniz taşımacılığı imkânı vardı. Anadolu'nun en düşük nüfus oranlarından birine sahipti. Bereketli toprakları, iş gücü kıtlığı, pazara ulaşılabilirlik ve büyük toprak sahipliği bölgeyi zirai makinelerin benimsenmesinde lider konuma getirmişti. 1881 yılında yöredeki üreticiler modern tarım teknolojileri kullanmaktaydı. Büyük toprak sahipleri gelirleri dolayısıyla makineleşme konusunda küçük çiftçilere göre daha avantajlıydı.⁴⁰⁸ 1880'li yıllarda Adana vilayeti Valisi Abidin Paşa, memleket sandığından kredi kullanarak İngiltere'den lokomotif ve üç harman makinesi ısmarlamış, makinelerin bir kısmını Adana ve Silifke civarındaki çiftliklerinde kullanıp, bir kısmını Yüreğir Ovası'ndaki büyük çiftlik sahiplerine taksitle ödemek üzere dağıtmıştı. Adana yöresi, hem kişi başına düşen modern tarım aleti kullanımı, hem de büyük, pahalı ve buharla çalışan makine kullanımını bakımından İmparatorluğun başta gelen bölgelerindendi. Yörede 1887 yılında 50 adet orak makinesi, 2 adet harman makinesi, 1888 yılında 5 adet harman makinesi, 1900 yılında ise 100'ün üzerinde biçerbağlar satın alınmıştı.⁴⁰⁹ 1895 yılında Adana "çiftlikatında haylice alat-ı cedide-i ziraiye, buharlı sapan ve döğen makineleri" bulunmaktaydı.⁴¹⁰

⁴⁰⁷ BOA., İ. OM., 7/15, 19 L 1318/9 Şubat 1901.

⁴⁰⁸ Quataert, *a.g.e.*, 2008, s. 140.

⁴⁰⁹ Baskıcı, *a.g.m.*, 2003, ss. 36-43.

⁴¹⁰ Mağmumi, *a.g.e.*, s. 185.

Ŗekil 6.1. 1864-1912 Yılları Arasında Adana'da Pamuk retimi [Balya]

Kaynak: Remzi Oğuz, *Adana Ticaret Rehberi 1924-1340*, Cihan Biraderler Matbaası, Adana, 1924, ss. 47-48; Varlık, vd., *a.g.e.*, s. 35.

Adana'da, her bir pamuk balyası 200 kilogram olmak üzere 1864 yılında 15-20.000 balya pamuk üretimi yapılmıŖtı. 1880'de pamuk üretimi 40.000 balyaya ykselmiŖti. 1905 yılında 45.500 balya, 1908'de 46.000 balya, 1911'de 80.000 balya ve 1912 yılında ise 115.000 balya pamuk üretimi yapılmıŖtı. Pamuk üretiminin artıŖında yüzyıl sonlarına doğru tarımsal üretimde kullanılan ziraat alet ve edevatları etkiliydi.

20. yüzyıl baŖlarında Çukurova'nın toprak dağılımı eŖitlilik göstermekteydi. ukurova'nın neredeyse üçte biri büyük toprak sahiplerine aitti. 1000 ile 5000 dönüm arasında toprağı olanlar vardı. Bu toprakların tamamı ekilmiyordu. Bununla birlikte 10 dönüm toprağa sahip olanların sayısı da oldukça fazlaydı. 100 dönüm ve üzerinde toprağa sahip olanların kendi tarım aletleri vardı. 50 dönüm ve daha azına sahip olanlar tarım alet ve edevatlarını kiralyorlardı. *Anatolische Industrie und Handelgesellschaft*, tarım araç ve gereçlerini köylülere kiralayan Ŗirketti.⁴¹¹ Adana'ya yüzyıl sonlarında ABD'den biçerdöver, İngiltere'den Messrs. Richard Hornsby & Sons Ŗirketi'nden tarım araçları getirtilmiŖti. 1886 yılında ABD'den Johnson Harvester Co. markalı 50 biçerdöver ithal edilmiŖti. 1904 yılında Çukurova'da en az 1000 hasat makinesi, 100 buharlı biçerdöver, 25 buharlı pulluk ve 85 basit buharlı pulluk bulunmaktaydı. 1913 yılında Adana'da 180 buharlı pulluk, 200 adet toprağı derinden süren pulluk, 91 harman makinesi, 1 İngiliz traktörü ve 2 hububat mibzeri vardı. Orak makinelerinde McCormick, Plano, Deering markaları kullanılmaktaydı. Makine sahibi olan büyük çiftçiler kendi iŖleri bittiğinde makinelerini diğer çiftçilere kiralyorlardı.⁴¹²

⁴¹¹ Toprak, a.g.m., s. 72.

⁴¹² Varlık vd., *a.g.e.*, ss. 34-35.

Adana'da, Amerikan orak makineleri, İngiliz makinelerinden daha fazla tercih edilmekteydi. Amerikan McCormick orak makinesi firması yüzyılın sonunda Adana'da satış acentesi kurmuştu. Adana'ya yılda 140-200 civarında ithal edilen orak makinesinin büyük bir kısmını bu firma satıyordu.⁴¹³ Bununla birlikte Fiat traktörleri şirketi Adana ve Mersin'de, Fordson Şirketi Tarsus'ta şubeler açmıştı. 20. yüzyıl başlarında bölgede kullanılan tarım aletlerinin miktarı büyük oranda artış göstermişti. Bölgede modern teçhizat kullanımının artması Amerikan, İngiliz ve Alman şirketleri arasında rekabete neden olmuştu.⁴¹⁴ Adana'da orak makinesi satışlarında Amerikalılar başta gelirken, buharlı pulluk ve harman dövme makinelerinde İngilizler tercih edilmekteydi. Almanlar ise el pulluklarının satışında başarılıydı. Adana'da günde 500 ton tahıl dövme kapasitesine sahip olan 700 lira değerindeki buharlı harman dövme makinelerinin sayısı 1905 yılında 53'ü bulmuştu.⁴¹⁵ Mersin'de 1899 ve 1900 yıllarında ithalatın yaklaşık %2,5 ve %3'ü tarımsal makinelerden oluşmaktaydı. Çukurova Bölgesi tarımda makineleşme konusunda Anadolu'nun önde gelen bölgelerindendi.⁴¹⁶

Almanlar ve Amerikalılar tarım aletlerini yerel şartlara uygun olarak yeniden tasarlamışlardı. Bu aletler İngiliz makinelerinden daha ucuzdu ve yerli hayvanlar tarafından kolaylıkla çekilebilmekteydi. Anadolu Demiryolu Şirketi, sattığı makinelerin tamir işlerini yürütmek için Adana'da dükkânlar açmış, modern aletlerin kullanımını göstermesi amacıyla personel istihdam etmişti. Nitekim makinelerin tamiri ile yedek parça temini önemli bir sorundu. Makineler bozulduğunda tamir edebilecek teknik personel bulunmamaktaydı. 1880'li yıllarda Abidin Paşa'nın çiftlikleri için getirttiği buharlı pulluk ve harman makineleri, İngiltere'den gelen teknisyenlerin gözetiminde ilk sene çalıştırılmış, bir sonraki yıl bir dönüm dahi hafriyat yapamamıştı. Bazı nüfuzlu kişiler makine tamiri için yeni uygulamalara başvurmuştu. 1908 yılında Erkan-ı Harb Feriki Hasan Şevki Paşa, Adana'daki çiftliğinde Adana Sanayi Mektebi makine kısmı mezunlarından 10 kişiyi 5 ay boyunca çalıştırarak her birini makinist olacak seviyeye ulaştırmıştır.⁴¹⁷

6.4. Adana'da Pamuk Ziraatini Islaha Yönelik Uygulamalar

Osmanlı Devleti, tarıma dayalı sanayileşme politikaları çerçevesinde tarımı modernize etmeye yönelik icraatları yanında başta pamuk üretimi olmak üzere tarımsal üretimi geliştirmeye yönelik çeşitli tedbirler almış, dış talebe bağlı olarak Tanzimat dönemi'nden itibaren ticari önemi artan pamuk üretimi ile yakından ilgilenmişti.

⁴¹³ Quataert, *a.g.e.*, 2008, s. 146.

⁴¹⁴ Bülent Varlık, *Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi*, Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, Ankara, 1977, s. 48.

⁴¹⁵ Quataert, *a.g.e.*, 2008, s. 147.

⁴¹⁶ Baskıcı, *a.g.m.*, s. 48.

⁴¹⁷ Quataert, *a.g.e.*, 2008, s. 140; Baskıcı, *a.g.m.*, ss. 36-45.

Sadaret, 1860 yılında Adana Mutasarrıflığı'na, memleketin kalkınmasının padişahın arzusu olduğunu, kalkınmanın ise her eyaletin tarım ve sanayisinin ilerlemesi ile mümkün olduğunu, Adana ve havalisinin pamuk üretimine kabiliyeti fazla olduğu için pamuk üretiminin artırılması amacıyla gerekli tedbirlerin alınması, arazi sahipleri ile çiftçilere gerekli teşviklerin yapılarak pamuk üretiminin yaygınlaştırılması ve arttırılması hususunda çalışılması gerektiğini bildirmiştir.⁴¹⁸ Konuyla ilgili 1862 yılında önemli kararlar alınmıştı. Zira 1860'lı yıllarda Amerikan İç Savaşı başta olmak üzere uluslararası arenada yaşanan siyasi gelişmeler pamuğa olan talebi arttırmıştı. 1862 yılında Osmanlı Devleti'nin pamuk üretimi ile ilgili aldığı teşvik tedbirleri şu şekildeydi: Adana ve diğer eyaletlerde pamuk öşrü arazi *edna, evsat ve ala* olarak tasnif edilerek dönüm üzerinden maktu olarak alınacaktı. Bu uygulama numune olmak üzere öncelikle Adana ve Aydın eyaletleri'nde uygulanacak, pamukların iskelelere kolaylıkla taşınması için eyaletler dâhilindeki yollar iyileştirilecek, çiftçilere bedava dağıtılmak üzere Amerika ve diğer yerlerden pamuk tohumu ithal edilecek, bunların ekim ve hasat usullerini gösteren tarifname ve broşürler düzenlenerek eyaletlere gönderilecek, pamuk temizlemeye ve tohumlarını ayırmaya mahsus makine, alat ve edevat ithal edilerek ahaliye gösterilmek üzere Aydın ve Adana gibi pamuk üretiminin fazla olduğu yerlere gönderilecek, şahıslar tarafından yurtdışından pamuğa mahsus olarak getirilecek olan makine, alat ve edevat on yıl süreyle gümrük vergisinden muaf tutulacaktı.⁴¹⁹ Pamuk üretimini arttırmaya ve geliştirmeye yönelik alınan kararların uygulanmasına dair gerekli olan irade-i seniyye çıkmış ve Sadaret, 16 Nisan 1862 tarihinde eyalet valilerine alınan kararları ve yapılması gereken icraatları bildirmiştir.⁴²⁰

Osmanlı Devleti, 1863 yılında pamuk üretimini arttırmak amacıyla ihtiyaç duyulan tohumun tedarik edilmesine yönelik bazı tedbirler de almıştır. Bu çerçevede taşrada ihtiyaç duyan ahaliye pamuk tohumu gönderileceği ilan edilmişti. Eyaletler ekim mevsiminin gelmesi üzerine pamuk tohumunun gönderilmesini Ticaret Nezareti'nden istemiştir. Ticaret Nezareti, Mısır'dan 460000 kıyye pamuk tohumu getirilmesine karar vermiş, 10 Mart 1863 tarihinde Sadaret'e Mısır'dan getirilecek pamuk tohumlarının, 20000'er kıyyeden 60000 kıyyesinin doğruca Antakya, Tarsus ve Adana'ya, 100000 kıyyesinin İzmir'e, 300000 kıyyesinin İstanbul'a gönderilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁴²¹ Sadaret 18 Mart 1863 tarihinde Mısır Valiliği'ne ziraat mevsiminin yaklaşması sebebiyle pamuk tohumlarının, belirtilen yerlere acilen gönderilmesi gerektiğini yazmıştır.⁴²²

⁴¹⁸ BOA., A. MKT. UM., 482/55, [?] 1277/1860.

⁴¹⁹ BOA., A. MKT. MVL., 144/58, 16 L 1278/16 Nisan 1862. Alınan tedbirlerle ilgili olarak ayrıca bkz. *Türk Ziraat Tarihine Bir Bakış*, ss. 128-129.

⁴²⁰ BOA., A. MKT. MVL., 144/58, 16 L 1278/16 Nisan 1862.

⁴²¹ BOA., A. MKT. MHM., 257/97, 27 N 1279/18 Mart 1863.

⁴²² BOA., A. MKT. MHM., 257/97, 27 N 1279/18 Mart 1863.

1863 yılında Adana eyaletinde ahali dış talebe bağlı olarak, buğday, arpa, susam yanında pamuk tohumunu 1862 yılına nazaran birkaç kat fazla ekmiş, bol miktarda ürün almıştı. Pamuğun kıyyesi 17-18 kuruşa satılmaya başlanmıştı. 1862 yılında pamuk ihracatı 30.000 balya olduğu halde 1863 yılında ihracatın 100.000 balyayı aşacağı tahmin edilmekteydi.⁴²³ Adana valisi 3 Ekim 1863 tarihinde Sadaret'e bu olumlu gelişmeler hakkında bilgi vermişti.⁴²⁴ Buna cevaben Sadaret Adana eyaleti'ne ziraatin gelişmesi hususundaki çalışmalara devam edilmesini, padişahın gelişmelerden memnuniyet duyduğunu bildirmişti.⁴²⁵

8 Haziran 1863 tarihinde Adana valisi Sadaret'e, pamuk muamelatı ve ticareti esnasında bazı tüccar ve esnafın hileli terazi, dirhem ve kantar kullandığını, ahaliyi zarara uğrattığını, bunların dengesi ve ıslahı için terazi ile dirhemler gönderilmesi gerektiğini bildirmişti.⁴²⁶ Konuyu Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye görüşmüş, lüzumu kadar terazi, kantar ve dirhemini Şehremaneti'nde imal edilerek Adana vilayeti'ne gönderilmesi gerektiğine karar vermişti. Şehremaneti 16 Ağustos 1863 tarihinde Adana'da esnaf ve tüccarın hileli olarak kullandığı terazi, kantar ve dirhemlerin usulüne uygun olarak imal ettirilerek Adana eyaleti'ne gönderildiğini Sadaret'e bildirmişti.⁴²⁷

1863 yılında Adana'da çiftçiler, iklim şartlarının da uygun gitmesiyle pamuk üretimi için tüccardan külliyetli miktarda borç almıştır. Bu borçları pamuk üretimi, özellikle amele ve rençber gündeliği ile diğer masraflar için kullanmışlardı. Ancak ortaya çıkan zararlı kurtların pamuk çiçek ve kozalarını yemesi sebebiyle beklenen hasılat elde edilememişti. Çiftçiler, çoğu yabancı olan tüccardan aldıkları borçlarını ödeyememişlerdi. Konu üzerine Adana eyaleti Meclisi 9 Ekim 1864 tarihinde çiftçilerin yabancılardan aldıkları borçların ertelenmesi gerektiğine karar vermiş ve kararını Sadaret'e gereği için arz etmişti.⁴²⁸ Bunun üzerine konuyu Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye görüşmüş, pamuk üreticilerinin borçlarının bir yıl ertelenmesine, alacaklılara yıllık %12'den fazla faiz aldırılmamasına karar vermişti.⁴²⁹

Adana'da 1868 yılında pamuğun batmanı 45 kuruşa çıkmıştır. Daha önceki yıllarda pamuğun batmanı 18-20 kuruşa satılmaktaydı. Halep taraflarında da pamuğun birim fiyatı %20 oranında yükselmiştir. Pamuk fiyatlarındaki artış çiftçileri memnun etmişti. Sadaret, bu olumlu gelişmelerin *Takvim-i Vekayi*'de ilan edilmesine karar vermişti.⁴³⁰

⁴²³ BOA., A. MKT. MHM., 282/69, 22 Ca 1280/4 Kasım 1863.

⁴²⁴ BOA., İ. DH., 516/35146, 8 Ca 1280/21 Ekim 1863.

⁴²⁵ BOA., A. MKT. MHM., 282/69, 22 Ca 1280/4 Kasım 1863.

⁴²⁶ BOA., MVL., 650/62, 10 Ra 1280/25 Ağustos 1863.

⁴²⁷ BOA., MVL., 650/62, 10 Ra 1280/25 Ağustos 1863.

⁴²⁸ BOA., MVL., 690/42, 15 C 1281/15 Kasım 1864.

⁴²⁹ BOA., MVL., 690/42, 15 C 1281/15 Kasım 1864. Konuyla ilgili olarak ayrıca bkz. BOA., MVL., 702/46, 26 Z 1281/22 Mayıs 1865; BOA., Y. EE., 33/2, 26 Z 1281/22 Mayıs 1865.

⁴³⁰ BOA., A. MKT. MHM., 401/24, 8 Za 1284/2 Mart 1868.

Osmanlı Devleti, Adana'da pamuk üretimi ile ilgili gelişmelere daha sonraki yıllarda da kayıtsız kalmamıştır. Adana'da pamuk başta olmak üzere ziraatin gelişmesi konusundaki hassasiyetini kuraklık zamanlarında da göstermiştir. Nitekim 1887 yılında yaşanan kuraklık sebebiyle ahaliye tohumluk ve yiyecek hububat verilmesi gündeme gelmişti.⁴³¹ Aynı yıl Adana vilayeti, Dâhiliye Nezareti'ne pamuk tohumunun ihracının yasak olduğunu, fahiş fiyatla pamuk tohumu satılmasına meydan vermemek üzere 1887 yılına mahsus olmak üzere kıyyesinin 25 pareye satılmasına karar verildiğini bildirmişti.⁴³² Aynı zamanda kuraklık sebebiyle Adana'ya deniz yoluyla hariçten getirilmesine ihtiyaç duyulan pamuk tohumu ve hububattan ihracat gümrük vergisi alınmaması gerektiğini beyan etmiştir.⁴³³ Adana vilayeti aynı yıl içinde pamuk tohumu ile hububatın harice ihracının tekrar yasaklanması gerektiğini merkeze bildirmiştir.⁴³⁴ Meclis-i Vükela kararı ile Adana vilayeti'nden pamuk tohumu ile hububatın harice ihracı yasaklanmıştır.⁴³⁵ Adana vilayeti, pamuk tohumu ihracının yasaklanmasına yönelik taleplerini yerel ihtiyaçları da dikkate alarak sonraki yıllarda da tekrarlamıştır.⁴³⁶ Adana vilayetinin yasaklama talebi önceki yıllarda olduğu gibi devlet tarafından uygun bulunmuştur.⁴³⁷ Yine bu dönemde kuraklık sebebiyle pamuk tohumu temininde sıkıntı çeken çiftçiler için İzmir ve Halep vilayetleri'nden atık pamuk tohumu getirilmesine teşebbüs edilmiştir.⁴³⁸ 1891 yılında kuraklık sebebiyle alınan pamuk tohumu ihracı yasağı yerel ihtiyaçlar giderildiği için kaldırılmıştır. Bu yasağın kaldırıldığı *Takvim-i Vekayi Gazetesinde* de ilan edilmiştir.⁴³⁹

Adana vilayeti 1893 yılında, pamuk çekirdekli çıkarıldığı taktirde Avrupa'da fiyatının düştüğünün anlaşıldığını beyan ederek pamukları çekirdekli çıkaran fabrika sahiplerinden para cezası alınmasına, memurlar tarafından fabrika ve preselerde balyaların muayene ettirilmesine, memur maaşı ve masraflarına karşılık fabrikatörlerin onayıyla ihraç olunacak balyalardan 20'şer pare ücret alınmasına karar vermişti. 13 Kasım 1893 tarihi itibarıyla muayene memurları tayin edilmiştir. Kısa sürede alınan tedbirler işe yaramıştı. Hiçbir fabrika sahibinden para cezası alınmadığı ve pamukların çekirdekli çıkarılmadığı görülmüştür. Adana vilayeti, alınan kararları ve neticelerini Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir.⁴⁴⁰ İstanbul Ziraat ve Ticaret ve Sanayi Odası; Adana pamuğunun piyasalarda fiyatının düşük olmasının liflerinin aynı boyda olmamasından kaynaklandığını, bunun da arazinin yapısından kaynaklanmayıp tohumların karışık olması ve

⁴³¹ BOA., DH. MKT., 1417/99, 11 Ş 1304/5 Mayıs 1887.

⁴³² BOA., DH. MKT., 1449/32, 2 M 1305/20 Eylül 1887.

⁴³³ BOA., DH. MKT., 1424/20, 12 N 1304/4 Haziran 1887.

⁴³⁴ BOA., DH. MKT., 1416/48, 4 Ş 1304/28 Nisan 1887. Konu ile ilgili olarak ayrıca bkz. BOA., DH. MKT., 1409/44, 9 B 1304/3 Nisan 1887.

⁴³⁵ BOA., DH. MKT., 1417/119, 13 Ş 1304/7 Mayıs 1887. Ayrıca bkz. BOA., DH. MKT., 1600/9, 26 C 1306/2 Mart 1889; BOA., MV., 40/64, 3 B 1306/5 Mart 1889; BOA., A. MKT. MHM., 499/20, 6 B 1306/8 Mart 1889.

⁴³⁶ BOA., DH. MKT., 1604/98, 11 B 1306/13 Mart 1889.

⁴³⁷ BOA., DH. MKT., 1676/70, 1 R 1307/25 Kasım 1889; BOA., MV., 49/29, 7 R 1307/1 Aralık 1889.

⁴³⁸ BOA., Y. PRK. KOM., 5/47, 29 Za 1304/19 Ağustos 1887.

⁴³⁹ BOA., DH. MKT., 1827/3, 29 Ş 1308/9 Nisan 1891.

⁴⁴⁰ BOA., DH. MKT., 180/29, 8 B 1311/115 Ocak 1894; BOA., DH. MKT., 274/1, 20 S 1312/23 Ağustos 1894.

ekim usullerindeki eksikliklerden ileri geldiğini, pamuk tohumlarının değiştirilmesi ve ekim usullerininin ıslah edilmesi konusunda çiftçilere talimatname verilmesi gerektiği üzerine bir açıklama yapmıştır.⁴⁴¹ Dâhiliye Nezareti 22 Ağustos 1894 tarihinde Adana vilayeti'ne gereğinin yapılmasını emretmiştir.⁴⁴² Kısa süre sonra Adana vilayeti, Dâhiliye Nezareti'ne, yerli tohumlar tercih edilerek diğer cins tohumların terk edilmekte olduğunu, Adana pamuğunun Avrupa piyasalarında düşük fiyattan alıcı bulmasının arazi yapısından kaynaklandığını, pamuğun ıslahına yönelik çalışmalara devam edildiğini bildirmiştir.⁴⁴³

1896 yılında Adana vilayeti pamuk üretiminin az olması sebebiyle pamuk tohumlarının yurt dışına ihracının çiftçilerin zararına olacağını, bu nedenle yurt dışına ihracının yasaklanması gerektiğini Dâhiliye Nezareti'ne bildirmişti.⁴⁴⁴ İlgili nezaretler arasında yapılan görüşmelerde, 1896 yılı hasılatı tohum ihtiyacını karşılayacak derecede ise ihracat yasağına ihtiyaç duyulmadığı, aksi bir durum söz konusu ise ihracat yasağına gerek duyulacağı sonucuna varılmıştır.⁴⁴⁵

20. yüzyılın başında yaşanan dünya pamuk krizi sebebiyle dış talebin tekrar artması üzerine Osmanlı Devleti, pamuk üretimini arttırmaya yönelik bazı tedbirler almıştı. 23 Nisan 1900 tarihli irade-i seniyye ile Yemen, Aydın ve Adana vilayetleri'nde yetiştirilen pamuk tohumu cinslerinin ıslahı için pamuk üreticilerine ücretsiz dağıtılmak üzere Amerika ve diğer ülkelerden ithal edilecek 10000 atık kıyie pamuk tohumu bedeli ile nakliye ücreti olan 27500 kuruşun Ziraat Bankası'ndan ödenmesine karar verilmişti.⁴⁴⁶ Teşvik tedbirleri kapsamında Adana vilayeti Maliye Müfettişi 21 Ekim 1903 tarihinde Sadaret'e sunduğu tezkire'de; vilayetteki ihtiyar meclislerinin düzenli bir biçimde yeniden teşkil edilmesi, her köye muhtar ve imam tayin edilmesi, yaz mevsiminde köylerini terk ederek vadilerde ikamet eden ahalinin iskânının sağlanması gerektiğini, aksi halde köylülerin perişan ve sefil olduğunu, hazinenin gelir kaybına uğradığını, seyyar ahalinin iskân edilerek ziraatle meşgul olmalarının sağlanması gerektiğini bildirmişti. Dâhiliye Nezareti 14 Ocak 1904 tarihinde Adana vilayeti'nden konu hakkında bilgi istemiştir. Konuyu görüşen Adana vilayeti İdare Meclisi; Her köyde ihtiyar meclisi, muhtar ve imam bulunduğunu, ahalinin çoğunun gelir kaynağına sahip olduğunu, ahalinin yaz sıcaklarından kurtulmak ve hayvanlarını otlatmak amacıyla yaylalara çıktığını, ziraat mevsiminden önce geri döndüğünü, ziraatle meşgul olduğunu, mükellef oldukları vergileri ödediğini, yaylalara çıkmalarının yasaklanması halinde hava şartları sebebiyle hayvanlarının ve kendilerinin telef olmalarının muhtemel olduğunu, Ankara ve Konya vilayetleri'nden Aydınli aşireti'nin kışın hayvanlarını otlatmak üzere Adana havalisine geldiğini, yaz mevsiminde geri dönerek yaylalarına

⁴⁴¹ BOA., DH. MKT., 274/1, 20 S 1312/23 Ağustos 1894.

⁴⁴² BOA., DH. MKT., 274/1, 20 S 1312/23 Ağustos 1894.

⁴⁴³ BOA., DH. MKT., 274/1, 20 S 1312/23 Ağustos 1894.

⁴⁴⁴ BOA., BEO., 885/66324, 18 B 1314/23 Aralık 1896.

⁴⁴⁵ BOA., BEO., 858/ 64319, 21 Ca 1314/28 Ekim 1896.

⁴⁴⁶ BOA., İ. OM., 6/50, 23 Z 1317/24 Nisan 1900.

gittiğini, ahalinin limon ve portakal gibi meyve veren ağaçlar dikmeleri hususunda gayret göstermekte olduğunu, kısaca Adana Maliye Müfettişi'nin verdiği bilgilerin gerçeği yansıtmadığını beyan etmiştir. Konuyu 27 Mart 1904 tarihinde görüşen Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi, Adana vilayeti'nin teşebbüs ve gayretlerine devam etmesi gerektiğine karar vermiştir.⁴⁴⁷

Adana vilayeti ziraatin gelişmesi için çiftçilere “fünun-ı hazıra-ı ziraati talim ettirmek üzere Adana Numune Tarlası'nın Leyli Ziraat Mektebine” dönüştürülmesini, masraflarının karşılanmasını talep etmişti. Sadaret, 25 Haziran 1904 tarihinde Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne gereğinin yapılmasını bildirmiştir.⁴⁴⁸

Adana vilayeti 11 Kasım 1909 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne başlıca ihraç ürünü olan pamuğa vurguncuların zarar verdiği, pamuğu ıslak olarak pazara sürmek gibi sahtekârlıkların önlenmesi amacıyla beyanname düzenlendiğini, aksine hareket edenlerin cezalandırılması gerektiğini bildirmiştir. Hazırlanan beyannameyi göndererek uygulanması için izin verilmesini istemiştir.⁴⁴⁹ Dâhiliye Nezareti 20 Kasım 1909 tarihinde Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne gereğini bildirmiştir.⁴⁵⁰ Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti 16 Aralık 1909 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne 6 Aralık 1909 tarihi itibarıyla ithalat gümrük vergisi muafiyeti tanınan Amerikan pamuk tohumları kullanımının yaygınlaştırılması, vurguncuların cezalandırılması ile ilgili tedbir almaya yönelik çalışmaların şikâyetlere ve usulsüzlüklere sebep olacağı için muhtekirlerin cezalandırılması yerine iyi cins pamuk yetiştirilmesi için ahalinin teşvik edilmesi, çiftçiler, fabrikatörler ve fen memurlarından oluşan bir komisyon kurularak gerekli tedkikatın yapılması ve alınacak kararların arz edilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁴⁵¹ Bu arada konu hakkında, Mısır'daki uygulama Mısır Fevkalade Komiserliği'nden, Amerika'daki uygulama Washington Sefareti'nden sorulmuştu. Taraflar, cezai uygulamalara başvurulmadığını bildirmiştir. Diğer ülkelerde pamuk ticaretinin tam bir serbestlik içinde yapıldığı anlaşılmıştı. Neticede muhtekirlerin cezalandırılmasına yönelik uygulamaya yer olmadığına karar verilmiştir.⁴⁵²

6.5. Adana İslahhanesi ve Adana Hamidiye Sanayi Mektebi

Mithat Paşa'nın ilk defa 1863 yılında Niş'te kurduğu ıslahhane, kısa süre içinde vilayet merkezlerinde de açılmaya başlamıştı. Kimsesiz çocukları meslek edindirerek iktisadi ve sosyal hayata kazandırmayı amaçlayan, mesleki ve teknik eğitimin çekirdeğini oluşturan ıslahhaneler, açılmalarını müteakip mali imkânsızlıklar sebebiyle âtil hale gelmiş, 1890'lı yıllardan itibaren

⁴⁴⁷ BOA., BEO., 2308/173071, 22 M 1322/8 Nisan 1904.

⁴⁴⁸ BOA., BEO., 2356/176686, 11 R 1322/25 Haziran 1904.

⁴⁴⁹ BOA., DH. MUİ., 36-2/18, 2 Ra 1328/14 Mart 1910.

⁴⁵⁰ BOA., DH. MUİ., 36-2/18, 2 Ra 1328/14 Mart 1910.

⁴⁵¹ BOA., DH. MUİ., 36-2/18, 2 Ra 1328/14 Mart 1910.

⁴⁵² BOA., DH. MUİ., 36-2/18, 2 Ra 1328/14 Mart 1910.

sanayi mekteplerine dnstrlmt. Bu sayede kimsesiz çocuklar iktisadi ve sosyal hayata kazandırılmaya, gereksinim duyulan kalifiye eleman ihtiyacı karşılanmaya çalışılmıtı. Mekteplerde çocuklara sosyal hayatta ihtiyaç duyulan dini ve temel bilgiler yanında marangozluk, demircilik, kunduracılık ve dkmeçilik gibi sanat dallarında beceri kazandırılmak amaçlanmıtı. Ancak sanayi mektepleri mali sorunlar başta olmak üzere birçok sorunla karşı karşıyaydı. Sanayinin gelişmesi ve ilerlemesine yönelik beklentileri karşılamada yetersiz kalmıştı.

Adana İslahhanesi 1870 yılında Adana vilayeti'nin kurulmasını müteakip faaliyete geçmişti. Ramazanzade evkafına ait 12 adet dükkân ıslahhaneye devredilmiş, ancak bir süre sonra çeşitli müdahaleler ve suistimaller sebebiyle kapanmak zorunda kalmıştı.⁴⁵³ Zamanla Adana'da bir sanayi mektebinin kurulması gerektiği Vali Bahri Paşa tarafından anlaşılmıtı. Nitekim 22 Ağustos 1900 tarihinde Sultan Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yildnmnde Adana İslahhanesinin bulunduğu yerde Adana Sanayi Mektebi açılmıştı. Adana Hamidiye Sanayi Mektebi, diğer sanayi mektepleri gibi, *mahallî sanayinin tezyid ve teksiri* amacıyla faaliyete geirilmıtı.⁴⁵⁴ Sanayi mektebi Adana Ticaret, Ziraat ve Sanayi Odası tarafından açılmıştı. Mektebe irade-i seniyye ile *Hamidiye* ismi verilmiştir. Adana ticaret, ziraat ve sanayi odası ile ileri gelenler mektep için maddi yardımlarda bulunmuştu. Mektep, esas olarak 1871 tarihli ıslahhanelere dair nizamnameye göre idare ve tesis edilmişti.⁴⁵⁵ Mektep kısa sürede önemli gelişme göstermiş, talebe sayısı hızla artmıştı. Mektebe sokakta kalmış birtakım yetimler alınarak yetitirilmeleri ve *erbab-ı sanayi ve maarif* olarak memlekete hizmet etmeleri amaçlanmaktaydı.⁴⁵⁶ Mektebe her yıl 25 talebe alınmasına karar verilmişti. Böylece be yılda mektepteki talebe sayısı 125'e çıkacaktı. Yeterli talebe sayısına ulaşılmaması halinde musiki ve bir iki sanat dalında daha eğitim verilmesine karar verilmişti.⁴⁵⁷

⁴⁵³ BOA., MF. MKT., 550/9, 16 Z 1318/6 Nisan 1901.

⁴⁵⁴ H.1320 Adana Vilayeti Salnamesi, s. 281.

⁴⁵⁵ H.1319 Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Darü'l-hilafeti'l-aliyye, s. 358.

⁴⁵⁶ BOA., MF. MKT., 550/9, 16 Z 1318/6 Nisan 1901.

⁴⁵⁷ H.1319 Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, s. 359.

Tablo 6.2. Adana Hamidiye Sanayi Mektebinde Okutulan Teorik Dersler

Birinci Sene	İkinci Sene	Üçüncü Sene	Dördüncü Sene	Beşinci Sene
Elifba (Kıraat ve İmla)	Sarf-ı Osmanî (Kavaid-i İbtidaiye)	İlm-i Hal	Vezaif-i Diniyye ve Ahlak	Tarih ve Ahlak (Muhtasar)
Hesab-ı Zihni	Hüsn-i Hat	Kavaid-i Lisaniye ve İmla	Hendese (Sütuh ve Ecsam)	Coğrafya (Muhtasar Coğrafya-yı Umumi)
Muhtasar İlm-i Hal	İlm-i Hal (Biraz Mufassalaca)	Hüsn-i Hat	Fransızca (Elifba ve Kıraat)	Makine (Muhtasar)
Bir Miktar Talim-i Farsî	Hesab (Amal-i Erbaa)	Hesab (Kesr-i Adî ve Aşarî)	Arabî (Sarf)	Hikmet (Muhtasar)
	Hendese-i Hattîyye	Hendese (Hendese-i Resmîyye)	Memalik-i Osmanîye Coğrafyası	Fransızca (Kıraata devam)
	Farsî (Usul-ı Farsî)	Farsî	Kavaid-i Lisaniyye ve Kitabet	Kavaid-i Osmanîye ve Kitabet
	Resim	Arabî (Mebadi-i Sarf)	Resim	Amelî Usul-i Defteri
		Resim		Resim

Kaynak: H.1319 Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, s. 358.

Mektepte eğitim-öğretim teorik ve pratik olmak üzere iki şekilde verilmekteydi. Teorik dersler sabahları 1, akşamları yemekten sonra 1 saat olmak üzere günde 2 saat olarak verilmekteydi. Talebeler sabahki teorik dersten sonra sanathanelerde pratik eğitim almaktaydı. Mektepte tahsil süresi beş yıldır.⁴⁵⁸

Adana Hamidiye Sanayi Mektebi idare heyeti nazır, müdür, idare meclisi azalarından oluşuyordu. İlk açıldığında, yani 1900 yılında Adana Hamidiye Sanayi Mektebi nazırı Gergerlizade Ali Sadi Efendi, müdürü Abdürrahim Efendi, kâtip Ahmet Muhtar Efendi idi. Fahri muallimler Ahmet Muhtar Efendi ve İhsan Fikri Efendi, muallim Şevki Efendi idi. Demirci ustası Mehmet usta, marangoz ustası Ermenak usta, kunduracı ustası Serkis usta, terzi ustası Rupen usta, anbar ve mübayaa memuru Vasil Efendi ve aşçı Ruşen Efendi idi. Mektepte ayrıca 2 hademe görev yapmaktaydı. Mektepteki talebe sayısı 26 idi. Mektep İdare Meclisi Başkanı fabrikatör Ali Sadi Efendi, azalar Adana Belediye Başkanı İbrahim Efendi, Ticaret Odası ikinci başkanı Hacı Osman Bey, mektep müdürü Abdürrahim Efendi, eytam müdürü Süleyman Efendi, Büberoğlu Yovanaki Efendi ve İlyas Türkmen Efendi idi.⁴⁵⁹

1901 yılında mektep fahri nazırı Ziraat ve Ticaret ve Sanayi Odası birinci başkanı Ali Sadi Efendi, müdür Abdürrahim Efendi idi. Mektep idare heyeti azaları İbrahim Efendi, ziraat ve sanayi

⁴⁵⁸ H.1319 Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, s. 358.

⁴⁵⁹ H.1318 Adana Vilayeti Salnamesi, s. 98.

odası ikinci başkanı Hacı Osman Bey, eytam müdürü Süleyman Efendi, Ticaret ve Sanayi Odası azası Yovanaki Efendi, Ziraat ve Sanayi Odası azası İlyas Türkmen Efendi idi. İdare heyeti kâtibi Muhtar Efendi idi. Mektep talim heyetinde fahri muallim Muhtar Efendi, muallim Şevki Efendi görev yapmaktaydı. Mektepte ayrıca anbar ve mübayaa memuru Musa Sıdkı Efendi, mubassır Vasil Efendi görevli idi. Muallimler sabah ve akşam birer saat olmak üzere günde iki saat teorik dersleri okutmaktaydı. Mektep talebeleri marangozhane, demirhane, terzihane, kundurahane ve aşçıhane olmak üzere beş sanathanede pratik eğitime tabi tutulmaktaydı. 1901 yılında demirhane muallimi Mehmet Ağa, marangozhane muallimi Ermenak Efendi, terzihane muallimi Rupen Efendi, kundurahane muallimi Serkis Efendi, Aşçı Peroş Efendi idi. 1901 yılında mektep talebe sayısı 27 idi. Mektepte ayrıca bir tane hademe görev yapmaktaydı.⁴⁶⁰

1903 yılında Adana Hamidiye Sanayi Mektebi'nde umumi nazır Vali Bahri Paşa ve fahri nazır İbrahim Rasih Efendi idi. Mektep meclisi başkanı fahri nazır İbrahim Efendi, azaları Debbağzade Hacı Ali Efendi, Hacı Osman Bey, Belediye Başkanı Kadri Bey, müdür Abdürrahim Efendi, Vilayet Mektubî Kalem Halifesi Süleyman Efendi, Yovanaki Efendi, Teodos Efendi ve Şehbazyan Manok Efendi idi.⁴⁶¹ Mektepte umumi müdür Abdürrahim Efendi, müdür muavini ve muallim İhsan Fikri Efendi, muhasebe ve imalat memuru Ahmet Muhtar Efendi, muhasebe kâtibi Abdurrahman Efendi, imalat kâtibi Emin Efendi, mübayaa memuru Hayri Efendi, muallim Şevki Efendi ve muallim Abdülkadir Efendi idi. Sanathanelerde marangoz ustası Vehbi Efendi, tesviyeci Kadri Efendi, tornacı Faik Efendi, ocakçı Petro Efendi, arabacı Erhan Usta, terzi ustası Bogos Efendi, terzi ustası muavini Vais Efendi, kunduracı ustası Luka usta ve kunduracı ustası muavini Bünyamin kalfa görev yapmaktaydı. 1903 yılında mektepte 8 tane de hademe görevli idi. Mektepte 66'sı Müslüman, 15'i Gayrimüslim olmak üzere 81 talebe vardı.⁴⁶²

1904 yılında mektep nazırı İbrahim Rasih Efendi, müdürü Abdürrahim Efendi, müdür muavini İhsan Fikri Efendi, muhasebe memuru Muhtar Efendi, muhasebe kâtibi Abdurrahman Efendi, mübayaa memuru Hayri Efendi idi. Mektep idare meclisi başkanı, ticaret ve ziraat ve sanayi odası birinci başkanı ve vilayet idare meclisi azası İbrahim Efendi, azaları istinaf-ı hukuk mahkemesi azası Debbağzade Hacı Ali Efendi, eşraftan Tekelizade Osman Bey, Belediye reisi Hacı Beyzade Kadri Bey, mektubi kaleminden Süleyman Efendi, istinaf mahkemesi azası Kozma Simonoglu Hacı Efendi, ticaret odası azası Büberoğlu Yovanaki Efendi ve ticaret odası azası Şahbazyan Manuk Efendi idi.⁴⁶³ Mektep imalat idaresinde imalat memuru Muhtar Efendi ve imalat kâtibi Emin Efendi idi. Mektep talim heyetinde görevli muallimler İhsan Efendi, Şevki

⁴⁶⁰ H.1319 Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, s. 359.

⁴⁶¹ H.1320 Adana Vilayeti Salnamesi, ss. 117-118.

⁴⁶² H.1320 Adana Vilayeti Salnamesi, s. 118.

⁴⁶³ H.1321 Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, ss. 328-329.

Efendi, Abdülkadir Efendi ve Sadi Efendi idi. Mubassır olarak Mehmet Efendi görev yapmaktaydı. Mektepteki talebe mevcudu 85 idi. Mektepte 10 tane de hademe görevli idi.⁴⁶⁴

Mektep bünyesinde faaliyet gösteren sanathanelerden demirhanede ustabaşı Kadri Efendi, torna ustası Faik Efendi, dökmeçi Mıgırđıç Efendi, ocakçı Petro Efendi, arabacı Erhan Efendi idi. Marangozhane ustabaşı Vehbi Efendi, ustabaşı muavini Beşir Efendi, arabacı ustası Ali Efendi idi. Terzihane ustabaşısı Bogos Efendi, ustabaşı muavini Bayis Efendi idi. Kundurahane ustabaşısı Necip Efendi, ustabaşısı muavinleri Agop Efendi, Hristo Efendi, Bodos Efendi, Kosti Efendi idi.⁴⁶⁵

Tablo 6.3. 6 Mayıs 1903 Tarihinde Adana Hamidiye Sanayi Mektebi Personel Maaşları

Demirci Ustası	800 kuruş
Torna Ustası	400 kuruş
Arabacı Ustası	500 kuruş
Ocakçı	500 kuruş
Dökmeçi Ustası	615 kuruş
Dökmeçi Ustası Muavini	400 kuruş
Terzihanedeki Ustabaşı	450 kuruş
Ustabaşı Muavini	400 kuruş
Kundurhanedeki Ustabaşı	500 kuruş
Ustabaşı Muavini	400 kuruş
Makineci	300 kuruş

Kaynak: BOA., DH. MKT., 671/60, 23 Z 1320/23 Mart 1903.

Adana Sanayi Mektebinin açılmasından kısa süre sonra vilayet matbaası sanayi mektebine devredilmişti. 1904 yılında matbaa sermuharriri Vilayet İdare Meclisi başkâtibi Ebulsüreyya Sami Bey, muharriri mektubi kaleminden Sadi Efendi, litografya memuru İzzet Efendi, litografya memuru muavini Şevket Efendi, sermürettip Ali Efendi, sermürettip muavini Emin Efendi idi. Vilayet matbaasında 3 tane de hademe görev yapmaktaydı.⁴⁶⁶

Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin idaresi Adana Ziraat ve Ticaret Odası Heyeti'ndeydi. 1903 yılında mektebin idaresi İstanbul Sanayi Mektebi'nde olduğu gibi Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne devredilmeye çalışılmıştı. Ancak Adana vilayetinin talebi Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti tarafından uygun bulunmamıştı.⁴⁶⁷ Mektebin Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne devredilmesinin gündeme gelmesinde mali sıkıntılarının etkili olduğu düşünülmektedir.

Adana Hamidiye Sanayi Mektebine 1912 yılına kadar devlet tarafından daimî bir ödenek ayrılmamıştı. Bu sebeple mektep idare heyeti tarafından mektebe daimî kaynak bulunmaya

⁴⁶⁴ H.1321 Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, s. 328.

⁴⁶⁵ H.1321 Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, s. 329.

⁴⁶⁶ H.1321 Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, s. 329.

⁴⁶⁷ BOA., DH. MKT., 762/70, 20 C 1321/13 Eylül 1903.

gönelik çeşitli çabalar sarfedilmişti. Mektebin açılmasını müteakip Adana vilayeti'nin talebi üzerine vilayet matbasının idaresi ve geliri, mektebin gelirlerini arttırmasına ve gelişmesini devam ettirmesine katkıda bulunmak amacıyla Adana Sanayi Mektebi'ne devredilmişti.⁴⁶⁸ Matbaanın başlıca gelirini vilayet gazetesi abonelerinden alınan ücret oluşturmaktaydı. Vilayet gazetesi'nin pul vergisinden muaf tutulması istenmişti; fakat bu vergi muafiyeti talebi Dâhiliye Nezareti tarafından uygun bulunmamıştı.⁴⁶⁹ Abone ücretlerinin tam anlamıyla tahsil edilememesi ve matbaa masraflarının gelirlerinden fazla olması gibi sebeplerle vilayet matbaası, sanayi mektebine fazla bir gelir temin edememişti.⁴⁷⁰

Adana Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası, sanayi mektebine gelir sağlamaya yönelik çeşitli tarihlerde teşebbüslerde bulunmuştur. Mektebin açılmasını müteakip, ıslahhane kurulduğunda masraflarına karşılık olmak üzere terk edilen Ramazanzade evkafına ait 12 dükkânın, sanayi mektebi daimî masraflarına karşılık olmak üzere iade edilmesine karar vermişti. Bu karar Adana Belediyesi ve Adana Vilayeti İdare Meclisi tarafından da uygun bulunmuştu. Konuyu 6 Aralık 1900 tarihinde görüşen Adana Maarif Meclisi; gelirleri ibtidai mekteplerinin muallim maaşlarına tahsis edilen dükkânların, sanayi mektebine terk edilmesi halinde Adana'daki 12 adet ibtidai mektebi muallimlerine maaş verilemeyeceğini, mekteplerin kapanmak zorunda kalacağını ifade etmişti.⁴⁷¹ 2 Mart 1901 tarihinde Adana vilayeti İdare Meclisi konuyu tekrar görüşmüştür. Buna göre; İslahhanenin kapanması neticesinde ilgili dükkânların tasarrufunun 1895 yılında Adana Belediyesi'ne, daha sonra Adana Maarif İdaresi'ne geçtiğini, sanayi mektebinin birçok fedakârlıklarla açıldığını, çok sayıda talebesi bulunduğunu, gelir temin edilememesi halinde ıslahhane gibi kısa süre sonra kapanacağını beyan ederek dükkânların sanayi mektebi idaresine iade edilmesi ve ibtidai mektepleri muallimleri maaşlarına başka bir karşılık bulunması gerektiğine karar vermiştir. Adana vilayeti, aynı tarihte Maarif Nezareti'ne konuyla ilgili bilgi vererek gereğinin yapılmasını bildirmiştir. Bunun üzerine 27 Nisan 1901 tarihinde Maarif Meclisi konuyu görüşmüş ve İbtidai mekteplerinin daha önemli olduğunu, dükkânların sanayi mektebine devredilmesine yönelik talebi uygun olmadığını belirterek, Sanayi mektebi daimî masraflarına başka karşılık bulunması gerektiğine karar vermişti. Bu kararı Maarif Nezareti 23 Mayıs 1901 tarihinde Adana vilayeti'ne bildirmiştir.⁴⁷²

Daha sonra Vilayet İdare Meclisi tarafından sanayi mektebi masraflarına karşılık bulmak amacıyla rüştiye mektebine ait ve yıllık 300 lira kira getiren dükkânların sanayi mektebine devredilmesine karar verilmiştir. Buna ilaveten maarif idaresi tasarrufunda bulunan bir hane, sanayi mektebi idaresi tarafından mektep binası olarak kullanılmaya başlanmıştı. Kısa süre sonra

⁴⁶⁸ BOA., BEO., 2488/186527, 14 Za 1322/20 Ocak 1905.

⁴⁶⁹ BOA., DH. MKT., 671/60, 23 Z 1320/23 Mart 1903.

⁴⁷⁰ BOA., ŞD., 2132/6, 29 Za 1321/16 Şubat 1901.

⁴⁷¹ BOA., MF. MKT., 550/9, 16 Z 1318/6 Nisan 1901.

⁴⁷² BOA., MF. MKT., 550/9, 16 Z 1318/6 Nisan 1901.

hane yıkılarak yeni binalar inşa edilmiştir. Yıllık 2050 kuruş kira geliri olan haneye bir kapı açılarak dersane ve yatakhane yapılmaya çalışılmıştı. Adana Maarif Müdürlüğü 10 Eylül 1901 tarihinde Maarif Nezareti'ne bu konu hakkında bilgi vermiştir.⁴⁷³ Maarif Nezareti ise, 24 Kasım 1901 tarihinde Adana vilayeti'ne ve Adana vilayeti Maarif Müdürlüğü'ne, ilgili haneye yapılan müdahalenin men edilmesi ya da yıllık kira bedeli olan 2050 kuruşun sanayi mektebi idaresi tarafından maarif idaresine ödenmesi gerektiğini bildirmişti.⁴⁷⁴ Ancak sanayi mektebi 1897 yılında gelir tedarik etmek amacıyla inşa edilen haneyi ne tahliye etmiş, ne de yıllık kira bedelini maarif idaresine ödemiştir.⁴⁷⁵ 26 Şubat 1903 tarihinde Maarif Nezareti, Adana vilayeti'ne sanayi idaresi tarafından hane ve dükkânlarla yapılan müdahalenin önlenmesini emretmiştir.⁴⁷⁶ Sanayi mektebi idaresi, dükkânları maarif idaresine terk etmekle birlikte haneyi yıkmaya ve tadil etmeye yönelik çalışmalara da devam etmiştir. Hanede bazı tadilat yapılarak matbahane haline getirilmiştir.⁴⁷⁷

1901 yılında Adana Sanayi Mektebi nazırlığı, Adana vilayeti'ne sunduğu arzuhal ile belediyeye ait millet bahçesinin sanayi mektebine devredilmesini istemiştir. Ancak Adana Belediyesi sanayi mektebi masraflarına karşılık olmak üzere millet bahçesinin devrine karşı çıkmıştır. Bunun yerine Maarif İdaresi tarafından idare edilmekte olan dükkânların sanayi mektebine devredilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁴⁷⁸ Dolayısıyla bu teşebbüs de sonuçsuz kalmıştır.

Adana Sanayi Mektebi meclisi, 1902 yılında mektep masraflarına karşılık olmak üzere bir piyango tertip edilmesine karar vermişti. Piyango tertibi konusunda gerekli iznin verilmesini istemiştir. Adana vilayeti 31 Temmuz 1902 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne, gerekli iznin verilmesi gerektiğini bildirmişti.⁴⁷⁹ Bu arada Adana vilayeti 11 Aralık 1902 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne, 2 Ağustos 1902 tarihinde Vilayet İdare Meclisi'nde Adana Sanayi Mektebi'nin 50000 kuruşluk açığını kapatmak üzere zebhiye vergisinin mektebe terk edilmesine karar verildiğini de bildirmiştir.⁴⁸⁰ Bu talepler üzerine Dâhiliye Nezareti Adana vilayeti'nden sanayi mektebi ile ilgili ayrıntılı bilgi istemiştir. Sanayi mektebinin ne zaman kurulduğunu, daimî masraflarının ne şekilde karşılandığını, mektebe ne kadar talebenin devam ettiğini, hangi sanatların öğretildiğini, mektep binalarının büyüklüklerinin ne kadar olduğunu ne gibi ilave binalar yapılacağını, mektepte ne tür alat ve edevat olduğunu, ne gibi alat ve edevata ihtiyaç duyulduğunu

⁴⁷³ BOA., MF. MKT., 550/9, 16 Z 1318/6 Nisan 1901.

⁴⁷⁴ BOA., MF. MKT., 550/9, 16 Z 1318/6 Nisan 1901.

⁴⁷⁵ BOA., MF. MKT., 550/9, 16 Z 1318/6 Nisan 1901.

⁴⁷⁶ BOA., MF. MKT., 550/9, 16 Z 1318/6 Nisan 1901.

⁴⁷⁷ BOA., MF. MKT., 550/9, 16 Z 1318/6 Nisan 1901.

⁴⁷⁸ BOA., MF. MKT., 550/9, 16 Z 1318/6 Nisan 1901.

⁴⁷⁹ BOA., DH. MKT., 560/54, 11 Ca 1320/16 Ağustos 1902.

⁴⁸⁰ BOA., DH. MKT., 560/54, 11 Ca 1320/16 Ağustos 1902.

sormuştur.⁴⁸¹ Adana vilayeti, Dâhiliye Nezareti'ne gerekli bilgileri vermişti. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti 31 Aralık 1903 tarihinde Sadaret'e, Adana Sanayi Mektebi'nin 50000 kuruşa yakın açığını kapatmak üzere Adana vilayeti'nde kesilen koyun ve keçilerden 20'şer, sığırlardan 40'ar pare zebhiye vergisi alınması, 3000 liralık bina inşası ve makine, alat ve edevat masrafı için piyango tertip edilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁴⁸² Ancak zebhiye vergisinin mektebe terk edilmesi uygun bulunmamıştır.⁴⁸³

Mektep İdare Heyeti, Adana Sanayi Mektebine gelir kaynakları bulmaya yönelik çalışmalara devam etmiştir. Sanayi Mektebi İdare Heyeti, mektebin bütçe haricinde inşa edilen binalar ve sanathaneler için alınan makine, alat ve edevat masrafı için 100000 kuruş borcu olduğunu ifade ederek borca karşılık olmak üzere Seyhan Köprüsü'nden Adana şehrine gelen yük arabalarından 20'şer, yük hayvanlarından 10'ar para duhuliyeye vergisi alınmasına, yıllık geliri 80 lira olan Gön Han'ın mektebe terkedilmesine, vilayet matbaası masraflarından tasarruf edilmesine müsaade edilmesini Sadaret'ten istemiştir.⁴⁸⁴ Sadaret Dâhiliye Nezareti'ne 24 Mayıs 1903 tarihinde bilgi vermiştir.⁴⁸⁵ Dâhiliye Nezareti, Adana vilayeti ve Sadaret arasında yapılan yazışmalar neticesinde, Seyhan Köprüsü'nden Adana şehrine gelen yük arabalarından 20'şer, yük hayvanlarından 10'ar para duhuliyeye vergisi alınmasına yönelik talep uygun bulunmuş, 1 Temmuz 1903 tarihinde irade-i seniyye çıkmıştır.⁴⁸⁶

1912 yılında Adana Sanayi Mektebine hazine tarafından 140000 kuruş tahsisat ayrılmıştır. Bunun üzerine Adana'dan fabrikatör Bosnalı Salih ve diğer kişiler, Sadaret'e telgrafname çekerek duhuliyeye vergisinin alınmasına gerek kalmadığını bildirmişlerdir. Konuyu, görüşen Şura-yı Devlet Maliye ve Nafia Dairesi, Adana vilayeti'nden alınan bilgi üzerine duhuliyeye vergisinin tahsilinden vazgeçilmesine karar vermiştir.⁴⁸⁷

Adana Hamidiye Sanayi Mektebine çeşitli tarihlerde Avrupa'dan makine, alat ve edevat ithal edilmişti. Osmanlı Devleti, bu makine, alat ve edevata ithalat gümrük vergisi muafiyeti tanımıştır. 1909 yılında Adana Sanayi Mektebi'ne Avrupa'dan bir adet planya aleti⁴⁸⁸ iki balya kösele ile bir adet çuka makinesi ithal edilmiş, bu aletler ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.⁴⁸⁹

11 Ekim 1906 tarihinde Adana vilayeti Sadaret'e, Adana Hamidiye Sanayi Mektebi Müdürlüğü'ne 1000 kuruş maaşla dil bilen, makine fennine vakıf, tecrübeli bir müdür tayin

⁴⁸¹ BOA., DH. MKT., 560/54, 11 Ca 1320/16 Ağustos 1902.

⁴⁸² BOA., DH. MKT., 560/54, 11 Ca 1320/16 Ağustos 1902.

⁴⁸³ BOA., DH. MKT., 671/60, 23 Z 1320/23 Mart 1903.

⁴⁸⁴ BOA., ŞD., 2132/12, Adana 2/898, 22 Ra 1321/18 Haziran 1903.

⁴⁸⁵ BOA., BEO., 2076/155643, 26 S 1321/24 Mayıs 1903.

⁴⁸⁶ BOA., DH. MKT., 560/54, 11 Ca 1320/16 Ağustos 1902.

⁴⁸⁷ BOA., ŞD. ML. NF. MRF., 2141/26, Adana 3/294, 26 Za 1330/6 Kasım 1912.

⁴⁸⁸ BOA., BEO., 3581/268505, 4 C 1327/23 Haziran 1909.

⁴⁸⁹ BOA., BEO., 3581/268933, 10 C 1327/29 Haziran 1909.

edilmesi gerektiğini bildirmişti. Sadaret, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne 16 Ekim 1906 tarihinde gereğinin yapılmasını emretmiştir.⁴⁹⁰ Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, Adana Sanayi Mektebi Müdürlüğü'ne, İstanbul Sanayi Mektebi'nden 1902 yılında mezun, Konya vilayeti'nde harman makineleri işletmesinde, Terkos Kumpanyası makinist muavinliğinde, Anadolu Demiryolu Şirketi Eskişehir fabrikasında, lokomotiflerde makinist muavinliğinde çalışarak tecrübe kazanan, Arapça ve Fransızca bilen, teorik ve uygulamalı resim, fenn-i makine derslerini tahsil etmiş olan Keldani Cemaati'ne mensup Nasri Efendi'yi tayin etmiştir.⁴⁹¹

1914 yılında Adana Hamidiye Sanayi Mektebi Adana vilayeti valisi Hakkı Bey'in çabaları ile ıslah edilmişti. Bu tarihte *mükemmel mektep bandosu* da kurulmuştu.⁴⁹² 1914 yılında Adana Hamidiye Sanayi Mektebi yanında Kız Sanayi Mektebi de açılmıştır.⁴⁹³

6.6. Pamuk Üretiminde Yabancı Şirketlerin Faaliyetleri

1870'li yıllara kadar büyük oranda tarım ülkesi olan Almanya, 1871 yılında siyasi birliğini kurduktan sonra hızla sanayileşme faaliyetlerine girişmiştir. Kısa sürede yeni ham madde kaynakları ve geniş pazarlara ulaşmıştır. Alman dış ticaretinin kuvvetli iki aracını uluslararası bankacılık ve güçlü ticaret filosu oluşturmaktaydı. Alman bankalarının en önemli görevi, Alman iş adamı ve tüccarını kredilerle destekleyerek etkin bir grup olmalarını sağlamaktı. Almanya'nın en büyük bankalarından olan Nationalbank für Deutschland, Dresdener Bank ve A. Schaafhausener Bankverein tarafından 1906 yılında yaklaşık bir milyon Osmanlı lirası sermaye ile kurulan Deutsche Orientbank, Osmanlı Devleti'nin birçok vilayetinde faaliyete geçmiştir.⁴⁹⁴ Alman sermayesi Deutsche Bank önderliğinde demiryolları inşası için imparatorluğa girmişti. Alman tekstil sanayi mensupları 1905 yılında Dresden'de 8.200 Osmanlı lirası sermaye ile kurdukları Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft (Alman Levant Pamuk Şirketi) vasıtasıyla Anadolu pamuğuyla yakından ilgilenmeye başlamıştı. Faaliyet bölgesi olarak Güney ve Batı Anadolu'yu seçen şirket Adana, İzmir, Halep, Mersin ve Tarsus'ta şubeler açmıştır.⁴⁹⁵

Adana Bölgesi'nde faaliyetlere başlayan şirket, yasal tapu senedi alma sıkıntısı çekmiş, pamuk üretmek için küçük arazileri geliştirme yoluna gitmiştir. Adana ve Mersin'deki çiftçilere dağıtılmak üzere Amerika'dan ve Türkistan'dan pamuk tohumu ithal etmişti. Almanya Sefareti, şirket adına, Amerika ve Türkistan'dan ithal edeceği 25'şer tonluk pamuk tohumlarının ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasını istemiştir.⁴⁹⁶ 29 Ocak 1908 tarihinde gereğince irade-i

⁴⁹⁰ BOA., BEO., 2928/ 219547, 27 Ş 1324/16 Ekim 1906.

⁴⁹¹ BOA., BEO., 2950/221221, 11 L 1324/28 Kasım 1906.

⁴⁹² BOA., DH. MB. HPS., 19/32, 13 Ca 1334/18 Mart 1916.

⁴⁹³ BOA., DH. MB. HPS., 19/32, 13 Ca 1334/18 Mart 1916.

⁴⁹⁴ Rıfat Önsoy, *Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)*, Ünal Matbaası, İstanbul, 1982, ss. 46-53.

⁴⁹⁵ Önsoy, *a.g.e.*, 1982, s. 55.

⁴⁹⁶ BOA., DH. MKT., 1231/9, 1 M 1236/4 Şubat 1908.

seniyye çıkmıştır.⁴⁹⁷ Böylece 50 ton pamuk tohumuna ithalat gümrük vergisi muafiyeti tanınmıştır.⁴⁹⁸ Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft, 1909 yılında yine Amerika'dan pamuk tohumu ithal ederek, ucuz fiyatlarla çiftçilere dağıtmıştır. Şirket, pamuk tohumunun ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasını İstanbul Almanya Sefareti vasıtasıyla Hariciye Nezareti'nden istemiştir. İlgili birimler arasında yapılan görüşmeler sonucunda çiftçilere dağıtılmak üzere Amerika'dan ithal edilecek pamuk tohumundan gümrük vergisi alınmaması, pamuk üretiminin artmasına katkıda bulunacağı ve ahalinin menfaatine olacağı için uygun bulunmuştur.⁴⁹⁹ Sonraki yıllarda şirket tarafından ithal edilecek Amerikan pamuk tohumları da ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. Bu muafiyet kapsamına, Orta Asya'dan ithal edilecek pamuk tohumları da alınmıştır.⁵⁰⁰

Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft, pamuk üreticilerine piyasa fiyatından daha fazlasını teklif ederek ürünlerini satın almıştır. Alman hükümeti, pamuk üretimini rasyonel hale getirmek amacıyla 1905 yılında bir grup Amerikalı pamuk uzmanını İzmir ve Adana yörelerine göndermiştir. Uzmanlar pamuk üreticilerine pamuk tohumu türleri ve çırçırılama teknikleri konusunda eğitim vermişlerdir.⁵⁰¹ Bunlara ek olarak şirket, Osmaniye yakınlarında kiraladığı 1000 hektarlık arazide kendi hesabına pamuk ziraati yaptırmaya başlamıştır.⁵⁰²

Aynı şirket tarafından pamuk ihtiyacını kesintisiz şekilde sağlayabilmek amacıyla *Anatolische Baumwoll Dampfresse Gesellschaft* kurulmuştur. Şirket, Adana'da modern makinelerle donatılmış bir pamuk balyalama atölyesi açmıştır. Böylece pamuk 200 kilogramlık balyalar halinde ihraç edilmeye başlanmıştır. Alman ticaretinin Anadolu'da yayılmasında en fazla etkisi olan *Anatolische Industrie und Handelsgesellschaft*, 1911 yılında *Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft*, *Deutsche Bank* ve *Baumwoll Dampfpresse Gesellschaft* tarafından 27.500 Osmanlı lirası sermaye ile kurulmuştur. Konya, Adana, İstanbul ve İzmir'de şubeler açan şirket, tarımın modern makinelerle yapılması için Hoheim, Berlin, Leipzig ve Ulm fabrikalarından çiftçilere kredi ile pulluk ve makine temin etmiştir. Bu makinelerin tamiri için acente ve tamir atölyeleri kurmuştur. Çiftçilerin bu aletleri kullanabilmeleri için kurslar açmış, Türkçe kılavuzlar bastırmıştır. Bu çabalar neticesinde Anadolu tarımı gelişmiş, Adana Bölgesi'nde üretilen pamuk miktarı artmış ve ticaret genişlemiştir. Bu uygulamalara ek olarak, Almanlar Adana'da 500.000 hektarlık bir arazinin pamuk üretimine açılmasını sağlamak üzere yeni bir girişimde bulunmuşlardı. Alman Philipp Holzman Firması ile Bağdat Demiryolu Şirketi, Adana Ovası'nı sulama projesi hazırlamıştır. Projenin gerçekleşmesi durumunda Adana'da üretilen pamukla

⁴⁹⁷ BOA., İ. RSM., 30/22, 25 Z 1325/29 Ocak 1908; BOA., DH. MKT., 1231/9, 1 M 1236/4 Şubat 1908.

⁴⁹⁸ BOA., BEO., 3239/242881, 26 Z 1325/30 Ocak 1908. Ayrıca bkz. BOA., DH. MKT., 1231/9, 1 M 1236/4 Şubat 1908.

⁴⁹⁹ BOA., MV., 134/45, 15 Za 1327/28 Kasım 1909; BOA., BEO., 3655/274123, 16 L 1327/31 Ekim 1909.

⁵⁰⁰ BOA., MV., 166/8, 1 B 1330/16 Haziran 1912.

⁵⁰¹ Quataet, *a.g.e.*, 2008, s. 233.

⁵⁰² Önsoy, *a.g.e.*, 1982, s. 55; Toksöz, *a.g.m.*, s. 107.

Alman tekstil sanayiinin ham madde ihtiyaı karşılanabilecekti. Fakat savaş nedeniyle tasarı gerçekleştirilememiştir.⁵⁰³

1912 yılında Fransızlar da Çukurova topraklarında benzer teşebbüslerde bulunmuşlardı. Ceyhan yöresinde Mercimek Havzası'nda 5 bin hektarlık bir çiftlik kurup, 40 bin hektara ulaşan büyüklükteki evre araziyi işletme talebinde bulunmuşlardı. Bu hususta Osmanlı Devleti ile kontrat imzalamışlardı. Bağdat Demiryolu'na kadar ulaşarak 72 bin hektarı bulacak olan işletmeye yönelik imtiyaz Almanların baskısıyla Osmanlı Devleti tarafından feshedilmiştir.⁵⁰⁴

⁵⁰³ nsoy, *a.g.e.*, 1982, ss. 55-56

⁵⁰⁴ Toksöz, *a.g.m.*, s. 107; şerife Yorulmaz- Mehtap Ergenoğlu, "Birinci Dünya Savaşı ncesinde Fransızların Çukurova'da Toprak Tasarrufu Girişimi: ukurova iftliği-1", *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, cilt 2, sayı 2, 2016, ss. 107-114.

7. ADANA'DA FABRİKALAŞMA SÜRECİ (1864-1912)

7.1. Adana'da Zanaattan Modern Sanayiye Geçiş

Adana'da 19. yüzyıl başlarında küçük ölçekli ve organik enerjiye dayalı bir sanayi vardı. Tezgâh üretimi yaygındı. Dericilik ve dokumacılık alanında faaliyette bulunan zanaatkarlar önde gelen grubu oluşturmaktaydı. Adana'nın Sarıçam kazasında bulunan Geden dağından çıkarılan demir madeni sayesinde demir işleme sanatı gelişmişti. Demirci, mihçı, sabancı ve çilingir gibi zanaatkarlar demiri işleyerek muhtelif eşyalar üretiyorlardı. Bakırın da kapacak ve ev eşyaları alanında yaygın bir kullanımı vardı. Dokuma sektöründe yünlü ve pamuklu dokumacılık gelişme göstermişti. Bu alanda üreticiler yün ve pamuğun ip haline getirilmesi, boyanması, dokunması ve dikilmesi işlemlerini yapıyorlardı.⁵⁰⁵ Dokumacılık alanında el sanatları şeklinde üretim de yaygındı. Kadınlar iplik eğirip halı dokurlar, bazı Türkmenler Karamani denilen kilimler imal eder, namaz seccadeleri dokurlardı. Üretim daha çok bölgenin iç tüketimini karşılamaya yönelikti. Ancak bölgenin eyer takımlarının terzilik ve nakış işleriyle çömlekçiliğinin bütün Anadolu'da şöhreti vardı.⁵⁰⁶ Dokumacılar hemen hemen yalnızca hane halkı tüketimi için, kaba pamuklu kumaş ve kıl çuval üretimi yapıyorlardı.⁵⁰⁷ 1852-1853 yıllarında bölgede bulunan V. Langlois, temel sanayi faaliyeti olarak aba ve bir tür ipek kumaş olan maşlahtan yapılan mantodan da bahsetmektedir. Bu faaliyetlere ek olarak keçe üretimi⁵⁰⁸ hallaçlık, kazalık ve tüfenkçilik kentin diğer bir zanaat alanını oluşturmaktaydı.⁵⁰⁹

Adana'da 1860-1870 yılları arasında dış ticaret artış göstermiştir. Dış ticaretin artışına paralel olarak mahalli sanayi ve zanaatlar, ihraç mallarının rekabeti karşısında gerilemişti. 1872 yılında debbağcılık (deri işlemeciliği) Avrupa'dan gelen işlenmiş derilere karşı rekabet edememiş ve etkinliğini büyük ölçüde yitirmişti. Güneşte kurutulan derilerden yapılan mamul eşyalar kısmen talep görmekteydi. Dokumacılık alanında da el tezgahlarının sayısı önemli ölçüde azalmıştır. Bir zamanlar meşhur olan boyahaneler dokumacılıktaki gerilemeye paralel olarak eski gücünü yitirmişti.⁵¹⁰ Yine bu yıllarda dış ticaretin artışına paralel olarak bölgenin endüstriyel gelişimi tarımın gelişmesine bağlı olarak şekillenmişti. Bölgede üretilen endüstriyel bitki pamuk, yüzyıl başlarında yerel gereksinimler için üretilmekteydi. 18. yüzyılda Osmanlı pamukları, İngiliz pamuklu sanayiinin ham madde kaynağını oluştururken 19. yüzyıl başlarında İngiltere'ye ihraç edilen pamuk miktarı azalmıştı. Bunun en önemli nedeni Amerika pamuğunun hem kalite hem de

⁵⁰⁵ Yörük, *a.g.t.*, ss. 190-193.

⁵⁰⁶ M. Hadi Altay, *Adım Adım Çukurova*, Çukurova Turizm Derneği Yayınları No I, Kemal Matbaası, Adana, 1965 ss. 250-251.

⁵⁰⁷ Quataert, *a.g.e.*, 1999, s. 150.

⁵⁰⁸ Yüksel Akkaya, "19. Yüzyıl Sonunda Çukurova'da Sanayileşme ve Ücretli Emek" *Cumhuriyet'in Hamalları-İşçiler*, Yordam Kitap, İstanbul, 2010, s. 19.

⁵⁰⁹ H. 1290 Adana Vilayeti Salnamesi, s. 55.

⁵¹⁰ Varlık vd, *a.g.e.*, s. 68.

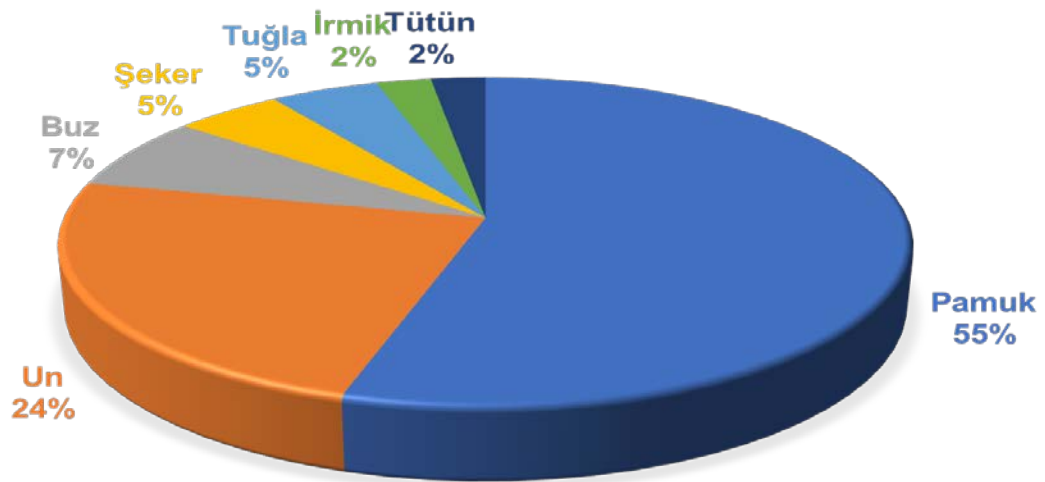
fiyat açısından Türk pamuğundan daha ucuz olmasıydı.⁵¹¹ Ancak 1861 Amerikan İç Savaşı dönemi Osmanlı pamuğuna ilginin arttığı ve geliştirilmeye çalışıldığı bir dönemdi. Bu dönemde pamuk yetiştirmek için elverişli topraklara sahip olan Batı Anadolu ve Çukurova, İmparatorluğun Anadolu topraklarında pamuk ekiminin teşvik edilerek geliştirilme politikalarına sahne olmuştur. Bu tarihlerden itibaren Adana'da pamuk ekimi önem kazanmış, pamuk tarımına ayrılan toprakların artışına paralel olarak pamuk üretimi de artış göstermişti. Pazar için üretim yaygınlık kazanmış ve dış pazara bağlılık bir hayli artmıştı. Ancak pamukların temizlenmesi ve balyalamasında kullanılan ilkel teknoloji pamuk ihracatını engelleyen önemli faktrlerdendi. İhracatçılar satın aldıkları pamuğun temiz olması ve içinde tohum, çekirdek ve yabancı maddelerin bulunmamasını istiyorlardı. Ayrıca pamuk balyalarının standart ölçülere göre sıkıştırılıp bağlanması Őart koşuyorlardı. İhracata dönük pamuk üretiminin artmasıyla tüccarlar, pamuk çırcırlama ve balyalama işlemlerinin istenilen biçimde yapılmasını sağlamak amacıyla harekete geçerek fabrikalar kurmaya başlamışlardı. Bu ortamda Çukurova'da ilk kez 19. yüzyılda gelişmeye başlayan sanayileşme faaliyetleri pamuğun dış piyasaya işlenmeden taşınmasında meydana gelen güçlükleri gidermek amacıyla ortaya çıkmıştı.⁵¹²

Adana'da dış pazarlar için artış gösteren pamuk üretimi, pamuğun paketlenmesi maksadıyla pamuk presleme işletmelerinin, pamuğun çekirdeğinin ayıklanması için ırcır fabrikalarının ve devamında pamuk ipliği fabrikalarının kurulmasına neden olmuştu. Böylece modern anlamda bir sanayileşme hareketi başlamıştı.⁵¹³ Sanayi yatırımları ilk olarak dönemin en önemli ticari ürünü olan pamuğa yönelik yapılmıştır. İlerleyen süreçte un, irmik, buz, şeker, tütün, mensucat gibi tarımsal sanayinin diğer kollarında ve çanak-çömlek alanında sanayi kuruluşları doğmuştur. ukurova'nın demiryolu ve liman bağlantısının bulunması taşıma ve nakil işlemlerini kolaylaştırarak bölgenin fabrikalaşmasına katkıda bulunmuştur.

⁵¹¹ Kurmuş, *a.g.e.*, ss. 60-69.

⁵¹² Uğuz, *a.g.m.*, s. 50.

⁵¹³ Akkaya, *a.g.e.*, s. 33.

Şekil 7.1. Fabrikaların retim Sektörlerine Göre Oranları

Adana’da modern anlamda sanayileşme faaliyetleri 1860’lı yıllarda ırır fabrikalarıyla başlamıştır. Fransız makine mühendisi Justin Dauted 1864 yılında ilk ırır fabrikasını kurmuştur. Fabrika 11 yıl üretime devam etmiş, 1876 yılında Ceyhan Kazasına taşınmıştır. Uzun yıllar üretimde bulunan fabrikayı Justin Dauted’in ölümünden sonra ailesi işletmeye devam etmiştir. Fabrika 1948 yılına kadar işletilmiş, bu tarihte Hasan Yeşil tarafından satın alınarak faaliyetlerini sürdürmüştür.⁵¹⁴

Hidrolik yn ve pamuk presleme işletmeleri bölgenin diğerknemli sanayi faaliyetlerini oluşturmaktaydı. 1892 tarihli bir raporda Çukurova’da ırır fabrikaları ve pamuk presleme işletmelerinin ihtiyacı karşıladığı ve sayıca ihtiyaç duyulandan fazla bile olduğu belirtilmiştir. Çırçır fabrikaları ve presleme işletmeleri pamuk üretimine ve eldeki stokların varlığına bağlı olarak faaliyette bulunmuştur.⁵¹⁵

⁵¹⁴ Şerife Yorulmaz, “Doğu Akdeniz’de Bir Osmanlı Liman Kenti Olarak Gelişen Mersin’de Yabancı Tüccarın Rolü ve Mersin’de Levanten Kültürü (19. Yüzyıl)”, *19. Yüzyıl’da Mersin ve Akdeniz Dünyası*, Mersin Üniversitesi Akdeniz Kent Araştırmaları Yayınları, Mersin, 2002, s. 4.

⁵¹⁵ Akkaya, *a.g.e.*, s. 22.

Tablo 7.1. 1882-1895 Yılları Arasında Çukurova’da Pamuk ve Yün Presleme İşletmeleri

Yıl	Mevcut Presleme İşletmeleri	Faaliyette Olan Presleme İşletmeleri
1874	-	18
1882	19	19
1887	19	7
1889	19	15
1892	19	15
1895	13	11

Kaynak: Akkaya, *a.g.e.*, ss. 21-22.; Varlık vd, *a.g.e.*, s. 68.

Adana’da yüzyılın ilk yarısında yel ve su değirmenleri ile un üretimi yapılmaktaydı. Bunlara sonraki yıllarda başlayan fabrikalaşma hareketiyle buhar gücü kullanan un değirmenleri eklenmiştir.⁵¹⁶ Adana’da 1874 yılında Avrupa ve ABD’den getirilen çırçır makinelerinin sayısı 160’a ulaşmıştı. Bu yıl, susam ve pamuk yağı için 21 prese makinesi faaliyette idi.⁵¹⁷ Adana’da kurulan ilk fabrikalardan bir diğeri tuğla üretmiştir. Camus Gölü çevresinde bulunan fabrika civardaki arazilerin toprağını kullanmaktaydı. Bu girişim Çukurova’nın kentsel yapısını ve inşaat sektörünü harekete geçirmişti. Kentsel alanlardaki inşaat sektörünün gereksinim duyduğu tuğlaları bu fabrika sağlamaktaydı.⁵¹⁸ 1888 yılında Suriye’den getirilen İpek böcekleri ile Adana Bölgesinde ipek üretimine de başlanmıştır. Adana’da küçük bir ipek ipliği eğirme atölyesi açılmıştır. 15 eleği olan bu atölyede yaklaşık 300 kilogram ipek ipliği üretilmiştir.⁵¹⁹

Tablo 7.2. 1864-1912 Yılları Arasında Adana’da Buhar Gücüyle Üretim Yapan Fabrikalar ⁵²⁰

Fabrika	Kuruluş Sayısı
Çırçır Fabrikası	15
Un Fabrikası	10
Pamuk Yağı Fabrikası	1
Mensucat, Bez, Çorap, Gömlek, Fanila Fabrikası	4
Pamuk İpliği Fabrikası	3
Buz Fabrikası	3
Şeker Fabrikası	2
İrmik Fabrikası	1
Tütün Fabrikası	1
Çanak, Çömlek, Tuğla ve Kiremit Fabrikası	2
Genel Toplam	42

⁵¹⁶ Akkaya, *a.g.e.*, s. 24.

⁵¹⁷ Varlık vd, *a.g.e.*, s. 68.

⁵¹⁸ Meltem Toksöz, “*The Çukurova: From Nomadic Life to Commercial Agriculture 1800-1908*”, Binghamton University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, New York, 2000, s. 223.

⁵¹⁹ Varlık vd., *a.g.e.*, s. 70.

⁵²⁰ Tablo, 7. bölümde yer alan bilgilere dayalı olarak oluşturulmuştur.

Çukurova’da pamuk üretimine bağlı olarak oluşan sermaye birikimi, zenginlik kaynaklarını pamuk üretimi ve ticaretten sağlayan müteşebbislerin muhtelif sektörlerde sanayi kuruluşları açmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte mahalli yöneticiler de sanayiye yatırım yapma teşebbüsünde bulunmuşlardır. 1870’lerde Adana Valisi Mehmet Takıyyüddin bir şeker fabrikası kurmak için izin istemişti.⁵²¹ İlk sanayi yatırımları yabancılar ve gayrimüslimler tarafından yapılmıştı. Yabancı ülkelerin temsilcilerinin yöreye gelip pamuk ihracatını daha rasyonel hale getirmek üzere fabrikalar kurduğu görülmektedir. 20. yüzyıl başlarında Müslüman-Türk kesim de fabrikalar kurmaya başlamıştı. Bu tarihten itibaren bölgenin en büyük fabrikaları Müslüman-Türk kesim tarafından tesis edilmiştir.⁵²²

Tablo 7.3. Adana’da 1864-1912 Yılları Arasında Faaliyet Gösteren Fabrikalar, Kurucuları ve Kuruluş Tarihleri

Fabrika	Üretim	Kuruluş Yılı
Justin Dauted	Çırçır Fabrikası	1864
James Gout	Çırçır Fabrikası	1864
Eksercioğlu Hoca Nişan	Buharlı Un ve Çırçır Fabrikası	1864
Halepli Yosef Cebrail Hezar	Buharlı Un Fabrikası	1864
Hoca Tırpani	Çırçır Fabrikası	1864
Sehak Selban	Pamuk Yağı Fabrikası	1868
Hoca Tırpani ve Oğulları	Bez, İplik ve Un Fabrikası	1894
Adana Reji İdaresi	Tütün Fabrikası	1895
Fuad Zafer ve Musa Kazım	Şeker Fabrikası	1898
Şakir Paşa ve Bağdadi Abdülkadir	Şeker Fabrikası	1898
Çanak, Çömlek, Tuğla ve Kiremit Fabrikaları		1890’lar
Bızdikoğlu Agop Ağa	Çırçır Fabrikası	1900
Bosnalı Mehmet ve Salih Biraderler	Pamuk İpliği, Buz, Pamuk, Un ve İrmik Fabrikaları	1903
Parıkyan Çakmakçıyan	Fanila, Gömlek, Çorap Fabrikası	1903
İngiliz Abbott	Çırçır Fabrikası	1903
Gergerlizade Ali Sadi	Pamuk ve Un Fabrikası	1906
Simonoğlu Aristidis	Osmaniye İplik ve Bez Fabrikası	1906
Dikran Aşıkyan	Un Fabrikası	1907
George Mois	Çırçır Fabrikası	1907
Hacı Yusufğlu Hacı Mehmet ve Oğulları	Pamuk ve Un Fabrikası	1907
Simonoğlu ve Boduroğlu	Pamuk ve Un Fabrikası	1907
Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft (Alman Fabrikası)	Pamuk Fabrikası	1907
Arifzade Hanifi Efendi	Pamuk ve Un Fabrikası	1909
Istefenaki Zotus Patrinos Efendi	Pamuk, Un ve Buz Fabrikası	1909
Ermeni Milleti Patriği	Çorap, Gömlek, Fanila Fabrikası	1912
Mihailoğlu Habib ve Oğlu Sofokli	Buz ve Pamuk Fabrikası	1912
Zilanzade Mehmet Fuat ve Ortakları	Pamuk Fabrikası	1912

⁵²¹Toksöz, a.g.t., s. 223.

⁵²²Uğuz, a.g.m., s. 50.

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere aynı kişiler tarafından aynı arzuhalle, aynı tarihte birbirinden farklı sektörlerde fabrika kurma talebinde bulunulmuştur. Bunun sonucunda 25 farklı girişimle 10 farklı sektörde 42 kuruluş faaliyete geçirilmiştir.⁵²³ Tabloda yer alan kuruluşlardan başka söz konusu dönemde 3 fabrika kurma izni daha gündeme gelmiştir. 1870 yılında Adana Valisi Mehmet Takıyüddin tarafından şeker imal edilmek üzere şeker fabrikası kurma ruhsatı talep edilmişti. Ancak bu yıllarda Adana’da üretilen şeker kamışının şeker imaline uygun olmadığı gerekçesiyle Vali’nin fabrika kurma talebi reddedilmiştir. 1888 yılında tüccar Hazer Nişan Efendi tarafından Adana’da bir mensucat fabrikası kurmak için imtiyaz talep edilmiştir. Nişan Efendinin imtiyaz talebi uygun bulunmuştu. Fabrika kurmak üzere kendisine mukavelename ve şartname hükümlerine uyma koşuluyla imtiyaz verilmişti. Fakat bu fabrika çeşitli sebeplerle faaliyete geçirilememişti. Yine 1892 yılında Adana’da ikamet eden Tabib Butros Efendi Adana, Tarsus ve Mersin kasabalarında yaz mevsiminde tüketilmek üzere buz imaline mahsus bir fabrika kurmak istediğini bildirmiştir. Bu amaçla Adana Vilayetinden kendisine on beş sene müddetle imtiyaz verilmesini istemiştir. Ancak buz fabrikasının *sanayi-i adiyeden* olduğu gerekçesiyle imtiyaz verilmesi uygun görülmemişti. Butros Efendiye fabrika tesisi için ruhsat izni verilmiş, fakat söz konusu fabrika kurulamamış ve bu girişim de sonuçsuz kalmıştı.

Tablo 7.4. Adana’da Teşebbüs Aşamasında Kalan Fabrikalar

Fabrika	Üretim	Başvuru Yılı
Mehmet Takıyüddin	Şeker Fabrikası	1870
Hazer Nişan Efendi	Mensucat Fabrikası	1888
Tabib Butros Lepki	Buz Fabrikası	1892

Kaynak: BOA., İ. MMS., 108/4627, 14 Ra 1307/8 Kasım 1889, BOA., ŞD., 1203/28, Ticaret 2/472, 18 Za 1312/13 Mayıs 1895, BOA., ŞD., 1195/13, Ticaret 2/57, 5 M 1311/19 Temmuz 1893, BOA., DH. TMİK. S., 9/31, 17 Z 1314/19 Mayıs 1897, BOA., ŞD. NF., 2114/19, 1 S 1287/3 Mayıs 1870, BOA., DH. MKT., 1313/47, 27 L 1287/20 Ocak 1871.

1864-1912 yılları arasında Adana’da faaliyete geçmiş olduğunu tespit ettiğimiz bu kuruluşlardan Cumhuriyet yıllarına, Bosnalı Salih Fabrikası, Hacı Yusufoglu Mehmet Efendi Evladı Fabrikası, İstikbal (Alman) Fabrikası, Aşıkyan Fabrikası, Mihailoğlu Habib Efendi

⁵²³ Şerife Yorulmaz, “Doğu Akdeniz’de Bir Osmanlı Liman Kenti Olarak Gelişen Mersin’de Yabancı Tüccarın Rolü ve Mersin’de Levanten Kültürü (19. Yüzyıl)”, *19. Yüzyıl’da Mersin ve Akdeniz Dünyası*, Mersin Üniversitesi Akdeniz Kent Araştırmaları Yayınları, Mersin, 2002, s. 4.; BOA., İ. MVL., 516/23260, 20 R 1281/22 Eylül 1864, BOA., İ. MVL., 522/23468, 3 B 1281/2 Aralık 1864, BOA., İ. MVL., 522/23468, 3 B 1281/2 Aralık 1864, BOA., İ. ŞD., 15/656, 1 S 1286/13 Mayıs 1869, BOA., İ. RSM., 5/20, 13 Ş 1313/29 Ocak 1896, BOA., BEO., 1120/83982, 17 Z 1315/9 Mayıs 1898, BOA., BEO., 1465/ 109824, 1 Z 1317/2 Nisan 1900, BOA., İ. RSM., 31/60, 24 C 1326/24 Temmuz 1908, BOA., DH. MKT., 1186/3, 17 C 1325/28 Temmuz 1907, BOA., İ. TNF., 16/2, 9 L 1324/26 Kasım 1906, BOA., İ. RSM., 29/55, 28 L 1325/4 Aralık 1907, BOA., İ. RSM., 26/31, 8 M 1325/21 Şubat 1907, BOA., İ. RSM., 27/26, 14 Ra 1325/27 Nisan 1907, BOA., İ. RSM., 19/35, 17 Ra 1322/1 Haziran 1904, BOA., BEO., 3649/273622, 25 N 1327/10 Ekim 1909, BOA., İ. RSM., 18/37, 28 N 1321/18 Aralık 1903, BOA. İ. RSM., 27/39, 24 Ra 1325/7 Mayıs 1907, BOA., BEO., 4131/309770, 26 M 1331/5 Ocak 1913, BOA., DH. MKT., 2469/58, 17 Z 1318/7 Nisan 1901, BOA., DH. MKT., 847/67, 17 S 1322/3 Mayıs 1904, BOA., DH. MKT., 2573/82, 26 N 1319/6 Ocak 1902, Varlık vd, *a.g.e.*, s. 91.

Fabrikası, Boduroğlu Fabrikası, Ziraat Bankası (Tırpani) Fabrikası, Simonoğlu (Milli Mensucat) Fabrikası, Zilanzade Mehmet Fuat ve Ortakları Fabrikası olmak üzere 9 fabrika intikal etmiştir.

Tablo 7.5. 1924 Yılı Adana Ticaret Rehberine Göre Adana Şehrinde Bulunan Fabrikalar

Fabrika	Üretim
Bosnalı Salih Fabrikası	Pamuk, Un, Buz
Hacı Yusuf oğlu Mehmet Efendi Evladı Fabrikası	Pamuk, Buz ⁵²⁴
Suphi Paşa Fabrikası ⁵²⁵	Pamuk, Un
Hacı İbrahim Ağa Fabrikası ⁵²⁶	Pamuk
Pamukçu Mustafa Ağazadeler Fabrikası ⁵²⁷	Pamuk
Balıkçioğlu Fabrikası	Pamuk, Buz
İstiklal Adana Pamuk Fabrikası ⁵²⁸ (Alman Fabrikası)	Pamuk
Kanlı Fabrika (Zilanzade Mehmet Fuat ve Ortakları Fabrikası)	Pamuk
Pabuçcuoğlu Fabrikası (Madam Pabuççu)	Pamuk
Aşıkyan Fabrikası ⁵²⁹	Un, Pamuk, Buz
Mardikyan Fabrikası	Pamuk, Buz
Mihailoğlu Habip Efendi Fabrikası	Pamuk, Buz
Boduroğlu Fabrikası (Asım Bey ve Muhtar Bey Fabrikası)	Pamuk, Un
Rasim Bey Fabrikası ⁵³⁰ (Tırpani Fabrikası)	İplik, Bez, Pamuk
Simonoğlu Fabrikası	İplik ve Bez

Kaynak: Oğuz, *a.g.e.*, ss. 98-100.

7.2. Adana Sanayiinin Genel Özellikleri

Adana'da sanayi kuruluşları, özel teşebbüs tarafından 1860'lı yıllarda kurulmaya başlanmıştır. Osmanlı Devleti'nde genel olarak ilk özel sanayi kuruluşları yabancı yatırımcılar tarafından faaliyete geçirilmiştir. Ticaret antlaşmalarının sağladığı avantajlar, zengin ham madde kaynakları ve ucuz işçilik Osmanlı ülkesini yabancı yatırımcılar için cazip kılmaktaydı. Ulaşım

⁵²⁴ Söz konusu kaynakta buz işi yaptığı ve 1902 yılında kurulmuş olduğu belirtilmekte; fakat bizim tespitlerimize göre 1907 yılında pamuk ve un işlemek üzere faaliyete geçmiştir.

⁵²⁵ Suphi Paşa Fabrikası 1918 yılında pamuk ve un üretimi alanında faaliyet göstermek üzere kurulmuştur. Fabrika Fransız işgali sırasında gasp edilmiş, işgalin bitmesinden sonra tekrar faaliyete geçmiştir. Varlık vd, *a.g.e.*, s. 76.

⁵²⁶ Fabrika işgal yıllarında Ermeniler tarafından tahrip edilmiştir. Bu nedenle bahsi geçen yılda kapalı vaziyettedir.

⁵²⁷ Fabrika işgal yıllarında tahrip edildiği için kapalıdır.

⁵²⁸ Almanlara ait pamuk fabrikasıdır. Bir kaza neticesinde yıkılmıştır. Bu yıl tamirat işleri yapıldığı için faaliyet göstermemektedir.

⁵²⁹ Fabrika kurulduğu ilk yıl un fabrikası olarak ruhsat almıştır. Fakat rehberde buz ve pamuk faaliyetinde bulunduğundan da bahsedilmektedir. Fabrika bahsi geçen yılda Türkiye Milli İthalat ve İhracat Şirketinin işletimindedir.

⁵³⁰ Tırpanilere ait fabrika 1921 yılında Rasim Bey tarafından kiralanmıştır. 1925 yılında Milli Emlak tarafından Ziraat Bankası'na devredilmiştir. Varlık, vd., *a.g.e.*, s. 70.

olanakları gelişmiş ve geniş hinterlanda sahip kentler yabancı yatırımcıların tercih ettiği bölgelerin başında gelmekteydi. Bu grup tarafından tesis edilen fabrikaların büyük bir kısmı, Avrupa'daki kuruluşların ihtiyaç duyduğu ham maddeleri sağlamak üzere Osmanlı Devleti'nde faaliyete geçirilmişti. Bu fabrikalar Avrupa sanayiinin Osmanlı Devleti'ndeki uzantısı niteliğindedi. Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları da Avrupalı devletlerin faydalandıkları ayrıcalıklardan faydalanarak, onların himayesinde fabrikalar kurmaya başlamışlardı.⁵³¹

19. yüzyılda Adana'nın iktisadi hayatına da Gayrimüslimler (Rum, Ermeni, Yahudi, Levanten) hakimdi. Bütün kredi, ithalat ve ihracat işleri bu grup tarafından yürütülüyordu. Türkler daha ziyade memurluk, küçük esnafılık ve bilhassa çiftlikle geçinirlerdi. Adana'da 19. yüzyıldan itibaren kurulmaya başlanan ve kurucularının ismiyle anılan fabrikaların büyük bir kısmı bu gruba aitti. Dikran Aşıkyan, İstefenaki Zotus, Tırpani, Simonoğlu fabrikaları bu duruma örnek teşkil etmektedir.⁵³² II. Meşrutiyet döneminden itibaren milli iktisat politikaları kapsamında Müslüman-Türk unsur korunup, teşvik edilerek sanayi alanında daha fazla yer edinmeye başlamıştı. Adana'da Fransız işgalinin sona ermesiyle yurdu terk eden Fransızların ve Gayrimüslimlerin sahipsiz kalan malları hazineye intikal etmişti. Bu gruptan geriye kalan fabrikalardan demiryolu istasyonu civarında bulunan Tırpani İplik, Bez ve Çırçır Fabrikası Ziraat Bankasına, Simonoğlu İplik ve Bez Fabrikası da Milli Mensucat Şirketine devredilmiştir.⁵³³ Cumhuriyet döneminde Adana'da yeni sanayi kuruluşları faaliyete geçmişti. Bu dönemde Adana sanayiinde yine özel kesim büyük bir ağırlığa sahipti.

Adana'da sanayi bölgede yetiştirilen tarım ürünlerinin değerlendirilmesi yönünde doğmuş ve bu ürünlere dayalı olarak gelişmiştir. Adana sanayii, gelişmeye başladığı ilk dönemlerden itibaren tüketim malı (Gıda, tütün mamulleri, tekstil, giyim) üretimi konusunda faaliyette bulunmuştur. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde de bu durumunu korumuştur. Ara malı (orman ürünleri, kâğıt ve basım sanayii, taş ve toprak mamulleri, metal ana sanayii) ve yatırım malı (metal eşya ve makine imalat sanayii, tarım alet ve makineleri, elektrik malzemeleri sanayii, taşıt araçları sanayii vb.) üreten sanayiler ancak Cumhuriyetten sonraki dönemde kurulabilmişti, fakat küçük bir bölümü kapsamaktaydı. Bu dönemde de ağırlık tekstil sanayiindeydi.⁵³⁴

Sanayileşen Avrupalı devletler 19. yüzyılın sonlarına doğru tüketim malı ihracatından sermaye malları ihracatına ağırlık vermeye başlamıştı. Bu durum Osmanlı Devleti'nin, Avrupa'dan yüklü miktarda makine ithal etmesine olanak tanımıştı. Bu koşullar Osmanlı Devleti'nde fabrika üretiminin gelişmesine katkıda bulunmuştu.⁵³⁵ Fabrikaların makine

⁵³¹ Önsoy, *a.g.e.*, 1988, s. 57.

⁵³² Naci Akverdi, *Adana: Cumhuriyetten Evvel ve Sonra*, Ulus Basımevi, Ankara, s. 28.

⁵³³ Varlık vd, *a.g.e.*, s. 101.

⁵³⁴ *Cumhuriyet'in 60. Yılında Adana Sanayii*, Adana Sanayi Odası, Adana, 1983, ss. 30-33.

⁵³⁵ Quataert, *a.g.e.*, 1999, s. 76.

donanımı yurt dışından ithal edilen makine alet ve edevatından oluşmaktaydı. Devlet tarafından fabrika kuracak olan müteşebbisler muafiyet uygulamalarıyla desteklenmekteydi. Fabrika kuracak kişiler, makine, alet ve edevatları gümrüksüz ithal etme Őansına sahipti. Aynı zamanda fabrikaya sabit vapur makinesi koyma izni verilmekteydi. Bu sabit vapur [buhar] makinesi, sabit vapur [buhar] makineleri hakkında geçerli olan mevcut veya ileride çıkarılacak olan her türlü kanun ve nizamla tabi olmak zorundaydı. Makinede kullanılacak her bir kazan için müteşebbisler Meabir Meclisine bir defaya mahsus on Osmanlı lirası harç oğeyecekti.⁵³⁶ Bununla birlikte kurulacak fabrikalar ahalinin güvenliğine zarar vermeyecek Şekilde inşa edilecek ve fabrikaların meskenlerden uzak olması nizamına uyacaktı. ⁵³⁷

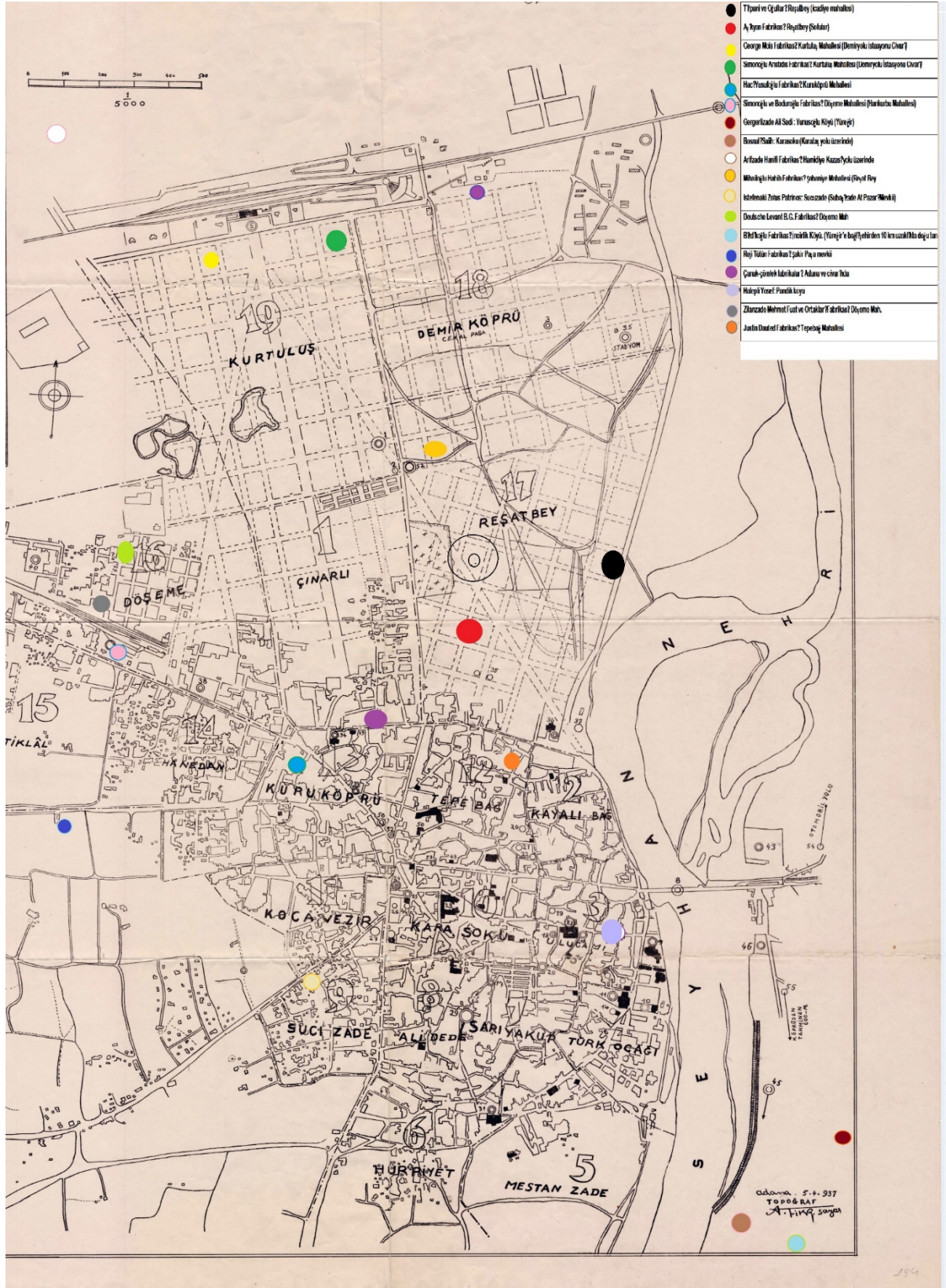
Osmanlı Devleti'nde sanayi kuruluŐlarının doğmaya başladığı ilk dönemlerden itibaren ve günümüzde en yoğun olduğu bölgeler, Marmara Bölgesi İstanbul ve evresi, Ege Bölgesi İzmir ve çevresi ve Çukurova'da görülmekteydi.⁵³⁸ Bu ilk dönemde, Cumhuriyet yıllarında ve sonrasında Adana, lke genelinde önemli oranda sanayi ağırlıklı bir kent olarak karŐımıza çıkmaktadır.⁵³⁹

⁵³⁶ BOA., İ. MVL., 516/23260, 20 R 1281/22 Eylül 1864.

⁵³⁷ BOA., İ. MVL., 522/23468, 3 B 1281/2 Aralık 1864.

⁵³⁸ Hamdi Kara, "Çukurova'da Kentleşme ve Sanayileşmenin Tarım Topraklarına Etkisi", <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1050/12685.pdf>, EriŐim Tarihi: 24 Eylül 2019, s. 276.

⁵³⁹ *Cumhuriyet'in 60. Yılında Adana Sanayii*, ss. 24-25.

Şekil 7.2. Adana Kent Planı Üzerinde Fabrikalar

Kaynak: Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Arşivi

Tablo 7.6. Adana’da Fabrikaların Bulunduğu Mevkiiler⁵⁴⁰

Fabrika	Bulunduğu Mahal
Justin Dauted Fabrikası	Tepebağ Mahallesi
Halepli Yosef Cebrail Hezar Fabrikası	Pandik Köyü
Reji Tütün Fabrikası	Şakir Paşa Mevkii
Tırpani ve Oğulları Fabrikası	Reşatbey (İcadiye Mahallesi)
George Mois Fabrikası	Kurtuluş Mahallesi (Demiryolu İstasyonu Civarı)
Simonoğlu Aristidis Fabrikası	Kurtuluş Mahallesi (Demiryolu İstasyonu Civarı)
Hacı Yusuf oğlu Fabrikası	Kuruköprü Mahallesi
Simonoğlu ve Boduroğlu Fabrikası	Hankurbu Mahallesi
Gergerlizada Ali Sadi	Yunusoğlu Köyü (Yüreğir Yolu Üzerinde)
Bosnalı Salih Fabrikası	Karasoku (Karataş Yolu Üzerinde)
Arifzade Hanifi Efendi Fabrikası	Hamidiye Kazası Yolu Üzerinde
Mihailoğlu Habib Fabrikası	Şabaniye Mahallesi
Istefenaki Zotus Patrinos Efendi	Sucuzade (Subaşızade At Pazarı Mevkii)
Deutsche Levantinische B.G. Fabrikası	Döşeme Mahallesi
Bızdıkoğlu Fabrikası	İncirlik Köyü
Aşıkyan Fabrikası	Reşatbey (Sofular)
Zilanzade Mehmet Fuat ve Ortakları Fabrikası	Döşeme Mahallesi

7.3. 19. Yüzyılın İkinci Yarısı 20. Yüzyılın Başlarında Adana’da Kurulan Fabrikalar

7.3.1. James Gout Çırçır Fabrikası

1860’lı yılların başında pamuk temizleme ve balyalama işlemleri son derece ilkel. Su olan yerlerde su değirmenleri, olmayan yerlerde çekim hayvanları tarafından çalıştırılan ilkel çırçır makinelerinde günde ortalama 5, en çok 6 kilo temizlenmiş pamuk elde ediliyordu. Pamuk fiyatlarının çok yükseldiği 1863 yılında çırçırılama fiyatları da hızla artmıştı. Temizlenmiş pamuklar çok ilkel biçimlerde balyalandığı için balyalar standart boy ve ağırlıkta olmuyor, bu yüzden ihraç edilmek üzere yüklendikleri gemilerde standart balyalardan daha geniş yer işgal ediyorlardı.⁵⁴¹ Pamuk işleme sanayiindeki geri teknoloji ihracatı sekteye uğratmaktaydı. Bu soruna çözüm bulmayı amaçlayan iki İngiliz tüccar J. B. Gout ve J. Aldrch 1863 yılında İzmir, Bayındır ve Tire’de çırçır fabrikaları kurmak için Aydın Vilayeti’nden izin istemişti. İzin verilir verilmez İngiltere’den 70 çırçır makinesi ithal ederek fabrika binalarının yapımına başlamışlardı. Gout ilk çırçır fabrikasını İzmir’de Dolma Han’da kurmuştur. Fabrikada 1500 sterlin değerinde makine bulunmaktaydı. Fabrika üretimini depolamak amacıyla Alsancak tren istasyonu civarında

⁵⁴⁰ Adana’da faaliyete geçen fabrikaların bir kısmının kuruluş yerleri tespit edilmiş ve tablolaştırılmıştır.

⁵⁴¹ Kurmuş, *a.g.e.*, s. 197.

11.700 sterlin değerinde dört depo satın alınmıştı. Manchesterli pamuklu fabrikatörlerinden finansal destek alan Gout, ikinci fabrikasını Ocak 1863 tarihinde Manisa’da faaliyete geçirmiştir. İngiltere’den bir Amerikalı makine mühendisi getirterek, Nisan ve Mayıs 1863 tarihlerinde Aydın ve Menemen’de iki fabrika daha açmıştır. Bu fabrikaları Tire ve Bayındır’da bir fabrika ile bir presleme tesisinin açılışı takip etmiştir. Eylül 1863 tarihinde Gout, Osmanlı tebasından bir Ermeni’ye ait Aydın’daki fabrikayı 1.280 sterline satın almış. Aynı zamanda 1200 sterlin bedel ile Tire’de üçüncü fabrikayı inşa ettirmiştir.⁵⁴²

Gout’un Batı Anadolu’daki on fabrikasında, dört su cenderesi, beş su türbini, 266 çırçır makinesi ve 298 BHP gücünde on buhar makinesi vardı. Fabrikalarda bir çırçır makinesi günde ortalama 48 kilo pamuk üretebilmekteydi. Buhar gücünün sanayiye uygulanması Gout’u, İzmir’in en büyük pamuk ihracatçısı konumuna getirmişti.⁵⁴³ Dünya siyasi konjonktüründe yaşanan gelişmelerin etkisiyle İngiliz tekstil sanayinin ihtiyaç duyduğu pamuğu, temel işlemlere tabi tutmak amacıyla Batı Anadolu’da fabrikalar açan Gout’un faaliyetleri İzmir ve çevresi ile sınırlı kalmamıştır.

James Gout, Mayıs 1864 tarihinde Sadaret’e, Adana, Tarsus ve Mersin taraflarında birer makineli çırçır fabrikası inşa etmek istediğini arzuhal ile bildirmiş, Sadaret’ten, gerekli olan ruhsatnamenin verilmesini istemiştir.⁵⁴⁴ Sadaret 3 Mayıs 1864 tarihinde Ticaret Nezaretine gereğini bildirmiş,⁵⁴⁵ Ticaret Nezareti, 10 Mayıs 1864 tarihinde konuyu Nafia Nezareti’ne havale etmiştir.⁵⁴⁶ Bunun üzerine James Gout’un arzuhalı, Meabir Meclisi’nde görüşülmüş, Meabir Meclisi, daha önce bu tür fabrikaların inşasına izin verilmesine karar verildiği için James Gout’un çırçır fabrikaları inşa etme talebini belirli şartlar çerçevesinde uygun bulmuştur. Buna göre James Gout, Adana’da, Mersin’de ve Tarsus’ta çırçır fabrikaları inşa edecekti. Fabrikalar için yurtdışından getireceği makineler ile alat ve edevatı ithalat gümrük vergisinden tamamen muaf tutulacaktı. Fabrikalarına koyacağı sabit buhar makinelerinin her bir kazanı için Ticaret Nezareti Veznesi’ne onar Osmanlı lirası harç verecek, sabit vapur [buhar] makinelerine mahsus nizamname hükümlerine uyacaktır. Fabrikalarla ilgili Osmanlı Devleti tarafından çıkarılan ve çıkarılacak her türlü nizamname ve kanunlara da aynen uyacaktır.⁵⁴⁷ Sadaret’in havale etmesi üzerine evrakı, 11 Eylül 1864 tarihinde Meclis-i Vala Kavanin ve Nizamât Dairesi görüşmüş ve Meabir Meclisi’nde tespit edilen şartlara göre James Gout’a Adana, Tarsus ve Mersin’de çırçır fabrikaları inşa etmesi için ruhsatname verilmesine yönelik kararı, “memâlik-i mahrûse-i şâhânedede bu misillü fabrikaların inşâsını fevâ’id ve muhasenâtı müstelzim” görerek uygun

⁵⁴² Kurmuş, *a.g.e.*, ss. 108-109.

⁵⁴³ Kurmuş, *a.g.e.*, s. 110.

⁵⁴⁴ BOA., A. MKT. MHM., 299/36, 3 Mayıs 1864/26 Za 1280, lef 1.

⁵⁴⁵ BOA., A. MKT. MHM., 299/36, 3 Mayıs 1864/26 Za 1280, lef 1; BOA., İ. MVL., 516/23260, 20 R 1281/22 Eylül 1864, lef 5.

⁵⁴⁶ BOA., İ. MVL., 516/23260, 20 R 1281/22 Eylül 1864, lef 3.

⁵⁴⁷ BOA., İ. MVL., 516/23260, 20 R 1281/22 Eylül 1864, lef 1.

bulmuştur. Ayrıca James Gout'un, herhangi bir imtiyaz ve inhisar iddiasına yetkisi olmaması şartının kararlaştırılan şartlara eklenmesine de karar vermiştir.⁵⁴⁸ Neticede 22 Eylül 1864 tarihinde gerekli olan irade-i seniyye çıkmış,⁵⁴⁹ Böylece James Gout'un Adana, Tarsus ve Mersin'de birer çırçır fabrikası inşa etmesine izin verilmiştir.

7.3.2. Eksercioğlu Hoca Nişan'ın Buharlı Un ve Çırçır Fabrikası

Adana'da fabrikalar 1864 yılından itibaren kurulmaya başlanmıştır. Yine bu yıl, 8 Haziran 1864 tarihinde Eksercioğlu Hoca Nişan buhar makinesi ile çalışan bir un değirmeni ve çekirdeği pamuktan ayırmaya mahsus bir çırçır fabrikası kurmak istediğini sadarete bildirmiştir. Hoca Nişan, fabrikaları Adana'da kuracağını, inşa ve işletme masraflarını karşılayacağını ve bu konuda devletten herhangi bir maddi talepte bulunmayacağını, fabrikaların gelirlerinden mevzuata göre vergilerini Adana Mal Sandığına ödeyeceğini, fabrikaları inşa edeceği arsaları sahiplerinden bedellerini ödemek üzere satın alacağını, fabrikalarda kullanılacak odun ve kömürü nizamına uygun olarak satın alacağını arzuhalinde beyan etmiştir.⁵⁵⁰ Sadaret, Eksercioğlu Hoca Nişan'ın un ve çırçır fabrikaları inşa etme talebini, öncelikle Meclis-i Vala Kavanin ve Nizamât Dairesi'ne havale etmiş, Kavanin ve Nizamât Dairesi, talebin *usûl ve emsâli vechle* Meabir Meclisi'nde görüşülmesine, verilecek kararın Nafia Nezareti'nin görüşüyle birlikte bildirilmesine karar vermiştir.⁵⁵¹ Evrakı, Nafia Nezareti Meabir Meclisi görüşmüş ve Eksercioğlu Hoca Nişan'ın fabrikalar kurma talebini uygun bulmuştur. Fabrikaların kuruluş ve işleyiş esaslarını ayrıntılı olarak belirlemiştir. Buna göre; fabrikalardan biri pamuğu çekirdeğinden ayıracak, diğeri buğdaydan un imal edecekti. Her iki fabrikanın tüm inşa ve işletme masrafı, zarar ve ziyanı kurucusuna ait olacaktı. Fabrika sahibine, fabrikalarına 40-50 beygir kuvvetinde bir adet sabit vapur makinesi koyma ve fabrikaları inşa etme izni verilecekti. Bu sabit vapur makinesi, sabit vapur makinaları hakkında geçerli olan nizamlara tabi olacaktı. Makinede kullanılacak her bir kazan için imtiyaz sahibi Meabir Meclisi'ne bir defaya mahsus on Osmanlı lirası harç ödeyecekti. Sabit vapur makinası, mevcut veya ileride çıkarılacak her türlü zabita ve maliye ile ilgili kanunlara ve nizamlara uyacaktı.⁵⁵² Meclis-i Vala Kavanin ve Nizamât Dairesi, evrakı 21 Kasım 1864 tarihinde görüşmüş ve Meabir Meclisi'nde alınan kararları kabul ederek, fabrikaların inşasının uygun olduğuna karar vermiştir. İlaveten bu tür fabrikaların Osmanlı ülkesinde sayılarının artmasının son derece faydalı olacağını ifade etmiştir. Fabrikaların mahzuru bulunmayan bir yerde ve şekilde inşa edilmesi, fabrika sahibinin herhangi bir inhisar ve imtiyaz iddiasında

⁵⁴⁸ BOA., İ. MVL., 516/23260, 20 R 1281/22 Eylül 1864, lef 6.

⁵⁴⁹ BOA., İ. MVL., 516/23260, 20 R 1281/22 Eylül 1864, lef 7.

⁵⁵⁰ BOA., İ. MVL., 522/23468, 3 B 1281/2 Aralık 1864, lef 3.

⁵⁵¹ BOA., İ. MVL., 522/23468, 3 B 1281/2 Aralık 1864, lef 5.

⁵⁵² BOA., İ. MVL., 522/23468, 3 B 1281/2 Aralık 1864, lef 2.

bulunmaması şartlarının ruhsatnameye ilave edilmesine karar vermiştir.⁵⁵³ Netice itibariyle Eksercioğlu Hoca Nişan Efendi tarafından Adana'da buharlı un ve çırçır fabrikaları inşası için ruhsatname verilmesi konusunda 2 Aralık 1864 tarihinde irade-i seniyye çıkmıştır.⁵⁵⁴

7.3.3. Halepli Yosef Cebrail Hezar'ın Buharlı Un Fabrikası

Osmanlı Devleti'nin Rum tebaasından olan Halepli Yosef Cebrail Hezar, 5 Eylül 1864 tarihinde sadarete göndermiş olduğu arzuhalde, Pandik köyünde mutasarrıf olduğu arsa üzerinde bir veya iki değirmenli ve buharlı bir un fabrikası inşa etmek istediğini ve kendisine gerekli olan ruhsatnamenin verilmesini istemiştir. Aynı zamanda mevcut nizam ve kanunlara uyacağını da bildirmiştir.⁵⁵⁵ Halepli Yosef Cebrail Hezar, 25 Eylül 1864 tarihinde Pandik köyü muhtar-ı evvel ve ihtiyar heyetinden bir İlmühaber almıştır. İlmühaberde, Halepli Yosef Cebrail Hezar'ın kadı hücceti ile köylerinde mutasarrıf olduğu arsa üzerine buharlı un değirmeni inşa etmesinde sakınca olmadığı, köylülerin buharlı un değirmeninin inşasına herhangi bir itirazları bulunmadığı, buharlı un değirmeninin inşa edileceği mevkinin, köyle 1-1,5 km mesafede bulunduğu ifade edilmiştir.⁵⁵⁶ Meclis-i Vala Kavanin ve Nizamât Dairesi'nin kararı gereği Sadaret, Halepli Yosef Cebrail Hezar'ın Pandik köyünde buharlı un değirmeni inşa etme talebini, Nafia Nezareti'ne havale etmiştir. Konuyu Nafia Nezareti Meabir Meclisi 10 Ekim 1864 tarihinde görüşmüştür. Talebi uygun bulan Meabir Meclisi, buharlı un değirmenin tabi olacağı esasları dört madde halinde tespit etmiştir. Buna göre; Pandik köyünde un imal etmek üzere inşa edeceği değirmene Halepli Yosef Cebrail Hezar'ın on beygir kuvvetinde bir buhar makinesi koymaya ve kullanmaya hakkı olacaktı. Buhar makinesinin konulacağı fabrika, ahalinin güvenliğine zarar vermeyecek şekilde inşa edilecekti. Fabrika sahibi, buhar makineleri hakkında mevcut ve gelecekte çıkarılacak kanun ve nizamlara tabi olacaktı. Fabrikada kullanılacak buhar makinesi kazanları için Nafia Nezareti Veznesi'ne bir defaya mahsus on Osmanlı lirası harç ödeyecekti. Fabrika, mevcut ve ileride çıkarılacak zabıta ve maliye kanun ve nizamlarına tabi olacaktı.⁵⁵⁷ Nafia Nezareti, Meabir Meclisi'nin aldığı kararları 11 Ekim 1864 tarihinde gereği için Sadaret'e bildirmiş,⁵⁵⁸ konuyla ilgili evraki, 21 Kasım 1864 tarihinde Meclis-i Vala Kavanin ve Nizamât Dairesi görüşülmüş ve Halepli Yosef Cebrail Hezar'a, un fabrikası inşası için ruhsatname verilmesine yönelik Meabir Meclisin'in aldığı kararı uygun bulmuştur. İlâveten ruhsatname sahibinin herhangi bir inhisar ve imtiyaz talebinde bulunmamasına ve ruhsatı içeren fermanın

⁵⁵³ BOA., İ. MVL., 522/23468, 3 B 1281/2 Aralık 1864, lef 10.

⁵⁵⁴ BOA., İ. MVL., 522/23468, 3 B 1281/2 Aralık 1864, lef 12.

⁵⁵⁵ BOA., İ. MVL., 522/23468, 3 B 1281/2 Aralık 1864, lef 4.

⁵⁵⁶ BOA., İ. MVL., 522/23468, 3 B 1281/2 Aralık 1864, lef 6.

⁵⁵⁷ BOA., İ. MVL., 522/23468, 3 B 1281/2 Aralık 1864, lef 8.

⁵⁵⁸ BOA., İ. MVL., 522/23468, 3 B 1281/2 Aralık 1864, lef 9.

verilmesine karar vermiştir.⁵⁵⁹ Neticede 2 Aralık 1864 tarihinde Halepli Yosef Cebraail Hezar'a, Adana'nın Pandik Köyü'nde bir adet buharlı un fabrikası inşa etmesi için gerekli olan irade-i seniyye 2 Aralık 1864 tarihinde çıkmıştır.⁵⁶⁰

Halepli Yosef Cebraail Hezar, ortağı Adana'lı tüccar Hoca Manok ile birlikte un fabrikası için ihtiyaç duydukları kömür madenini temin etmeye yönelik çalışmalara da başlamıştır. Seyhan Nehri'ne 20 km mesafede bulunan Mavriyan mevkiinde bir kömür madeni keşfetmiş, durumdan Halep Vilayeti'ni haberdar etmiştir. Halep Vilayeti, 8 Kasım 1866 tarihinde Sadaret'e kömür madeni keşfini bildirmiştir. Buna göre; maden rezervinin büyük olduğunu, madenin Seyhan Nehri ile Adana'ya, Adana'dan Akdeniz'e vapur işletilmek suretiyle taşınmasının mümkün görüldüğünü, işletildiği takdirde büyük bir ekonomik fayda sağlanacağını, bu hususta bir şirket kurulmasının faydalı olacağını, madenin keşfedildiği yere bir memur gönderilmesi gerektiğini beyan etmiştir. Aynı zamanda kömür madeninden bir miktar numuneyi de Sadaret'e göndermiştir. Sadaret, konuyu Meclis-i Vala-yı Ahkâm-ı Adliye'ye havale etmiş, Meclis-i Vala, o havalide kömür madeninin işletilmesinin faydalı olacağına, numunesinin işletilmeye değer nitelikte olduğuna karar vermiştir. Sadaret, daha sonra numuneleri, Maadin Meclisi'nde muayene olunması için Nafia Nezareti'ne göndermiş ve 5 Aralık 1866 tarihinde Halep vilayeti'ne, Nafia Nezareti'nden alınacak cevap hakkında daha sonra bilgi verileceğini bildirmiştir.⁵⁶¹ Böylece buhar gücüne dayalı sanayileşmenin, madencilik sektörünü de hareketlendirdiği görülmüştür.

7.3.4. Sehak Selban Pamuk Yağı Fabrikası

Sehak Selban 1868 yılında Sadaret'e bir arzuhal sunarak, Adana'da pamuk tohumu yağı fabrikası inşa etmek istediğini ve kendisine gerekli olan ruhsatnamenin verilmesi gerektiğini beyan etmiştir. Aynı arzuhal ile fabrika için yurt dışından getireceği makine, alat ve adevatının gümrük vergisinden muaf tutulmasını, fabrika mahsulü olan pamuk yağına on beş sene ihracat gümrük vergisi muafiyeti tanınmasını ve on beş yıl pamuk tohumundan yağ çıkarma imtiyazı verilmesini istemiştir. Sehak Selban'ın talepleri, Nafia Nezareti Meabir Meclisi'nde ve Şura-yı Devlet Nafia Dairesi'nde görüşülmüştür. Nafia Dairesi, Sehak Selban'ın pamuk yağı fabrikası inşa talebini uygun bulmuş, ancak imtiyaz ve fabrika mahsulünün on beş sene süreyle ihracat gümrük vergisinden muaf tutulmasına yönelik taleplerini reddetmiştir. Bunun üzerine Sehak Selban, 9 Şubat 1869 tarihinde Sadaret'e bir arzuhal daha takdim ederek, önceki taleplerinin çoğundan vazgeçtiğini beyan etmiştir. Adana'da pamuk tohumundan yağ çıkarmak amacıyla kuracağı fabrikanın inşası için ruhsatname verilmesini ve fabrikaya yurtdışından getireceği makine, alat

⁵⁵⁹ BOA., İ. MVL., 522/23468, 3 B 1281/2 Aralık 1864, lef 11.

⁵⁶⁰ BOA., İ. MVL., 522/23468, 3 B 1281/2 Aralık 1864, lef 12.

⁵⁶¹ BOA., MVL., 1059/83, 5 Aralık 1866/27 B 1283, lef 1.

ve edavatı için ithalat gümrük vergisi muafiyeti tanınmasını istemiştir. Bu taleplerine, fabrikanın kurulması halinde hasıl olacak faydaları gerekçe göstermiştir. Buna göre; pamuk tohumu yağı çıkarıldığı takdirde, telef olmakta olan yağdan istifade edilecekti. Çıkarılacak yağdan elde edilecek gelir, pamuk ziraatından elde edilen gelirlere ek bir gelir sağlayacağından, pamuk ziraati artacak ve genişleyecekti. Bu sayede hem çiftçiler hem de devlet daha çok gelir elde edecekti. Bu da pamuk ziraatini teşvik edecekti.⁵⁶² Meabir Meclisi, Sehak Selban'ın pamuk yağı fabrikası kurma ve yurtdışından getireceği makine, alat ve edevatının gümrük vergisinden muaf tutulması taleplerini uygun bulmuştur.

Mezkûr fabrikanın inşası henüz memâlik-i mâhrûse-i şahânedede bulunmayan bir hırfetin zuhûruna sebep olacağı cihetle teshîlât ve erbâbı hakkında teşvikât-ı mûnaâsebe irâesi lâzimedden olduğuna ve bu kâbilden olarak haricden celb olunacak makine ve alâtdan resm-i gümrük alınmaması usûl-ı câriyye îcâbından bulunduğu binâen mezbûr fabrikanın küşâdı için şerâit-i muharrerinin derciyle rûhsatı havî bir kıt'a emr-i âlî bi'l-isdâr ifâ-yı mûktezâsı zımında [...] mezkûr defterin bir sureti irsâli ile alât ve edevât-ı mûharrerinin gümrük resminden istisnası husûsunun rûsûmât emanet-i celflesine emr ve iş'âr buyurulması tezekkür kıldı.⁵⁶³

Fabrika sahibinin, pamuk yağı fabrikası inşası ve işletilmesi esnasında mevcut olan ve daha sonra çıkarılacak olan mevzuata uyması ve fabrikaya koyacağı her bir vapur [buhar] makinesi için Nafia Nezareti Veznesi'ne onar Osmanlı lirası harç ödemesi şartlarının, ruhsatnameye ilave edilmesine karar vermiştir.⁵⁶⁴ Bu kararlar üzerine Sadaret, 12 Mayıs 1869 tarihli arz tezkiresi ile irade-i seniyye talep etmiştir. 13 Mayıs 1869 tarihinde gerekli olan irade-i seniyye çıkmıştır.⁵⁶⁵ Böylece Sehak Selban'a pamuk tohumundan yağ çıkarmak üzere Adana'da bir fabrika inşa etmesi ve fabrikaya Avrupa'dan getireceği makine, alat ve edevatın ithalat gümrük vergisinden muaf tutulması için izin verilmiştir.

Sehak Selban'ın pamuk yağı fabrikası için ilk defaya mahsus olmak üzere Avrupa'dan getireceği ve ithalat gümrük vergisinden muaf tutulan makine, alat ve edevatı şunlardı: 1 adet sabit vapur makinesi, 1 adet yirmi beş beygir kuvvetinde vapur kazanı, 1 adet su hıfz etmek için sacdan mamul kap, 1 adet pamuk temizlemeye mahsus makine, 1 adet vapur vasıtasıyla kızdırmağa mahsus kap, zeytinyağı ihracı için alat: 1 adet su mengenesi, 5 adet su mengenesi, 1 adet mengeneri sulayacak alet, vapur makinesi ile diğer edevat arasında hareket ihdası için gerekli olan alat-ı müteharrike, pamuk temizlemeye mahsus makinelerin bir diğerini tahrik için gerekli olan alat-ı müteharrike, çarklar için kullanılacak kayışlara lazım olan resimleri vermek için gerekli olan kalıplar. Pamuk yağının temizlenmesi için: 1 adet demirden mamul müdevver havuzuyla beraber kazan, 1 adet demirden mamul dört köşeli havuz, 1 adet tahrik edici alet, 2 adet tulumba -yağ için-, 1 adet tulumba -göl suyu için-, vapur kazanıyla diğer edevat arasında

⁵⁶² BOA., İ. ŞD., 15/656, 1 S 1286/13 Mayıs 1869, lef 6.

⁵⁶³ BOA., İ. ŞD., 15/656, 1 S 1286/13 Mayıs 1869, lef 1.

⁵⁶⁴ BOA., İ. ŞD., 15/656, 1 S 1286/13 Mayıs 1869, lef 5.

⁵⁶⁵ BOA., İ. ŞD., 15/656, 1 S 1286/13 Mayıs 1869, lef 10.

hareket ihdası için lazım olan alat-ı müteharrike. Sabun imaline mahsus alat: 1 adet kazan ile lazım olan borulardan ve diğer edevat.⁵⁶⁶

7.3.5. Hoca Tırpani ve Oğulları Bez, İplik ve Un Fabrikaları

Adana'ya Girit'ten göç eden Hoca Tırpani bir süre demircilik ve marangozlukla uğraşmıştır. Ardından Çaylıbahçe'de, iki dolaplı, iki taşlı bir değirmen yaptırmıştır.⁵⁶⁷ Hoca Tırpani 28 Kasım 1894 tarihinde Adana vilayeti'ne bir arzuhal takdim ederek, Adana ve çevresinde geniş ve verimli tarım arazileri bulunduğunu, ziraatin gelişme potansiyeline sahip olduğunu, 1864 yılında küçük bir demirhane, dökümhane ve pamuk fabrikası kurduğunu, ortaya çıkan ihtiyaçları karşılamak amacıyla zamanla müesseseleri genişlettiğini beyan etmiştir. Ayrıca 1894 yılı itibarıyla pamuk fabrikasının 100 beygir kuvvetinde bir makine ile 60 adet pamuk tasfiyesine mahsus çırçıruları idare edecek kapasiteye ulaştığını, pamuk fabrikasında 250 kadar amelenin istihdam edilmekte olduğunu, makine ve fabrika idaresine hâkim Adana ahalisinden pek çok kişiyi yetiştirdiğini, bu sayede on kadar fabrika ve otuz kadar patoz makinesinin Avrupa'ya muhtaç olmaksızın yerli ahali tarafından idare edilmekte olduğunu ifade etmiştir. 1874 yılında Adana kasabası'ndan Avrupa'ya yıllık 7000-8000 balya pamuk ihraç edildiğini, 1894 yılında pamuk ihracatının 40.000 balyaya ulaştığını, bu artışta devlet tarafından gösterilmekte olan teşvikler ve kolaylıklar ile pamuk fabrikalarının olumlu etkisi olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte Tırpani, pamuk ticaretinin Avrupalı tüccarların keyfi idaresinde olduğunu, kısa süre önce pamuğun 4 kıyyesinin 30 kuruş üzerinde satılmakta iken, fiyatın 15 kuruşa kadar düştüğünü, pamuk üreticisinin ziraatten yeterince istifade edemediğini, bu mahzurları gidermek için bez ve iplik fabrikaları kurarak, ham pamuğu yerli fabrikalarda işleyerek dâhilde sarf etmek gerektiğini bildirmiştir. Ancak bez ve iplik fabrikaları kurmak için gerekli olan sermayenin dâhilde mevcut olmadığını, dolayısıyla pamuk ve mensucat ticaretinin Avrupalı tüccarların elinde olduğunu, ahalinin ve devletin büyük zarar gördüğünü, yerli tüccarın fabrika kurmasına yönelik devlet tarafından bazı teşvikler uygulanmakta ise de çoğu kimsenin buna cesaret edemediğini, aynı durumun pamuk tasfiye fabrikalarında da görüldüğünü ifade etmiştir.⁵⁶⁸ Neticede Tırpani, Adana'da yetiştirilen pamuğu, Adana'da bez ve iplik haline getirerek ahalinin ihtiyaçlarını karşılamak istediğini, bu sebeple Adana'da bir bez ve bir de iplik fabrikası kurmak istediğini, bu amaçla çalışmaya başladığını, ancak iki fabrikayı kurmak için büyük bir sermayeye ihtiyaç duyduğunu, mali durumu pek müsait olmadığı için borçlanma yoluna gideceğini belirtmiştir.

⁵⁶⁶ BOA., İ. ŞD., 15/656, 1 S 1286/13 Mayıs 1869, lef 2.

⁵⁶⁷ Varlık vd., *a.g.e.*, s. 69.

⁵⁶⁸ BOA., ŞD., 1203/28, Ticaret 2/472, 18 Za 1312/14 Nisan 1895. Ayrıca bkz. BOA., A. MKT., MHM. 727/21, 6 S 1312/9 Ağustos 1894.

Bunlara ek olarak iplik fabrikasında 6000 masura iplik imal edileceğini, bez fabrikasında 50 tezgâh bulunacağını ve 350 kadar işçi istihdam edileceğini de ifade etmiştir. Hoca Tırpani, Adana vilayeti'ne takdim ettiği arzuhal ile Adana'da kuracağı bez ve iplik fabrikaları için ruhsatname verilmesini, fabrikalar için Avrupa'dan ithal edeceği makine, alat ve edevatının gümrük vergisinden muaf tutulmasını ve fabrikalara *Hamidiye* ismi vermesine müsaade edilmesini talep etmiştir.⁵⁶⁹

Adana vilayeti, 3 Aralık 1894 tarihinde Hoca Tırpani'nin taleplerini Sadaret'e bildirmiştir. Buna göre; geniş ve verimli arazisi ve uygun iklimi sayesinde Adana ve havalisinin pamuk ziraati için çok uygun olduğunu, bol miktarda pamuk yetiştirilmesi mümkün olduğu halde nüfusun azlığı, fabrika ve makine gibi vasıtaların eksikliği gibi sebeplerle uzun süre yeteri kadar pamuk üretimi yapılamadığını, ancak zamanla açılan fabrikalar sayesinde pamuk üretiminin artmaya başladığını, 1874 yılında yıllık 6000-7000 balya olan pamuk hasılatının 1894 yılında 40.000-50.000 balyaya kadar çıktığını, ancak Avrupa Devletleri'nin takip ettiği *usul-i himâye-i dâhiliye mesleğinin* Osmanlı tarım ürünlerine olumsuz etkilerde bulunduğunu, bu olumsuz durumdan pamuk mahsulünün de etkilendiğini, *pamuğun muhafaza-ı itibarı maksadıyla* devlet tarafından son iki yılda teftişat ve tetkikata devam edildiğini, pamuk ticaretinin Avrupalı tüccarların elinde bulunması ve yerli sermayenin eksikliği gibi sebeplerle pamuk mahsulünden devlet ve ahalinin yeterince faydalanamadığını, Avrupalı tüccarların pek ucuza aldıkları ham pamuğu, mamul hale getirerek çok pahalı bir şekilde Osmanlı ahalisine sattıklarını, bu sebeplerle Hoca Tırpani'nin Adana'da bez ve iplik fabrikaları kurma teşebbüsünün faydalı olacağını, Hoca Tırpani'ye Adana'da bez ve iplik fabrikaları kurması için ruhsatname verilmesinin, fabrikalarına Avrupa'dan getireceği makine, alat ve edevatın gümrük vergisinden muaf tutulmasının ve fabrikalarına *Hamidiye* ismi verilmesinin uygun olacağını belirtmiştir.⁵⁷⁰ Sadaret, evrakı, 22 Aralık 1894 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti'ne göndererek, gereğini yapmasını emretmiştir. Bunun üzerine ilgili evrak, Ticaret İdaresi'ne havale edilmiş, Ticaret İdaresi, 18 Aralık 1889 tarihli irade-i seniyye ile Hazer Nişan Efendi'ye, 20 yıl müddetli mukavelename ile Adana'da çuka, fasuna, kazmir, basma, Amerikan bezi, yün ve pamuk ipliği, bez, boyalı ve boyasız fes imaline mahsus fabrika inşası için ruhsatname verildiğini,⁵⁷¹ ancak Hazernişan Efendi'nin fabrikayı kuramadığını, mukavelename hükümlerine göre imtiyaz fermanının verilmesini takip eden bir yıl içinde fabrikanın inşasına teşebbüs olunması ve iki yıl sonunda imalata başlanması gerektiğini, aksi halde imtiyaz ve müsaadenin geçersiz olacağını, talip çıkması halinde başkalarına ruhsatname verileceğini, ruhsatname tarihinden itibaren beş yıl geçtiğini, kısaca imtiyazın geçersiz olduğunu

⁵⁶⁹ BOA., ŞD., 1203/28, Ticaret 2/472, 18 Za 1312/14 Nisan 1895.

⁵⁷⁰ BOA., ŞD., 1203/28, Ticaret 2/472, 18 Za 1312/14 Nisan 1895.

⁵⁷¹ Hazer Nişan'a verilen 20 yıllık imtiyazın tarihi 9 Kasım 1889 olarak verilmektedir. Bkz Ökçün, a.g.m., 1997, s. 64.

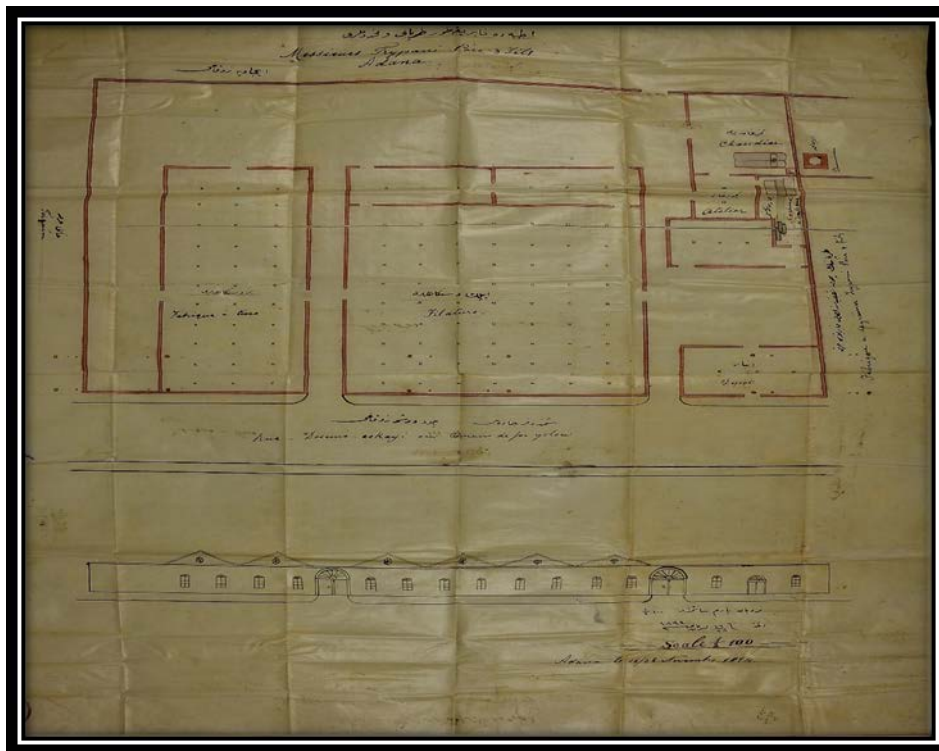
bildirmiştir.⁵⁷² Daha sonra evrak, Nezaret Fen Müşavirliği'ne havale edilmiştir. Fen Müşavirliği, fabrikalar için Avrupa'dan getirtilecek makine, alat ve edevatın gümrük vergisinden muaf tutulmasına ve fabrikalara Hamidiye ismi verilmesi taleplerini tetkik ederek, her iki talep için irade-i seniyye çıkması gerektiğini bildirmiştir. Öncelikle fabrikalara Hamidiye isminin verilmesi için irade-i seniyye çıkması gerektiğini bildiren Fen Müşavirliği, daha sonra fabrikaların kurulacağı arazinin dört tarafını gösteren 1/200 ölçeğinde Adana vilayeti Sermühendisliği tarafından çizilecek bir adet tasdikli haritanın hazırlanarak gönderilmesi, fabrikalara konulacak kazanların adedini, hacimlerini vb. hususları gösteren fabrika sahibi tarafından imzalı ve pullu beyannamenin düzenlenerek gönderilmesi, ruhsatiye harcı olmak üzere kazan başına onar Osmanlı lirasının gönderilmesi, fabrikanın gösterilecek arazide inşa edilmesinde herhangi bir sakınca bulunmadığı hususlarının Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bildirilmesi lüzumunun Adana vilayeti'ne haber verilmesine karar vermiştir. Ticaret ve Nafia Nezareti ve Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesinde konu görüşülmüştür. Tanzimat Dairesi'nde 8 Aralık 1889 tarihinde çıkan irade-i seniyye ile Nişan Efendi'ye yirmi yıl müddetli Adana vilayeti'nin *mahzur ve mazarrattan salim bir mahallinde*, çuka, fasone, kazmir, basma, Amerikan bezi, yün ve pamuk ipliği, bez, boyalı ve boyasız fes imal etmek üzere düzenlenen mukavelename ile bir fabrika inşa ve işletme imtiyazı verildiği, ancak irade tarihinden itibaren beş yıl geçtiği ve bu süre zarfında fabrikanın inşa edilmediği, dolayısıyla imtiyazın hükmü kalmadığı için Hoca Tırpani'ye gerekli prosedür tamamlandıktan sonra fabrika inşa ve açma ruhsatnamesi verilmesine, diğer iki talebin daha sonra karara bağlanmasına, ancak ruhsatname verilmesi için öncelikle fabrikaların kurulacağı arazinin dört tarafını gösteren 1/200 ölçeğinde Adana vilayeti Sermühendisliği tarafından çizilecek bir adet haritasının hazırlanarak gönderilmesine, fabrikalara konulacak kazanların adedini, hacimlerini vb. hususları gösteren fabrika sahibi tarafından imzalı ve pullu beyannamenin tanzim edilerek gönderilmesine, ruhsatiye harcı olarak kazan başına onar Osmanlı lirasının gönderilmesine ve fabrika mahallinin mahzurdan salim olduğunun bildirilmesi hususlarının Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından Adana vilayeti'ne bildirilmesi gerektiğine karar vermiştir.⁵⁷³

Adana vilayeti, bez ve iplik fabrikalarının inşa sürecinin tamamlanması için yerine getirilmesi gerekli görülen işlemleri yaptırmıştır. Nitekim vilayet sermühendisi tarafından fabrikaların inşa edileceği arazinin dört bir tarafını gösteren 1/200 ölçeğinde haritası tanzim edilmiştir. Fabrikaların İcadiye Mahallesi'ndeki yerde inşa edilmesinde herhangi bir sakınca olmadığı Adana vilayeti İdare Meclisi tarafından mazbata ile karar altına alınmıştır. Fabrika sahibi Hoca Tırpani, fabrikalarına koyacağı her bir kazan için onar Osmanlı lirası ruhsatiye harcını ödemiştir. Fabrikalarına koyacağı kazan adedini ve hacimlerini gösteren bir beyanname

⁵⁷² BOA., ŞD., 1203/28, Ticaret 2/472, 18 Za 1312/13 Mayıs 1895.

⁵⁷³ BOA., A. MKT. MHM., 727/21, 6 S 1312/9 Ağustos 1894.

düzenleyerek takdim etmiştir. Neticede tüm evrakı, Adana vilayeti, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne göndermiştir. Hoca Tırpani, iplik ve bez fabrikaları için Avrupa'dan getireceği makine, alat ve edevatını gösteren iki adet defter ile ilgili malzemenin ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasına dair arzuhali Adana vilayeti'ne göndermiştir. Adana vilayeti, vilayet İdare Meclisi mazbatası ile 20 Ağustos 1895 tarihinde gereğini, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bildirmiştir. İlgili evrakın birimler arasında görüşülmesi sonucunda, söz konusu defterde yer alan makine, alat ve edevatın Hoca Tırpani tarafından Adana'da kurulacak bez ve iplik fabrikalarının, birinci defa tesisine mahsus malzemelerden olduğuna, irade-i seniyye çıktıktan sonra alat ve edevatın gümrükten vergi alınmadan geçirilmesi için gerekli muamelenin yapılmasına karar verilmiştir.⁵⁷⁴ Nitekim gerekli olan irade-i seniyye 28 Ocak 1896 tarihinde çıkmıştır.⁵⁷⁵

Şekil 7.3. Hoca Tırpani'nin İplik ve Bez Fabrikası Kuracağı Arazinin Dört Tarafını Gösteren 1/200 Ölçeğinde Adana Vilayeti Ser Mühendisliği Tarafından Çizilen Harita.
Kaynak: BOA., ŞD., 1203/28, Ticaret 2/472, 18 Za 1312/13 Mayıs 1895.

Adana'nın İcadiye Mahallesi'nde, Hoca Tırpani ve oğulları tarafından *Hamidiye* adıyla inşa edilen iplik ve bez fabrikaları için Londra'dan getirilen makine, alat ve edevatı şunlardan oluşmaktaydı: 100 beygir kuvvetinde 1 adet buhar makinesi, 2 adet kazan, 2 adet hallaç makinesi (vertical openers), 6 adet pamuk açma aleti, 36 adet pamuğu tarayıp fitil yapma aleti (cards), 8 adet fitilleri hem katlayıp, hem çekme aleti (drawing frames), 4 adet fitilleri iceltme aleti, 6 adet fitilleri inceltme aleti, 8 adet fitil inceltme aleti, 18 adet iplik kurutma aleti, 26 adet keleb yapma

⁵⁷⁴ BOA., İ. RSM., 5/20, 13 Ş 1313/29 Ocak 1896.

⁵⁷⁵ BOA., İ. RSM., 5/20, 13 Ş 1313/29 Ocak 1896.

aleti, 2 adet paket mengenesi, 50 adet bez tezgâhı, 1 adet iplik sarma makinesi, 1 adet drezin makinesi (beam warping), 1 adet bez ipliklerini çekme aleti, 1 adet haşıl makinesi, 1 adet haşılı karıştırmak için alet, 1 adet muhafaza sandığı, 1 adet bez katlama makinesi, 1 adet bez presesi, 41 adet iğ parçaları, 169 adet kayış kasnağı, 234 adet iğ yatakları, 12 adet kendir kasnağı, 16 adet yataklar için duvar sandığı, 885 adet makine için 300 kıyie kendir, 1 adet makineleri döndürmeye yarayan kayış, 32 adet karcin gömlekleri, 40000 adet bobin ve 2000 tane dravin tekneleri.⁵⁷⁶

Hoca Tırpani ve oğulları tarafından Adana'nın İcadiye Mahallesinde inşa edilen bez ve iplik fabrikaları 1895 yılında *Adana Hamidiye Bez ve İplik Fabrikaları* adıyla faaliyete geçerek üretime başlamıştır. Hoca Tırpani ve oğulları Adana Hamidiye Bez ve İplik Fabrikası mamulâtı paketleri üzerine tuğra-yı hümayun ile Adana Hamidiye İplik ve Bez Fabrikası alametini koymak istemişlerdir. Bu konuya dair Adana vilayeti'ne 22 Ekim 1902 tarihinde bir arzuhal takdim etmişlerdir. Alamet modelinden iki adedini de arzuhal ile göndermişlerdir. Adana vilayeti gereğinin yapılmasını Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir.⁵⁷⁷ Dâhiliye Nezareti 16 Kasım 1902 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti'ne konu ile ilgili bilgi vermiştir.⁵⁷⁸ Bunun üzerine konuyu, Ticaret ve Nafia Nezareti Sanayi İdaresi görüşmüştür. Sanayi İdaresi, ticari ve sanayi emtiası paketleri üzerine alamet-i farika olarak tuğra ile Osmanlı arması konulmasının irade-i seniyye ile yasaklandığını beyan etmiştir. Bu sebeple Hoca Tırpani ve oğullarının talebinin uygun olmadığını ifade etmiştir.⁵⁷⁹ Dâhiliye Nezareti 12 Ocak 1903 tarihinde Adana vilayeti'ne olumsuz cevabı bildirmiştir.⁵⁸⁰

Şekil 7.4. Tırpaniler Tarafından Hazırlanan Adana Hamidiye İplik Fabrikası Alameti
Kaynak: BOA., DH. MKT., 611/55, 12 Ş 1320/ 14 Kasım 1902.

⁵⁷⁶ BOA., İ. RSM., 5/20, 13 Ş 1313/29 Ocak 1896.

⁵⁷⁷ BOA., DH. MKT., 611/55, 12 Ş 1320/14 Kasım 1902.

⁵⁷⁸ BOA., DH. MKT., 611/55, 12 Ş 1320/14 Kasım 1902.

⁵⁷⁹ BOA., DH. MKT., 611/55, 12 Ş 1320/14 Kasım 1902.

⁵⁸⁰ BOA., DH. MKT., 611/55, 12 Ş 1320/14 Kasım 1902.

Hoca Tırpani ve oğulları tarafından Adana’da bir tane de buharlı un fabrikası kurulmuştur. Bu fabrika 1918 yılında askeriye adına un imal etmiştir. Bu un değirmeni için Avusturya’daki Bovary Verke [?] Fabrikası’ndan elektrik motoru satın alınmıştı. Elektrik motoruna karşılık 76 kilogram hurda bakırın yurtdışına ihracına ihtiyaç duyulmuştu.⁵⁸¹

Hoca Tırpani ve oğullarına ait fabrikalar 1921 yılında fabrikatör Rasim Bey tarafından kiralanmıştır. Zira fabrikalar, belirli bir süre üretime ara vermişti. Fabrikaları kiralayan Rasim Bey (Dokur) tekrar üretime başlamıştır.⁵⁸² 1925 yılında ise Milli Emlak tarafından Ziraat Bankasına devredilmiştir. 1937 yılında Malatya Mensucat Şirketine ve en son olarak da Sümerbank’a devredilmiştir.⁵⁸³

7.3.6. Adana Reji İdaresi Tütün Fabrikası

Osmanlı Devleti’ne ilk defa 17. yüzyıl başında İngilizler tarafından getirilen tütün, zaman zaman fetvalarla yasaklanmıştır. II. Süleyman (1687-1691) zamanında Suriye ve Balkanlar’da tütün üretimi yapılmıştır. Osmanlı tütünü dünyanın ilgisini 1850’lerde çekmeye başlamış, bu tarihte Samsun ve Sinop limanlarından 3200 ton tütün Amerika’ya ihraç edilmiştir. Üretilen tütünün bir kısmı iç piyasada tüketilmiştir. Zamanla tütün ekim sahaları genişlemiş, üretim artmıştır. 1874 yılında öşürden başka tütünün okkasından 5 guruş müruriye resmi alınmaya başlanmıştır.⁵⁸⁴

Tütün, 1862 yılında devlet tekeli haline getirilmiştir. 1879 yılında tütün tekeli, Rüşum-ı Sitte İdaresi’ne geçmiştir. Rüşum-ı Sitte İdaresi, Osmanlı Bankası ve Galata Bankerleri tarafından finanse edilmekteydi. İlgili idare tütün tekeliinden elde edilen gelirleri kullanmaya başlamıştır. Kısa süre sonra Osmanlı dış borçlarının Avrupalı alacaklıları, alacaklarını tahsil etmek amacıyla Düyun-ı Umumiye İdaresi’nin kurulmasını sağlamıştır. Muharrem Kararnamesi ile tütün tekeli Düyun-ı Umumiyeye bırakılmıştır. Kararnameye göre tütün tekeli Düyun-ı Umumiye İdaresi tarafından işletilebileceği gibi idare tütün tekeliini üçüncü şahsa ihale edebilecekti. Bu maddeye dayanarak Fransız alacaklıların girişimi ile tütün tekeliini işletmek amacıyla Reji İdaresi (Regie Cointeressee de tabacs del’ Empire Ottoman) kurulmuştur. Reji idaresi ilk imtiyazı 1883-1913 yılları arasında 30 yıllık almıştır. Reji idaresinin merkezi İstanbul idi. İdare, gerekli gördüğü

⁵⁸¹ BOA., BEO., 4531/339794, 24 Za 1336/31 Ağustos 1918, lef 2.

⁵⁸² Yeni Adana Gazetesi, Sayı: 12/196, 1 Ca 1340/31 Aralık 1921. Rasim Bey fabrikası için bkz. Şerife Yorulmaz, “Çukurova’da Sanayileşmenin Öncülerinden Rasim Bey (Dokur) Fabrikası”, *Mersin Sempozyumu* cilt 3, Editör: Yüksel Özdemir, Mersin Üniversitesi Yayınları, Mersin, 2009, ss. 2240-2264.

⁵⁸³ *Cumhuriyet’in 60. Yılında Adana Sanayii*, s. 23.

⁵⁸⁴ Erdoğan Keskinkılıç, “Reji İdaresi ve Kuruluşu”, *Akademik Araştırmalar Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, yıl 2, sayı 5, Temmuz 2000, s. 657.

yerlerde şube ve acenteler açabilecekti. Reji idaresi, kâr-zarar durumuna bakılmaksızın Osmanlı Devleti'ne her yıl 750.000 Osmanlı lirası ödeyecekti.⁵⁸⁵

Tütün, sıcak iklim koşullarında yetişen bir üründür. Bu bakımdan Adana'nın iklimi, tütün üretimine oldukça elverişliydi. Adana, İzmir, Samsun ve İstanbul İmparatorluğun en önemli tütün üretim alanlarıydı. Tütün üreticisi, Reji İdaresinden ruhsat almak, ürünü yalnızca idareye satmak zorundaydı. Tütün üretim ve işletme imtiyazını ele geçiren Reji İdaresi tarafından, 1880'li yıllardan itibaren tütün fabrikaları kurulmaya başlanmıştır. 1884 yılında İzmir'de, 1887'de Samsun'da 1895 yılında Adana'da tütün fabrikaları kurulmuştur.⁵⁸⁶

Birçok üretim merkezinde olduğu gibi yıllık 150-200 ton tütün üretilen Adana'da da Reji İdaresi kurulmuştur. Adana Reji İdaresi 1895 yılında Adana'da şehir içinde bir adet tütün fabrikası kurmuştur. Fabrikada çoğu kadın ve çocuk amele çalışmaktaydı. Fabrika, uzun süre kiralanan binalarda faaliyet göstermiştir. Zamanla fabrikanın, yüzlerce amele çalıştırmaya ve ihtiyaç duyulan derecede imalata yeterli olmadığı görülmüştür. Fabrikanın Adana gibi sıcak bir şehrin içinde bulunması, halk sağlığı açısından da sakıncalı bulunmuştur. Bu sebeple Adana Reji İdaresi, fabrikanın şehir dışına taşınmasına, Reji İdaresi adına satın alınan 5800 kûsur zira miri arazi üzerinde mahalli ihtiyaçlara ve halk sağlığına uygun bir şekilde inşa edilmesine karar vermiştir.⁵⁸⁷ Adana Reji İdaresi, talebini, *Memalik-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfa'a Reji Şirketi Genel Müdürlüğü'ne* bildirmiştir. Reji İdaresi Genel Müdürlüğü'nden fabrikanın inşası için gerekli olan ruhsatnamenin alınması muamelelerini takip etmesini istemiştir. Aynı zamanda Adana vilayeti'ne, bir arzuhal takdim ederek, gerekli muamelenin yapılmasını talep etmiştir.⁵⁸⁸ Adana vilayeti, gerekli muameleleri yaparak, konuyu Vilayet İdare Meclisi'nde görüşmüştür. Reji İdaresi tarafından mahalli ihtiyaçları karşılamak üzere bir tütün fabrikası kurulmasında bir sakınca olmadığına, mevcut tütün fabrikasının şehrin içinde bulunmasının Belediye Kanunu'na da aykırı olduğuna, miri arazi üzerinde fabrika kurulabilmesi için irade-i seniyye çıkması gerektiğine karar vermiştir.⁵⁸⁹ Adana vilayeti, 27 Nisan 1903 tarihinde gerekli muamelenin yapılması için evrakı, Dâhiliye Nezareti vasıtasıyla Defter-i Hakani Nezareti'ne göndermiştir. Defter-i Hakani Nezareti, Sened-i Hakani ve Kuyud-ı Hakani İdareleri evrak üzerinde gerekli tetkiki yaparak, arazi ile ilgili bazı ek bilgilere gereksinim

⁵⁸⁵ Keskinliç, a.g.m., ss. 658-661.

⁵⁸⁶ Bozdemir, a.g.e., s. 459.

⁵⁸⁷ BOA., DH. MKT., 847/67, 17 S 1322/3 Mayıs 1904, lef 5.

⁵⁸⁸ BOA., DH. MKT., 847/67, 17 S 1322/3 Mayıs 1904, lef 5. Osmanlı Devleti tebaasından Alber Abbott ve diğerleri, Adana Vilayeti'ne takdim ettikleri arzuhal ile Adana'da Bağçehay Mezraası olarak bilinen ve tasarruflarında bulunan 143735 zira ham miri arazinin satılarak, üzerinde binalar inşa etmelerine ve bir mahalle kurulmasına, kurulacak mahalleye Hamidiye adının verilmesine müsaade edilmesini istemişlerdi. Adana Reji İdaresi'nin satın aldığı 5800 zira arazi, yeni kurulacak mahallede idi. BOA., DH. MKT., 882/104, 11 C 1322/23 Ağustos 1904, lef 1.

⁵⁸⁹ BOA., DH. MKT., 882/104, 11 C 1322/23 Ağustos 1904, lef 1.

duymuştur.⁵⁹⁰ Adana vilayeti, Defter-i Hakani Nezareti'ne arazi ile ilgili ek bilgileri bildirmiştir. Bunun üzerine Defter-i Hakani Nezareti, Sened-i Hakani ve Kuyud-ı Hakani İdareleri gerekli incelemeyi yaparak, olumlu yönde karar vermişlerdir. 8 Ağustos 1904 tarihinde gereğince irade-i seniyye çıkmıştır.⁵⁹¹ Netice itibarıyla Adana Reji İdaresi tarafından tütün fabrikası inşa edilerek, faaliyete geçirilmiştir. Adana'da Şakir Paşa mevkiinde bulunan fabrika, Cumhuriyet Dönemi'nde 1923 yılında kapatılmıştır.⁵⁹²

7.3.7. Adana Redif Feriki Şakir Paşa ve Bağdadi Abdülkadir Efendi Şeker Fabrikası

16. yüzyıldan itibaren uluslararası ticarete konu olan şeker, Osmanlı Devleti'nde de geleneksel usullerle imal edilmekteydi. Şeker kamışından elde edilen şeker, üretim ve tüketime konu olmaktaydı. Şekerin ham maddesi olan şeker kamışı, güneşli ve bol sulu iklimlerde ve sıcak havalarda yetiştirilmekteydi. Bu sebeple Akdeniz coğrafyası üretim açısından uygun koşullara sahipti.⁵⁹³ Osmanlı Devleti başlangıçta Mısır, Kıbrıs ve Batı'dan şeker temin ediyordu; fakat 16. yüzyılda Suriye, Mısır ve Kıbrıs'ı ülke sınırlarına katan Osmanlılar şeker tüketicisi olmaktan çıkıp üretici konumuna geçmişti. Osmanlı Devleti bu yüzyılda İranlı tüccarların şeker talebine karşılık vermeye başlamış, Osmanlı şeker üretimi uluslararası ticaret haline dönüşmüştü. Osmanlı Devleti'nde şeker üretim merkezleri Akdeniz'e kıyısı bulunan Güney bölgeleri ve Rumeli idi. Şekerin en fazla üretildiği merkezlerin başında Mısır gelmekteydi. 17. yüzyılda Trablusşam, Mısır, Şam, Sayda, Beyrut, Halep, Alanya, Silifke, Tarsus, Adana ve Antakya en fazla şeker üreten yerleri oluşturmaktaydı.⁵⁹⁴

Şeker, şekerhanelerde kamıştan besine dönüştürülüyordu. Şeker kamışları şekerhanelerde çeşitli süreçlerden geçerek işlenmekteydi. 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde şeker sanayiini oluşturmaya yönelik çeşitli fabrika kurma girişimlerinde bulunulmuştur. Osmanlı Devleti'nde ilk şeker fabrikası kurma teşebbüsü, 1840 yılında Arnavutköylü tüccar Dimitri tarafından yapılmıştır. Dimitri'ye şeker fabrikası kurması için 10 yıl imtiyaz verilmiş, ancak bu teşebbüs sonuçsuz kalmıştır.⁵⁹⁵ 1866 yılında Osmanlı tebaasından Ermeni Davutoğlu Karabet, İstanbul Yenibahçe'de sahibi olduğu arsada ve İzmir'de şeker fabrikaları kurma talebinde bulunmuştur. *Sorgu* denilen şeker kamışından ve pancardan şeker üretmek amacıyla kuracağı fabrikalar için 25 yıl imtiyaz verilmesini istemiştir. Kendisine 20 yıl imtiyaz verilmekle birlikte ilk

⁵⁹⁰ BOA., DH. MKT., 861/17, 29 Ra 1322/13 Haziran 1904, lef 2.

⁵⁹¹ BOA., İ. DFE., 15/29, 26 Ca 1322/8 Ağustos 1904, lef 4. Ayrıca bkz. BOA., DH. MKT., 882/104, 11 C 1322/23 Ağustos 1904, lef 1.

⁵⁹² Varlık vd., *a.g.e.*, s. 78.

⁵⁹³ Zafer Karademir, "Osmanlı İmparatorluğunda Şeker Üretim ve Tüketimi (1500-1700)", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 37, Bahar 2015, s. 182.

⁵⁹⁴ Karademir, *a.g.m.*, ss. 183-187.

⁵⁹⁵ Martal, *a.g.t.*, s. 151.

teşebbüste olduğu gibi bu teşebbüs de sonuçsuz kalmıştır.⁵⁹⁶ Davutoğlu Karabet'in yanı sıra 1870 yılında Kirkiyan Serkiz'e Canik'te, 1879 yılında Fenerler müdürü Mişel'e Darıca'da, 1891 yılında Hassa Ordusu müşiri Rauf Paşa'ya Ergene'de şeker fabrikaları kurmaları için imtiyaz verilmiş, ancak fabrikalar üretime geçememiştir.⁵⁹⁷

Adana Redif Feriki Şakir Paşa ve Bağdadi Abdülkadir Efendi, Adana vilayeti'ne bir arzuhal göndererek Adana'da on bin dönüm arazide yetiştirecekleri şeker kamışı ile pancarından on yıl süre ile öşür alınmamak şartıyla şeker imal etmek üzere bir şeker fabrikası inşası için ruhsat verilmesini talep etmişlerdir. Adana vilayeti, 30 Kasım 1897 tarihinde Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne, gereğinin yapılmasını bildirmiş, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, evrakı, Ziraat Fen Heyeti'ne havale etmiştir. Ziraat Fen Heyeti, tarıma dayalı sanayinin önemli bir kısmını teşkil eden şeker imalinin gelişmesi için gerekli kolaylığın gösterilmesi gerektiğini, Ferik Şakir Paşa ve Bağdadi Abdülkadir Efendi'nin imtiyaz talebinde bulunmadığını, sınırlı miktardaki arazide yetiştirecekleri şeker kamışı ve pancarına on yıl müddetle öşür vergisi muafiyeti ve şeker fabrikası inşası için ruhsatname talep ettiklerini, şeker fabrikası kurmaları için kendilerine ruhsatname verilmesinin Adana ve çevresinde kolaylıkla yetiştirilen şeker kamışından şeker imal edilmesi usulünün yaygınlaşmasına sebep olacağını, bunun da hazine için mühim bir gelir kaynağı oluşturacağını, bu sebeplerle kendilerine şeker fabrikası inşası için ruhsatname verilmesinin uygun olduğunu ifade etmiştir.⁵⁹⁸

Adana'da öyle bir fabrikanın yapılması oralarda kemâl-i suhûlet ve muvaffakiyyetle yetişen şeker kamışından şeker istihsâli usûlünün ta'mîmi mûcib ve bu da hazîne-i devlet için mühim bir menba'-ı vâridât husûlünü müstevcib olacağı gösterilmiş ve mebhûs 'anha fabrika husûsunda muhtâc-ı müzâkere olan cihet mu'âfiyet-i matlûbeden 'ibâret olarak fî-zamâninâ vesâ'it-i ticâretin en mühimlerinden sayılan şeker i'mâli san'atının memâlik-i şâhânedede dahi ihdâsından hâsıl olacak fevâ'id ve menâfi'e nisbeten istenilen mu'âfiyet dîrîğ olunacak şeylerden görülememiş idüğünden [...] ⁵⁹⁹

İlgili birimler arasında yapılan yazışmalar neticesinde Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi, 14 Nisan 1898 tarihinde konuyla ilgili görüşlerini belirtmiştir. Buna göre; Tanzimat Dairesi, sanayinin gelişmesine katkı sağlayacak olan bu tür fabrikaların kurulmasının memleketin kalkınması bakımından önemli olduğunu, istenilen öşür vergisi muafiyetinin hazinenin mevcut gelirlerinden bir kısmının devredilmesi anlamına gelmediğini, yetiştirilecek şeker kamışından ve pancarından öşür vergisi alınmaması anlamına geldiğini, yani hazinenin herhangi bir gelir kaybına uğramayacağını, Avrupa ülkelerinde şeker imali ve şeker fabrikalarının kurulması için birçok fedakârlıklar gösterilmekte olduğunu, hatta Almanya ve Rusya gibi devletlerin şeker imalatını arttıracak fabrika sahiplerine mükâfat olarak nakdî yardımda bulunduğunu, bu sebeple

⁵⁹⁶ Martal, *a.g.t.*, s. 152; Kazgan, *a.g.e.*, ss. 81-83.

⁵⁹⁷ Martal, *a.g.t.*, s. 153.

⁵⁹⁸ BOA., ŞD., 1211/17, Ticaret 2/949, 23 Za 1315/15 Nisan 1898.

⁵⁹⁹ BOA., ŞD., 1211/17, Ticaret 2/949, 23 Za 1315/15 Nisan 1898.

on yıllık öşür vergisi talebinin uygun bulunduğunu ifade etmiştir.⁶⁰⁰ Nitekim, 5 Mayıs 1898 tarihinde irade-i seniyye çıkmıştır.⁶⁰¹ Böylece Adana Redif Feriki Şakir Paşa ile Bağdadi Abdülkadir Efendi'nin, on bin dönüm arazi üzerinde üretecekleri şeker kamışından ve pancarından on yıl süreyle öşür vergisi alınmaması şartıyla inşa edecekleri şeker fabrikasına ruhsatname verilmesine izin verilmiştir.⁶⁰²

7.3.8. Fuad Zafer ve Musa Kazım Beyler Tarafından Kurulan Şeker Fabrikası

Ahmet Paşazade Musa Kazım ve Muzaffer Paşazade Fuad Zafer, 17 Mayıs 1898 tarihinde Sadaret'e bir arzuhal göndererek, Çukurova'da şeker kamışı ve pancarı yetiştirerek, bir şeker fabrikası kurmak istediklerini ifade etmişlerdir. Sadaret'ten, yetiştirecekleri şeker kamışı ve pancarına on yıl müddetle öşür vergisi muafiyeti tanınmasını, fabrikanın her türlü vergiden muaf tutulmasını, fabrikaya Avrupa'dan getirecekleri makine, alat ve edevatına ithalat gümrük vergisi muafiyeti tanınmasını, konunun Şura-yı Devlet'te görüşülmesini istemişlerdir.⁶⁰³ Sadaret, arzuhali 25 Mayıs 1898 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti'ne havale etmiş,⁶⁰⁴ Ticaret ve Nafia Nezareti evrakı, Ticaret ve Nafia ile Sanayi Müdürlüklerine göndermiştir. İlgili müdürlükler, Ahmet Paşazade Musa Kazım ve Muzaffer Paşazade Fuad Zafer Beylerin, inşa edecekleri fabrikada şeker imalinde kullanmak üzere ekecekleri şeker kamışının ve pancarının on yıl süreyle öşür vergisinden muaf tutulması ve fabrika için yurtdışından ilk defaya mahsus olmak üzere getirecekleri makine, alat ve edevatın ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasına yönelik taleplerinin uygun olduğunu, ancak fabrikanın her türlü vergiden muaf tutulmasına yönelik talebin uygun olmadığını belirtmiştir.⁶⁰⁵ Bunun üzerine ilgili müdürlüklerin beyan ettiği görüşleri Tanzimat Dairesi 27 Temmuz 1898 tarihinde görüşmüştür. Tanzimat Dairesi de aynı şekilde fabrikanın her türlü vergiden muaf tutulmasına yönelik talebi reddetmiştir.⁶⁰⁶ Neticede 27 Mart 1900 tarihinde gerekli olan irade-i seniyye çıkmıştır.⁶⁰⁷ Böylece Ahmet Paşazade Musa Kazım ve Muzaffer Paşazade Fuad Zafer Beylerin, şeker imal etmek üzere Adana'da inşa edecekleri fabrika için yetiştirecekleri şeker kamışından ve pancarından on yıl süreyle öşür vergisi alınmamasına ve fabrika için yurtdışından getirecekleri makine, alat ve edevatın ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasına yönelik talepleri uygun bulunmuştur.⁶⁰⁸

⁶⁰⁰ BOA., İ. TNF., 7/18, 13 Z 1315/5 Mayıs 1898, lef 2.

⁶⁰¹ BOA., İ. TNF., 7/18, 13 Z 1315/5 Mayıs 1898, lef 3.

⁶⁰² BOA., BEO., 1120/83982, 17 Z 1315/9 Mayıs 1898, lef 1.

⁶⁰³ BOA., ŞD., 1212/22, Ticaret 2/1011, 8 Ra 1316/27 Temmuz 1898.

⁶⁰⁴ BOA., BEO., 1129/84675, 4 M 1316/25 Mayıs 1898, lef 1.

⁶⁰⁵ BOA., ŞD., 1212/22, Ticaret 2/1011, 8 Ra 1316/27 Temmuz 1898.

⁶⁰⁶ BOA., İ. TNF., 8/43, 25 Za 1317/27 Mart 1900, lef 2.

⁶⁰⁷ BOA., İ. TNF., 8/43, 25 Za 1317/27 Mart 1900, lef 4.

⁶⁰⁸ BOA., BEO., 1465/ 109824, 1 Z 1317/2 Nisan 1900, lef 1.

7.3.9. Bızdıkoğlu Agop Ağa Çırçır Fabrikası

İncirlik köyü muhtarı, imamı ve ahalisi, Sadaret'e bir arzuhal göndererek, ölülerini defnettikleri kabristanı Bızdıkoğlu Agop Ağa'nın zabt ederek, inşa ettirdiği çırçır fabrikasının arsasına dâhil ettiğini, üzerine abdesthaneler inşa ettirdiğini, ilaveten fabrikasının bacasından çıkan kıvılcımların hanelerinin çatılarına düşerek, sık sık yangınların çıkmasına sebep olduğunu bildirmişlerdir. Ayrıca şikâyetçi oldukları bu olumsuz durumu, daha önce de ilgili makamlara bildirdiklerini, ancak şikâyetlerine gereken önemin gösterilmediğini belirtmişlerdir. İncirlik köyü muhtarı, imam ve ahalileri, bu olumsuzlukların giderilmesini, bunun için Bızdıkoğlu Agop Ağa'ya ait fabrikanın yıktırılmasını, fabrikanın uygun bir başka yerde yeniden inşa ettirilmesini, kabristanın önceki haline iade edilmesini Sadaret'ten talep etmişlerdir. Bu şikâyet arzuhalini, Sadaret, gereğinin yapılması için Dâhiliye Nezareti'ne göndermiştir. Dâhiliye Nezareti, 7 Nisan 1901 tarihinde Adana vilayeti'ne, bu iddiaları soruşturarak neticesini bildirmesini emretmiştir.⁶⁰⁹

7.3.10. Bosnalı Mehmet ve Salih Biraderler Pamuk İpliği, Buz, Pamuk, Un ve İrmik Fabrikaları

Bosnalı Mehmet ve Salih Efendiler, Adana vilayeti'ne, Ekim 1903 tarihinde takdim ettikleri arzuhal ile Adana'da inşa edecekleri pamuk ipliği, buz, pamuk, un ve irmik imaline mahsus fabrika için Avrupa'dan getirecekleri makine, alat ve edevatın emsali gibi ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasını istemişlerdir. Avrupa'dan getirecekleri makine, alat ve edevatı gösteren defteri 21 Ekim 1903 tarihinde Adana vilayeti'ne takdim etmişlerdir.⁶¹⁰ Adana vilayeti, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gereğinin yapılmasını bildirmiştir. Ticaret ve Nafia Nezareti Fen Heyeti, 8 Şubat 1904 tarihinde evrak üzerinde gerekli incelemeyi yaparak,⁶¹¹ ilk defa fabrika kuracakların yurtdışından getirecekleri makine, alat ve edevatın ithalat vergisinden muaf tutulması uygulaması olduğunu, bu husustaki sürenin 24 Nisan 1900 tarihinde çıkan irade-i seniyye ile on yıl daha uzatıldığını, usul gereği evrakın, Ticaret ve Nafia Nezareti Fen Heyeti, Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela tarafından müzakere edilerek uygun bulunması halinde irade-i seniyyenin çıkması gerektiğini, defterdeki eşyanın fabrikaya ait olduğunu anlaşıldığını beyan etmiştir. Ticaret ve Nafia Nezareti, 17 Şubat 1904 tarihinde Sadaret'e, gereğinin yapılması hususunda tezkire yazmıştır.⁶¹² Sadaret, Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela'da yapılan görüşmeler

⁶⁰⁹ BOA., DH. MKT., 2469/58, 17 Z 1318/7 Nisan 1901, lef 1.

⁶¹⁰ BOA., İ. RSM., 19/35, 17 Ra 1322/1 Haziran 1904, lef 2.

⁶¹¹ BOA., İ. RSM., 19/35, 17 Ra 1322/1 Haziran 1904, lef 2.

⁶¹² BOA., ŞD., 2134/8, Adana 2/986, 20 L 1322/28 Aralık 1904, lef 1.

sonucunda⁶¹³ Sadrazam tarafından 15 Mayıs 1904 tarihinde yazılan arz tezkiresi üzerine gerekli olan irade-i seniyye 1 Haziran 1904 tarihinde çıkmıştır.⁶¹⁴

Bosnalı Mehmet ve Salih Efendiler, fabrikalarına Londra'dan şu alet ve edevatları ithal etmişlerdir: 70 beygir nominal kuvvetinde 10 atmosfer yahut 145 libre hava basıncı tahammülünde, 7 m, 36 cm boyunda, 4 m, 56 cm yüksekliğinde bir adet istim kazanı ve boyları 5 m, 50 cm, enleri 10 cm olan 72 adet boru, 60 beygir nominal kuvvetinde bir adet kompad makine ve teferrüatı, pamuk ipliği imali için teferruatıyla 2000 adet masura, 12 saatte 2000 kg kuvvetinde bir adet buz makinesi, 20 adet pamuk çekirdeği ayıran çırçır, 6 adet değirmen için silindir, iki adet planşister, yani un ve kepeği birbirinden ayıran hareketli elekler ve dört adet körüklü un eleği.⁶¹⁵

Bosnalı Salih Efendi, aynı zamanda büyük bir hayırsever fabrikatördü. 700 Osmanlı lirası sarf ederek Adana Gureba Hastahanesi için bir pavyon inşa ettirmiş, her türlü eşya ve malzemeyi hediye etmişti. Donanma ianesi olarak yüklü bir meblağ bağışlamıştı. Hükümet konağı civarında inşa edilen caminin döşeme ihtiyaçlarını tedarik etmiştir. Adana vilayeti, 11 Nisan 1914 tarihinde, 30 sene önce Adana'ya gelerek, *bir numûne-i sa'y ve fa'âliyet olduğunu* gösteren Bosnalı Salih Efendi'nin hizmetlerine karşılık dördüncü rütbeden bir kıta mecidî nişanı ile taltif edilmesini Dâhiliye Nezareti'ne bildirmişti.⁶¹⁶ Gerekli olan irade-i seniyye 26 Nisan 1914 tarihinde çıkmıştır.⁶¹⁷

İlerleyen zamanlarda Bosnalı Salih Efendi, zahire fiyatlarının yükselmesi sebebiyle fakir kadınların ihtiyaç duyduğu zahireyi bedava vererek ihtiyaçlarını temin etmiştir. Adana vilayeti, kendisinin dördüncü rütbeden mecidî nişanı ile taltif edilmesini Dâhiliye Nezareti'ne bildirmiştir. Dâhiliye Nezareti, gereğini, Sadaret'e arz etmiştir.⁶¹⁸ Gerekli olan irade-i seniyye 9 Mart 1916 tarihinde çıkmıştır. Ancak kısa süre sonra Bosnalı fabrikatör Salih Efendi'ye dördüncü rütbeden mecidî nişanı verildiği anlaşılmıştır. Adana vilayeti, Dâhiliye Nezareti'ne durum hakkında bilgi vererek, 9 Mart 1916 tarihli irade-i seniyye ile dördüncü rütbeden mecidî nişanı ile taltif edilen Bosnalı Salih Efendi'nin zaten bu rütbeye sahip olduğunu, bunun dördüncü rütbeden Osmanî nişanına tahvil edilmesi gerektiğini bildirmiştir. Neticede 20 Nisan 1916 tarihinde Divan-ı Hümayun Beylikçiliği, Bosnalı Salih Efendi'ye mükerreren verilen dördüncü rütbeden mecidî nişanları beratlarının yazılmadığını bildirerek kendisine dördüncü rütbeden Osmanî nişanı verilmesinin uygun olduğunu beyan etmiştir.⁶¹⁹ 24 Nisan 1916 tarihinde gerekli olan irade-i

⁶¹³ BOA., İ. RSM., 19/35, 17 Ra 1322/1 Haziran 1904, lef 3.

⁶¹⁴ BOA., İ. RSM., 19/35, 17 Ra 1322/1 Haziran 1904, lef 4.

⁶¹⁵ BOA., İ. RSM., 19/35, 17 Ra 1322/1 Haziran 1904, lef 2.

⁶¹⁶ BOA., DH. KMS., 20/47, 27 Ca 1332/23 Nisan 1914, lef 1.

⁶¹⁷ BOA., İ. TAL., [?] 38, 30 Ca 1332/26 Nisan 1914, lef 2.; BOA., DH. KMS., 28/29, 2 Z 1332/22 Ekim 1914; BOA., DH. KMS., 21/52, 19 Ş 1332/13 Temmuz 1914.

⁶¹⁸ BOA., İ. TAL., 508/54, 4 Ca 1334/9 Mart 1916, lef 1.

⁶¹⁹ BOA., İ. DUİT., 66/4, 20 C 1334/24 Nisan 1916, lef 2.

seniyye çıkmış ve böylece Bosnalı fabrikatör Salih Efendi'ye dördüncü rütbeden Osmanî nişanı verilmiştir.⁶²⁰

Bosnalı Salih Efendi'nin 1949 yılında vefat etmesi üzerine varisleri Sabancılar ile ortaklık kararı alarak "Bossa"yı kurmuşlardır.⁶²¹

7.3.11. Parikyan Çakmakçıyan Fanila, Çorap ve Gömlek Fabrikası

Parikyan Çakmakçıyan, Nisan 1903 tarihinde Adana vilayeti'ne takdim ettiği arzual ile Adana'da her türlü çorap, fanila ve gömlek imal etmek amacıyla bir fabrika kurmak istediğini, kuracağı fabrika için Avrupa'dan getireceği on parça yeni icat makinenin ve ufak bir motor makinesinin ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasını istemiştir. Adana vilayeti, gerekli bürokratik süreci tamamlayarak, konuyu Vilayet İdare Meclisi'nde görüşmüştür. Buna göre; Tarımın gelişmesi için Avrupa'dan getirilecek makine, alat ve edevatın ithalat gümrük vergisinden muaf tutulması hakkındaki fihristte Parikyan Çakmakçıyan'ın getireceği makine, alat ve edevatın muafiyetine dair bir açıklık görülemediğini, ancak belirtilen makine, alat ve edevat ile kurulacak fabrikanın, Adana'da sanayinin gelişmesine katkıda bulunacağını, pamuk tüketiminin artmasına olumlu etkide bulunacağını ifade ederek, Parikyan Çakmakçıyan'ın talebine olumlu cevap verilmesi gerektiğine karar vermiştir. Adana vilayeti, 20 Nisan 1903 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden gereğinin yapılmasını istemiş, Dâhiliye Nezareti, 6 Mayıs 1903 tarihinde Sadaret'e gereğini arz etmiştir.⁶²²

7.3.12. İngiliz Abbott'un Çırçır Fabrikası

İngiltere Devleti tebasından Abbottlar İzmir'de ikamet eden ünlü bir tüccar aileydi. Abbottlar, Batı Anadolu'da maden arama, işletme ve ihraç etme faaliyetinde bulunuyorlardı. Bölgede maden arama çalışmaları yapan Ernest F. Abbott, faaliyetlerine karşılık 1898 yılında Osmanlı Devleti tarafından üçüncü sınıf mecidiye nişanı ile ödüllendirilmişti.⁶²³ Abbottların Osmanlı Devletindeki faaliyetleri Batı Anadolu ile sınırlı kalmamıştı. Adana'da ikamet eden Abbott ailesinden bir kişi, inşa ettirdiği fabrikaya koymak ve pamuk çekirdeğini ayırmaya mahsus olmak üzere Avrupa'dan beş parça makine, alat ve edevatı getirtmiştir. Bu eşyalardan daha önce getirtilen iki parçası Mersin Gümrüğü'nden vergisi alınmaksızın geçirilmiştir. Ancak daha sonra getirilen üç parçası için Mersin Gümrüğü, depozito olarak 3536 kuruş, 36 para ithalat gümrük

⁶²⁰ BOA., İ. DUİT., 66/4, 20 C 1334/24 Nisan 1916, lef 1.

⁶²¹ Varlık, vd., *a.g.e.*, s. 80.

⁶²² BOA., DH. MKT., 703/48, 8 S 1321/6 Mayıs 1903, lef 1.

⁶²³ Şerife Yorulmaz, *Aydın Vilayeti'nde Madenler (1850-1908)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir, 1994, ss. 101-103.

vergisi almıştır. Abbott'un durumu bildirmesi üzerine İngiltere İstanbul Sefareti, Hariciye Nezareti'ne, alınan ithalat gümrük vergisinin iade edilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁶²⁴ Hariciye Nezareti, durumu, Sadaret'e bildirmiş, Sadaret, Rüsumat Emaneti'nden ayrıntılı bilgi istemiştir. Rüsumat Emaneti, ziraatin gelişmesi için ithalat gümrük vergisinden irade-i seniyye ile muaf tutulacak makine, alat ve edevatı türlerini gösteren defterde pamuk çekirdeğini ayırmaya mahsus makine, alat ve edevatının kayıtlı olmadığını, ancak bunların da ziraat makine, alat ve edevatından olduğunu 18 Eylül 1903 tarihinde bildirerek, Sadaret'e ne yapılması gerektiğini sormuştur.⁶²⁵ Bunun üzerine Sadaret, 23 Eylül 1903 tarihinde Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nden konuyla ilgili görüş istemiştir.⁶²⁶ Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, 3 Ekim 1903 tarihinde Sadaret'e, Abbott'un Avrupa'dan getirttiği pamuk çekirdeğini ayırmaya mahsus makine, alat ve edevatının ziraatin gelişmesi için irade-i seniyye ile ithalat gümrük vergisinden muaf tutulan makine, alat ve edevatının kayıtlı olduğu defterde bulunmadığını, ancak bunların da ziraat ürünlerinin hazırlanmasında kullanılan alat ve edevattan olduğunu, ithalat gümrük vergisi muafiyeti tanınması halinde tarıma dayalı sanayinin gelişmesine katkıda bulunacağını, kısaca ilgili makine, alat ve edevattan ithalat gümrük vergisi alınmamasının uygun olduğunu ifade etmiştir. 15 Kasım 1903 tarihinde evrakı müzakere eden Tanzimat Dairesi, ilgili makine, alat ve edevatın ithalat gümrük vergisinden muaf tutulması gerektiğine, irade-i seniyye çıkması halinde Abbott'tan depozito olarak alınan 3536 kuruş, 30 paranın iade edilmesine dair Rüsumat Emaneti'ne emir verilmesi gerektiğine karar vermiştir.⁶²⁷

Nitekim 18 Aralık 1903 tarihinde gereğince irade-i seniyye çıkmıştır.⁶²⁸ Sadaret, 24 Aralık 1903 tarihinde Rüsumat Emaneti'ne, İngiltere tebasından Adana'da ikamet eden Abbott'un fabrikası için yurtdışından ithal ettiği çekirdek makinelerinden alınan ithalat gümrük vergisinin iadesine dair irade-i seniyyenin çıktığını bildirerek gereğini yapmasını emretmiştir.⁶²⁹ Böylece İngiliz Abbott'un pamuk çekirdeğini ayırmaya mahsus olarak Adana'da inşa ettirdiği fabrikaya Avrupa'dan getirttiği, makine, alat ve edevatın tümü ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.

7.3.13. Hacı Yusuf oğlu Hacı Mehmet ve Oğulları Pamuk Tasfiye ve Un Fabrikası

Adana'da Kuruköprü Mahallesi'nde ikamet eden Hacı Yusuf oğlu Hacı Mehmet ve oğulları, Haziran 1907 tarihinde Adana vilayeti'ne takdim ettikleri arzuhal ile Şabaniye Mahallesi'nde inşa

⁶²⁴ BOA., İ. RSM., 18/37, 28 N 1321/18 Aralık 1903, lef 1.

⁶²⁵ BOA., BEO., 2176/163138, 1 B 1321/23 Eylül 1903, lef 1. Ayrıca bkz. BOA. İ. RSM., 18/37, 28 N 1321/18 Aralık 1903, lef 1.

⁶²⁶ BOA., BEO., 2176/163138, 1 B 1321/23 Eylül 1903, lef 1. Ayrıca bkz. İ. RSM., 18/37, 28 N 1321/18 Aralık 1903, lef 1.

⁶²⁷ BOA., İ. RSM., 18/37, 28 N 1321/18 Aralık 1903, lef 1.

⁶²⁸ BOA., İ. RSM., 18/37, 28 N 1321/18 Aralık 1903, lef 2.

⁶²⁹ BOA., BEO., 2238/167850, 4 L 1321/24 Aralık 1903, lef 1.

ettirecekleri pamuk tasfiyesine ve un imaline mahsus fabrikalarına Avrupa'dan getirecekleri makine, alat ve edevatın ithalat gümrük vergisinden, muaf tutulmasını talep etmişlerdir. Aynı zamanda vergi muafiyeti talep ettikleri makine, alat ve edevatın müfredat defterini de takdim etmişlerdir. Vilayet İdare Meclisi, 17 Haziran 1907 tarihinde müfredat defterini tedkik ve tasdik ettikten sonra⁶³⁰ Adana vilayeti, Vilayet İdare Meclisi mazbatasını, gereğinin yapılması için Ticaret ve Nafia Nezareti'ne göndermiştir. Ticaret ve Nafia Nezareti Fen Heyeti, fabrika için Avrupa'dan getirilecek makine, alat ve edevatın ithalat gümrük vergisinden muaf tutulması için mevcut olan usulün süresinin kısa süre önce çıkan irade-i seniyye ile on yıl daha uzatıldığını ifade ederek, fabrikanın inşa edilmesinin ve Avrupa'dan getirilecek makine, alat ve edevatın ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasının uygun olduğuna karar vermiştir. Ticaret ve Nafia Nezareti, kararı, 12 Eylül 1907 tarihinde Sadaret'e tezkire ile bildirmiştir.⁶³¹ Neticede 4 Aralık 1907 tarihinde gereğince irade-i seniyye çıkmıştır.⁶³² Böylece Hacı Yusuf oğlu Hacı Mehmet ve oğullarının Adana'da inşa edeceği pamuk tasfiyesine ve un imaline mahsus fabrika için Avrupa'dan getirilecek makine, alat ve edevatın ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasına müsaade edilmiştir.

Hacı Yusuf oğlu Hacı Mehmet ve oğulları, Avrupa'dan fabrikaları için şu alet ve edevatları ithal etmişlerdir; maden kömüründen çıkan gazla çalışan 81 efektif beygir kuvvetinde takımı ve edevatı ile birlikte 1 adet motor, alıp-veren ve motorla çalışan 1 adet su tulumbası ve borusu, 7 adet un için buğday kırmaya mahsus dörder toplu silindir adı verilen değirmen, Fransız malı tezgâhı ve edevatı ile birlikte 5 çift değirmen taşı, planşister [?] tabir olunan 2 adet elek, 3 adet simit temizlemek için makine, 5 adet un temizlemeye mahsus makine, 1 adet buğday yaymaya mahsus makine, 1 adet buğday fırçası, 1 adet zikzak tabir olunan buğday eleği, 1 adet sasör tabir olunan buğday eleği, 1 çift tiriye tabir olunan buğday eleği, 1 adet buğdayın burnunu kırıp ayırmaya mahsus makine, 2 adet kantar, 20 adet pamuk çırcırları, 300 metre pervane için pamuktan mamul kerz, 150 adet çeşitli mil ve yatakları, 45 adet iri-ufak kasnaklar, 80 adet çeşitli ufak yağdanlar, 1500 metre gön, deve tüyü ve ketenden mamul çeşitli kayış, 1000 adet çinkodan mamul kova, 2 adet diprayvir [?] tabir olunur mil fasılası, 500 metre su taksimatı için demir boru, 1 adet yangın tulumbası ve 100 metre unu süzmek için vida.⁶³³

⁶³⁰ BOA., İ.RSM., 29/55, 28 L 1325/4 Aralık 1907, lef 2.

⁶³¹ BOA., İ. RSM., 29/55, 28 L 1325/4 Aralık 1907, lef 3.

⁶³² BOA., İ. RSM., 29/55, 28 L 1325/4 Aralık 1907, lef 4.

⁶³³ BOA., İ. RSM., 29/55, 28 L 1325/4 Aralık 1907, lef 2. Fabrikatör Hacı Mehmet'in fabrikası 1909 yılında faaliyette bulunmakta idi. İtidal gazetesinden edinilen bilgiye göre, Hacı Mehmet bu yıl fabrikasının makine dairesinde yaralanmıştır. *Adana İtidal Gazetesi (5 Eylül 1908- 31 Temmuz 1909)*, Yayına Hazırlayanlar: Ahmet Uçar- Selman Soydemir- Kemal Erkan, Cilt 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, 2 Rebi'ül- evvel 1327/24 Mart 1909, s. 473.

7.3.14. Gergerlizade Ali Sadi Efendi'nin Pamuk ve Un Fabrikası

Gergerlizade Ali Sadi Efendi 9 Nisan 1906 tarihinde Adana vilayeti'ne takdim ettiği arzual ile Adana'da Yunusoğlu Köyü'nde inşa ettirdiği pamuk ve un fabrikası için dört sene içinde Avrupa'dan ithal edeceği makine, alat ve edevatın ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasını istemiştir. Aynı zamanda Adana vilayeti'ne ithal edeceği makine, alat ve edevatının müfredat defterini de takdim etmiştir.⁶³⁴ Vilayet Başmühendisi, defteri tetkik ederek, makine, alat ve edevatın pamuk ve un fabrikalarına ait olduğunu tasdik etmiştir. Ardından Adana vilayeti İdare Meclisi de evrakı görüşmüştür.⁶³⁵ Bunun üzerine Adana vilayeti, olumlu görüşünü içeren Vilayet İdare Meclisi mazbatasını ve diğer evrakları, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gereğinin yapılması için göndermiştir. 15 Ekim 1906 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti Fen Heyeti, evrakı tetkik etmiştir. Fabrikaya kazan konulması için ruhsatname verileceğini, ruhsatname alınmak suretiyle ilk defa inşa edilecek fabrikalara yurtdışından getirilecek makine, alet ve edevatın ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasının usulden olduğunu, bu husustaki müddetin 2 Mayıs 1900 tarihi itibarıyla irade-i seniyye ile on yıl daha uzatıldığını, ithal edilecek makine, alat ve edevat defterinin Fen Heyeti, Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela tarafından müzakere ve tetkik edilmesinin usulden olduğunu, müfredat defterindeki makine, alat ve edevatın fabrikaya ait olduğunun anlaşıldığını, irade-i seniyye çıkması halinde Rüşumat Emaneti'ne ve Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bilgi verilmesi gerektiğini ifade etmiştir. 27 Aralık 1906 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti, Sadaret'e, gereğinin yapılması gerektiğini bildirmiştir.⁶³⁶ Birimler arasında yapılan yazışmalar neticesinde 27 Nisan 1907 tarihinde gereğince irade-i seniyye çıkmıştır.⁶³⁷

Ali Efendi, pamuk fabrikası için Avrupa'dan şu alet ve edevatları ithal etmiştir: Elli beygir kuvvetinde sulu boru vusulünde kazan teferrüatı olarak 1 adet su ve buhar hazinesi, 30 adet kazan için boru, 60 adet otuz boru için kapak, 2 adet emniyet subabı, 1 adet makineye buhar nakl etmek için subap, 1 adet buharın tutulması için muayene musluğuyla beraber subap, 2 adet su seviyesini göstermek için cam borulu musluk, 1 adet kazanda suyun noksanlığını gösteren tehlike düdüğü, 1 adet madenî mikyasü'l-buhar, 2 adet kazanın tahliyesi için musluk, 1 adet kanca, 1 adet boruların içini temizlemek için tırnak, madenden yapılmış borular arasında kalan külleri buhar ile temizlemek için 10 metre ağırlığı ile birlikte boru, kazanın ve peçenin yolunu kapamak için zincirli ve direkli 7 adet kapak, 1 adet makinenin hareket etmesini ve durmasını ilan için musluğu ile birlikte düdük, kazanı makineye bağlamak için 15 metre boru, 1 takım kazan için ızgara, 1000 adet yanmaz çimento ile birlikte kiremit, 1 adet boruları sıkıştırmak için kalafat, 1 takım altı adet

⁶³⁴ BOA., İ. RSM., 27/26, 14 Ra 1325/27 Nisan 1907, lef 1.

⁶³⁵ BOA., İ. RSM., 27/26, 14 Ra 1325/27 Nisan 1907, lef 1

⁶³⁶ BOA., ŞD., 1224/8, Ticaret 3/839, 8 S 1325/23 Mart 1907.

⁶³⁷ BOA., İ. RSM., 27/26, 14 Ra 1325/27 Nisan 1907, lef 4.

anahtar, kazana su vermek için iki musluklu 1 adet enjektör, kazana su vermek için iki musluklu 1 adet tulumba, kazana verilecek suyu kaçıran buharla teshin etmek için 1 adet cihaz, kazana verilecek suyu mevad-ı madeniyyeden tasfiye etmek için 1 adet süzgeç; 40 beygir kuvvetinde buhar makinesi ve teferrüatı olarak 1 adet kondensör için mikyasülmela, 1 adet pervanenin karşısında oluklu kazan, 80 metre, 38 milimetre uzunluğunda makinenin kuvvetini nakl etmek için halat, 1 adet silindir için otomatik yağdanlık, 1 adet makinenin kuvvetini muayene için cihaz, 1 adet makineye verilecek yağın tasfiyesi için süzgeç; pamuğun tohumundan tasfiyesi için çırçır ve teferrüatı olarak 12 adet çifte hareketli çırçır, 15 metre, 50 milimetre uzunluğunda mil, 12 adet kasnak, 3 adet milleri birbirine bağlamak için şapka, 7 adet mil yatağı, 1 adet makine işler iken çırçırları tatil için cihaz, 1 adet pamuk ve çekirdekleri ölçmek için bin kiloluk kantar, çırçır için 75 milimetre eninde 120 metre tek kayış.⁶³⁸

Ali Efendi un değirmeni için Avrupa'dan şu alet ve edevatları ithal etmiştir: 2 adet buğday eleği, 1 adet diğer bir tür buğday eleği, 1 adet avrika, 1 adet yıkayıcı ve taş ayıklayıcı, 1 adet buğday fırçası, 2 adet muhliyyetü'l-heva, 80 cm uzunluğunda ve dörder silindirli 4 adet un yapmak için silindir, 1 adet un eleği, 5 adet bir tür un eleği, 4 adet ırmik temizlemek için elek, 1 adet kepek fırçası, 1 adet değirmene gidecek buğdayı ölçmek için kantar, 500 adet ilivatörler için kova, 12 adet ilivatörler için baş ve ayak, 1 adet mikyasü'l-sür'a, 15 metre mil- 87.5 milimetre katrında üç parça mil-, 7 adet mil yatağı, 3 adet milleri birbirine bağlamak için şapka, 12 adet kasnak, 12 metre mil -60 milimetre kartında üç parçada-, 3 adet milleri bir diğerine bağlamak için şapka, 6 adet mil için yatak, 20 metre unu nakletmek için arşimet vidası, dolu çuvalı yukarıya taşımak için 1 adet vinç, 6 adet çuvalı dolduracak alet, 2 adet un dağıtıcısı, 10 adet kasnak, ilivatör için 160 metre keten kayış, 13 cm eninde silindirler için 60 metre iki katlı köseleli kayış, 10 cm eninde 150 metre tel kayış, makine işlerken değirmen takımlarını durduracak 1 adet cihaz, 2 adet buğday ve un çuvalarını taşımak için el arabası, 80 metre elek ipliği, 2 adet toz toplayıcı, 2 adet gece bekçisini kontrol için saat, buğdayın *sıklet-i izâfiyesini* muayene etmek için 1 adet terazi ve un ölçmek için bir adet kantar.⁶³⁹

7.3.15. Simonoğlu Aristidis Osmaniye İplik ve Bez Fabrikası

Kozmazade Simonoğlu Aristidis, 6 Ocak 1906 tarihinde Adana vilayeti'ne bir arzuhal takdim ederek, Adana'da demiryolu istasyonu civarında tasarrufunda bulunan 56 dönüm arazide bir iplik ve bez fabrikası kurmak istediğini beyan etmiştir. Simonoğlu'nun arazisinin doğu tarafında Ağız Hatun, Değirmenci Ahmet kızı Hamide, Değirmencioğlu Ahmet ve Kantaroğlu İbrahim eşi Zehra, batı tarafında Menkobat Artin Ağa'ya ait 6 zira genişliğinde yol, kuzey tarafında

⁶³⁸ BOA., İ. RSM., 27/26, 14 Ra 1325/27 Nisan 1907, lef 1.

⁶³⁹ BOA., İ. RSM., 27/26, 14 Ra 1325/27 Nisan 1907, lef 1.

Zeytinluoğlu vereseleri bahçesi ve Menkobat Artin Ağa'nın tarlası, güney tarafında demiryolu ve arsası ve Haliloğlu Salih vereseleri ve Yusuf arsaları bulunmaktaydı. Simonoglu, sanayinin en değerli sektörlerinden birinin iplik ve bez imali olduğunu, ip ve bez imalinin ticaret, ziraat ve memleket zenginliğine önemli bir hizmet olacağını belirterek, İp ve bez fabrikası inşası için ruhsatname verilmesini, gerekli kolaylıkların gösterilmesini istemiştir.⁶⁴⁰ Adana valisi, arzuhali Vilayet İdare Meclisi'ne havale etmiştir. Vilayet İdare Meclisi, 10 Ocak 1906 tarihinde Simonoglu Aristidis'in talebini değerlendirmiş ve uygun bulmuştur. Fabrikanın kurulması halinde mahalli ip ve bez ihtiyacının karşılanacağını, ticaret ve servetin artacağını beyan ederek, fabrikanın inşasında herhangi bir sakınca olmadığını, gerekli muamelenin yapılması için evrakın Belediye Meclisi'ne havale edilmesine karar vermiştir. Belediye Meclisi, 13 Ocak 1906 tarihinde mahallinde yaptığı keşif neticesinde iplik ve bez fabrikasının inşasında bir sakınca olmadığını, 1886 kuruş, 10 para vergi alınarak Simonoglu'na tezkire verilmesinin uygun olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda 220 kuruş ham arsa vergisi, 220 kuruş ebniye vergisi alınmasını gerektiğini de belirtmiştir. Adana Belediye Başkanı Kadri Bey, 8 Şubat 1906 tarihinde Adana vilayeti'ne bilgi vererek, Belediye kalfası tarafından çizilen haritayı göndermiştir.⁶⁴¹

Adana vilayeti İdare Meclisi, evrakı görüşmüş ve Simonoglu Aristidis tarafından demiryolu istasyonu civarında mutasarrıf olduğu arazide iplik ve bez fabrikası inşası için ruhsatnamesi verilmesine dair arzuhal takdim edildiğini, fabrikanın tesis ve inşasında herhangi bir sakınca olmadığını anlaşıldığını, fabrikanın memleketin ticaret ve servetini arttıracığını, Tevki-i Divan-ı Hümayun adına alınan 4480 kuruşun Adana Tapu Sandığı'na teslim edildiğini, ham miri arazi üzerine fabrika inşası için öncelikle irade-i seniyye çıkması gerektiğini ifade etmiştir. Adana vilayeti, 15 Şubat 1906 tarihinde evrakları gerekli muamelenin yapılması için Defter-i Hakani Nezareti'ne göndermiştir.⁶⁴² Kuyud-ı Hakani, evrakı arazi kaydı işlemleri için 28 Şubat 1906 tarihinde Senedat İdaresi'ne havalesine karar vermiştir. Senedat İdaresi, Bahçesaray köyünde doğusunda Ağız Hatun, Değirmenci Ahmet kızı Hamide, Değirmencioğlu Ahmet ve Kantaroğlu İbrahim eşi Zehra, batısında Menkobat Artin Ağa'ya ait altı zira genişliğinde yol, kuzeyinde Zeytinluoğlu vereselerinin vakıf bahçesi, Menkobat Artin Ağa tarlası, güneyinde demiryolu hattı ile arsası ve Haliloğlu Salih vereseleri ve Yusuf arazisi bulunan 56 dönüm ham miri arazinin Simonoglu Kozma Efendioğlu Aristidis'e ait olduğunu, arazinin önceki sahiplerinin Menkobat Kasap Artin Ağa oğulları Hacı Ohannes, Hacı Ağob ve Hacı Rupen Ağalar olduğunu, arazinin mutasarrıfına senet verileceğini ifade ederek evrakın Kuyud-ı Hakani'ye havalesine karar vermiştir.⁶⁴³

⁶⁴⁰ BOA., ŞD., 62/49, Defter-i Hakani 1/468, 7 B 1324/27 Ağustos 1906.

⁶⁴¹ BOA., ŞD., 62/49, Defter-i Hakani 1/468, 7 B 1324/27 Ağustos 1906.

⁶⁴² BOA., ŞD., 62/49, Defter-i Hakani 1/468, 7 B 1324/27 Ağustos 1906.

⁶⁴³ BOA., ŞD., 62/49, Defter-i Hakani 1/468, 7 B 1324/27 Ağustos 1906.

Birimler arasında yapılan yazışmalar neticesinde fabrikanın inşasında herhangi bir sakınca olmadığına, inşa olunacak fabrikalarla müstemilatının daha sonra başka bir amaçla kullanılmayacağına dair Adana Mukavelat Muharrirliği'nden onaylı Simonoglu Aristidis'ten resmi senet alınmasına, akabinde Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından muamelenin yapılmasına, daha sonra yıllık öşür bedelinin tahsis edilmesine karar verilmiştir.⁶⁴⁴ 26 Kasım 1906 tarihinde irade-i seniyye çıkmıştır.⁶⁴⁵ Neticede Simonoglu Aristidis'den Adana Mukavelat Muharrirliği tarafından tasdikli senet alınmış, Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından nizami muameler yapılarak 17 Ocak 1907 tarihinde buhar kazanı için ruhsatname verilmiştir.

Simonoglu Aristidis, Adana vilayeti'ne bir arzuhal daha takdim ederek, inşa edeceği iplik ve bez fabrikaları için Avrupa'dan getireceği makine, alat ve edevatın ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasını istemiştir. Fabrika için yurtdışından getireceği makine, alat ve edevatın defterini de Adana vilayeti'ne takdim etmiştir. Adana vilayeti Başmühendisi, 18 Aralık 1906 tarihinde defteri tetkik ederek makine, alat ve edevatın iplik ve bez fabrikası tesisat-ı ibtidaiyyesinden olduğuna karar vermiştir.⁶⁴⁶ Defter ve evrakları tetkik eden Ticaret ve Nafia Nezareti Fen Heyeti; fabrikaya buhar kazanı konulması için 17 Ocak 1907 tarihinde ruhsatname verildiğini, ilk defa fabrika kuracaklara, yurtdışından getireceği makine, alat ve edevatı için gümrük vergisi muafiyeti tanındığını, bu husustaki sürenin dolması üzerine 2 Mayıs 1900 tarihinden itibaren sürenin irade-i seniyye ile on yıl daha uzatıldığını, makine, alat ve edevat defterinin Fen Heyeti, Meclis-i Vükela ve Şura-yı Devlet tarafından tetkik ve tasdik olunduktan sonra çıkan irade-i seniyye ile ithalat gümrük vergisinden muaf tutulduğunu, müfredat defterindeki makine, alat ve edevatın fabrika ilk tesisatından olduğunu beyan etmiştir. Ticaret ve Nafia Nezareti, 24 Ocak 1907 tarihinde Sadaret'e gereğini bildirmiştir.⁶⁴⁷ Sadaret, arz tezkiresi ile irade-i seniyye talep etmiş, 12 Mayıs 1907 tarihinde gereğince irade-i seniyye çıkmıştır.⁶⁴⁸ Böylece Adana'da, demiryolu istasyonu civarında, iplik ve bez fabrikası inşasına müsaade edilen Simonoglu Aristidis'e, Avrupa'dan getireceği makine, alat ve edevatı için ithalat gümrük vergisi muafiyeti de tanınmıştır.

Simonoglu Aristidis'nin kurmuş olduğu *Osmaniye İplik ve Bez Fabrikasına* Almanya ve İngiltere'den getireceği makine, alat ve edevatı şunlardan oluşmaktaydı: 4 adet kömür ile çalışan iplik aletlerini döndürücü 520 beygir kuvvetinde makine, 1 adet bez aletlerini döndürmek için 300 beygir kuvvetinde kazanlarıyla birlikte makine, 4 adet 520 beygir kuvvetinde iplik aletlerini döndürmek için her biri 4 parçadan ibaret kazan, 1 adet 300 beygir kuvvetinde kazan, 2 adet gazyağı ile döner beşer beygir kuvvetinde ve büyük makineleri hareket ettirmek için makine, 8

⁶⁴⁴ BOA., ŞD., 62/49, Defter-i Hakani 1/468, 7 B 1324/27 Ağustos 1906.

⁶⁴⁵ BOA., İ. TNF., 16/2, 9 L 1324/26 Kasım 1906, lef 5.

⁶⁴⁶ BOA., İ. RSM., 27/41, 23 Ra 1325/6 Mayıs 1907, lef 2.

⁶⁴⁷ BOA., ŞD., 1224/12, Ticaret 3/848, 10 S 1325/25 Mart 1907, lef 1.

⁶⁴⁸ BOA., İ. RSM., 27/41, 23 Ra 1325/6 Mayıs 1907, lef 4.

adet kazanları yakmak için körük, 8 adet havayı preslemek için tulumba, 2000 metre kazanlardan makinelere, makinelerden buharlara lazım olan boru, 3 adet balyayı parçalayıp içindeki pamuğu çıkaracak alet, 3 adet pamuğu temizlemek ve rzgrdan geçirmek için alet, 6 adet pamuğu ikinci defa temizleyici ve keçe halinde yapıcı alet, 66 adet keçe halindeki pamuğu tarayıcı alet, 12 adet fitil yapan alet, 12 adet fitili inceltici tezgâh aleti, 6 adet fitili inceltici biraz ince tezgâh aleti, 12 adet fitili inceltici daha ince tezgâh aleti, 26 adet iplik kirmanını döndürücü ve iplik yapıcı tezgâh, 48 adet ipliği kelep yapan alet, 6 adet ipliği prese ve paket yapan alet, 80 adet büyük ve küçük kayış, pamuk temizleyici tezghlar için 35 bin ayak enli ve dar kayış, 8 bin ayak iplik ve kendirden mamul kendir kayış, 300 adet büyük ve küçük millerin üzerine konulacak kasnak, 30 takım keçe halindeki pamuğu tarayıcı aletlerin telleri ve iğneleri, 6000 adet fitili koyacak teneke boru, 15000 adet fitili inceltecek aletlerin kirmanları, 15000 adet fitili inceltecek aletlerin kirmanları -ikinci derecede masura-, 15000 adet fitili inceltecek aletlerin kirmanları -üçüncü derecede masura-, 60000 adet fitili inceltecek aletlerin kirmanları -dördüncü derecede masura-, 2000 adet fitili inceltecek aletlerin kirmanları yastıkları, 6000 adet fitili inceltecek aletlerin yastıkları -ikinci derecede-, 15000 adet fitili inceltecek aletlerin yastıkları -üçüncü derecede-, 250000 adet ince iplik yapmak için masura, 200 adet loproc [?] 20 düzine yağdanlık, 20 adet aletleri yağlamak için tulumba, 20 adet yağ ölçüsü, 60 düzine diğer tür masura, 12 adet makinelere lazım olan su terazisi ve aletleri, 1 adet ravil, 2 düzine topları muhafaza edecek alet, 12 düzine keçe halindeki pamuğu el ile taramak için alet, 10 adet kaytan kirmanlarını döndürmek için alet, keçe halinde olan pamuğun üzerine sarılması için 10 adet top, keçe halindeki pamuk topunun üzerine sarılmak için 1600 ayak tel, 2000 kıyye kirmanlara mahsus yağ, 200 adet iğneleri temizlemek ve bilemek için alet, 10000 adet kayışı bir diğerine döndürmek için engel ve mıh, 3 adet bu aletlerde kullanılmak ve yerlerine konulmak için lazım olan vinç, 6 adet bu aletlerde kullanılmak ve yerlerine konulmak için lazım olan büyük ve küçük makara, 200 adet bez yapmak için tezgâh ve beze lazım olan kolayı yapacak ve bezi kolalayacak, kurutacak, boyayacak ve top yapmak için lazım olan alat ve edevatlar ve beze ait teferruatların makineleri, 3 adet fabrikanın yangından muhafazası için lazım olan 25'er su istiyab edecek demirden mamul depoziito, 6000 metre depozitonun suyunu fabrikanın her tarafına taksim edecek demir boru, 2 düzine su depozitosunun borularının ağzına konulmak üzere ketenden mamul teferruatıyla hortum, iplik, pamuk ve bezleri tartmak için 6 adet kantar, iplik yapılmak üzere depozitoya konulacak pamuklar için 1 adet prese, 5 adet prese, 2 adet fabrika aletlerinin yerlerine konulması ve tamiri için lazım olan demirhane aletlerinden matkap, 2 düzine vida ve boru açacak alet, 1 düzine boru ve demir kesecek alet, 2 adet mengene, 2 adet körük, 6 adet rs, 20 adet rs, 20 adet varba ve eki, 3 adet su tulumbası, makinenin millerine kaplanarak istendiği anda durdurmak veyahut çalıştırmak için 8 adet debriyaj, 2000

adet mil yatakları, 500 adet milleri birbirlerine bağlamak için mil şapkası, biri büyük, biri küçük 2 adet torno.⁶⁴⁹

Simonoğlu Aristidis ve ortakları iplik ve bez fabrikası, 1921 yılında üretimde bulunmakta idi.⁶⁵⁰ Fabrika hissedarları Fransız işgalinin sona ermesi üzerine 1922 yılında ülkeyi terk etmek durumunda kalmışlardı. Fabrika Milli Ticaret T.A.Ş. tarafından bir süre çalıştırılmıştır. Daha sonra Milli Emlak idaresine geçmiştir. Fabrika, 1926 yılında Milli Emlak tarafından satışa çıkarılmıştır. Bu yıllarda Kayserili Nuh Naci Yazgan ve ortakları; Nuri Has, Mustafa Özgür, Seyit Tekin ve Kemal Ramazanoğlu'na satılmıştır. *Milli Mensucat Fabrikası* adı ile uzun yıllar Adana'da faaliyette bulunan fabrika, 1970'li yıllarda kapanmıştır. 1978 yılında tekrar hazineye geçmiştir. 1983 yılında Mehmet Özüzümcüye kiraya verilen fabrikanın adı *Milsan Mensucat* olarak değiştirilmiştir. 2000 yılında faaliyetleri duran fabrika, "Kültür Varlığı Endüstri Mirası" olarak tescillenmiştir.⁶⁵¹

7.3.16. Dikran Aşıkyan Un Fabrikası

Dikran Aşıkyan, Adana'da Sofubahçesi'nde bir buharlı un fabrikası inşa ettirmiştir. Fabrikası için gazojin isimli makine, kazan ile alat ve edevatını Avrupa'dan ithal edeceğini, makine, alat ve edevatın ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasını 1907 yılında Adana vilayetine takdim ettiği arzuhalle istemiştir. Aynı zamanda Adana vilayeti'ne vergiden muaf tutulmasını istediği makine, alat ve edevat defterini de takdim etmiştir.⁶⁵² Adana vilayeti, gereğinin yapılması için evrakı, defter ile Ticaret ve Nafia Nezareti'ne göndermiştir. Dikran Efendi'ye 11 Şubat 1908 tarihinde fabrikasına koyacağı buhar kazanı için Ticaret ve Nafia Nezareti'nden ruhsatname verilerek, ilk defa fabrika kuracak olanların yurtdışından getireceği makine, alat ve edevatın ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasına yönelik uygulamanın uzun zamandan beri uygulanmakta olduğu ve ithalat gümrük vergisi muafiyeti süresinin 2 Mayıs 1900 tarihi itibarıyla irade-i seniyye ile on yıl daha uzatıldığı, makine, alat ve edevat defterinin Ticaret ve Nafia Nezareti Fen Heyeti, Şura-yı Devlet ve Meclis-i Vükela tarafından tetkik ve tasdik edildikten sonra irade-i seniyye ile ithalat gümrük vergisinden muaf tutulduğu ifade edilmiştir. Dikran Aşıkyan Efendi'nin takdim ettiği deferde kayıtlı makine, alat ve edevatın un fabrikasının *tesisat-ı ibtidaiyesinden* olduğu anlaşılmıştır.⁶⁵³

⁶⁴⁹ BOA., İ.RSM., 27/41, 23 Ra 1325/6 Mayıs 1907, lef 2.

⁶⁵⁰ BOA., DH. İUM., 1/26, 15. 8. 1337/14 Mayıs 1919; BOA., DH. İUM., 11/9, 29. 01. 1340/2 Ekim 1921.

⁶⁵¹ Varlık vd., *a.g.e.*, ss. 81-82; Bozdemir, *a.g.e.*, s. 446.

⁶⁵² BOA., İ. RSM., 31/60, 24 C 1326/24 Temmuz 1908, lef 2.

⁶⁵³ BOA., İ. RSM., 31/60, 24 C 1326/24 Temmuz 1908, lef 4.

[...] zikir olunan fabrikaya kazgan vaz'ı için nezaretden 29 kânûn-ı sâni sene 323 tarihinde ruhsatname itâ kılındığı anlaşılmiş olub bu yolda ruhsatnâme istihsâliyle yapılacak fabrikaların tesisât-ı ibtidâiyyesine aid alât ve edevâtın gümrük resminden afvı hakkında vaktiyle ittihâz ve ilân olunan usûlün müddeti 19 Nisan sene 316 tarihinden itibaren ba-irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penâhî on sene daha temdîd idilerek o gibi eşyanın cins ve mikdarını mübeyyin defter nezâret heyet-i fenniyyesince ve şûrâ-yı devlet ve meclis-i mahsûs-ı vükelâca tedkik ve tasdik olunduktan sonra bi'l-istîzân müsâade-i seniyye-i cenâb-ı şehinşâhiye iktirân itdiği halde resm-i mezkûrdan muâfiyeti talimât-ı mahsûsâsı icâbından bulunduğu ve defterde mûnderic eşyanın mezkûr fabrikanın tesisât-ı ibtidâiyyesine ihtisâsı dâhi heyet-i fenniyyece tasdik kılındığı beyânıyla eşya-yı mebhûs-anhânın gümrük resminden âfvi istîzân kılınmış [...] ⁶⁵⁴

Neticede, 24 Temmuz 1908 tarihinde irade-i seniyye çıkmıştır. ⁶⁵⁵ Sadaret, 2 Ağustos 1908 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti'ne ve Rûsumat Emaneti'ne, irade-i seniyyenin çıktığını bildirerek, gereğini yapmalarını emretmiştir. ⁶⁵⁶

Dikran Aşıkyan, buharlı un fabrikası için İngiltere'den şu alet ve edevatları ithal etmiştir: 1 adet sandık içinde ancın isimli makine, 1 adet pervane, 1 adet airbox, 1 adet sandık içinde kırnak kolu, 1 adet sepet içinde oilgard (yağdanlığı muhafaza edecek alet), 1 adet gürültü azaltıcı alet, 1 adet ortaya çıkan kötü gazı dışarıya çıkarmak için büyük demir boru, 1 adet prink danyak aleti, 1 adet makine yahut gaz motorunun büyük pervanesine geçen büyük milin yatağı, 1 adet ekspenj boks denilen alet, 1 adet ekspenj payp denilen alet, 1 adet jeneratör, 1 adet eskerdir[?], 1 adet sandık içinde sandarayz[?] denilen ufak tefek edevat, 1 takım su depozitosu. ⁶⁵⁷

Dikran Aşıkyan fabrikası için İsviçre'den şu alet ve edevatları ithal etmiştir: 1 adet tarar zikzak -buğday tanelerini saman ve çöplerden ayırmak için zikzak kalbur-, 3 adet tripor ve elevatör -buğdayı ayırmak ve temizlik için bir tür makine-, 1 adet kolon horizontal -tahta çerçeve ve çatığı üzerinde bir tür buğday makinesi-, 1 adet buğdayı temizleyip parlatacak makine, 1 adet buğdayın taşını ayırıcı ve yıkayıp kurutucu alet -tekne ve derecesiyle beraber-, 1 adet yutak makinesi için tulumba, 1 adet kolon borusu -buğday fırçası-, 1 adet otomatik buğday ıslatıcı makine, 1 adet karbüratör -buğday ve un ölçücüsü-, 4 adet buğdayın toz ve toprağını somurup çeken makine, 1 adet baskül -otomatik kantar-, 7 adet buğday öğütecek dört silindirli değirmen, 5 adet buğdayı fırçadan ayıran makine, 3 adet büyük elek, 2 adet çifte elek, 1 adet kepek fırçası, 1 adet süzek, 1 adet elek hanesinin aktığı mahal, 1 adet elek hanesinin aktığı mahal -diğer bir tür-, 1 adet toz ve saire menfesi, 1 adet buğdayın toz ve sairesini somuran ve çeken kapaklı körük, 1 adet buğday ve un taşımaya mahsus araba ve 5 adet makinelere hız verici alet. ⁶⁵⁸ Fabrikaya yedek alet ve edevat olarak da 1 adet torbaya nakleden makine, buğday, un ve saire için bir takım tahta borular, 8 çift elevatörlerin demirden mamul yukarı ve aşağı kısmı, 4 tek elevatörlerin demirden

⁶⁵⁴ BOA., İ. RSM., 31/60, 24 C 1326/24 Temmuz 1908, lef 4

⁶⁵⁵ BOA., İ. RSM., 31/60, 24 C 1326/24 Temmuz 1908, lef 4.

⁶⁵⁶ BOA., BEO., 3373/ 252907, 4 B 1326/2 Ağustos 1908, lef 1.

⁶⁵⁷ BOA., İ. RSM., 31/60, 24 C 1326/24 Temmuz 1908, lef 2.

⁶⁵⁸ BOA., İ. RSM., 31/60, 24 C 1326/24 Temmuz 1908, lef 2.

mamul yukarı ve aşağı kısmı, 20 metre tulumbayı yunağa ve kazana almak için gerekli olan aletler, buhar ve hava basıncı miktarını gösteren muhtelif makinelerin boruları, 800 metre keten kayış, 1500 adet kalaylı saçtan mamul ufak tekneler, 7 adet vida, 2 adet un hunisi için vida, 1 adet vida, 1 adet yüz beygir kuvvetinde mil, 20 adet mil ve 10 adet mil yuvası, 40 adet samanlık ve yağdan, 82 adet makara, 2000 metre kayış, anahtar ve kamışlarıyla beraber 21 adet ampoşvar. [?] ⁶⁵⁹

Dikran Aşıkyan'ın un fabrikası 1922 yılında Müslüman bir tüccar tarafından kiralanarak, tekrar faaliyete geçirilmiştir. Zira un fabrikası, uzun süre âtil halde kalmıştır. ⁶⁶⁰

7.3.17. George Mois Çırçır Fabrikası

Alman George Mois, Adana'da demiryolu istasyonu civarında bulunan ve Yunan tebaasından Kosti Tırpani ile Kara Yakup kızı Kalyopi tasarrufunda bulunan 18600 küsür metrekare ham araziyi satın almıştır. Sadaret'e takdim ettiği arzuhalde; arazinin 700 metrekaresine pamuğu çekirdeğinden ayırmaya ve balya haline getirmeye mahsus bir fabrika, 300 metrekaresine iki mağaza inşa etmek, geri kalan kısmını taşıma araçlarının geliş-gidişine tahsis etmek arzusunda olduğunu beyan ederek, kendisine gerekli izin verilmesini istemiştir. Sadaret, 1 Nisan 1907 tarihinde Adana vilayeti'nden konu hakkında bilgi istemiştir. Adana vilayeti, Sadaret'e telgrafname ile cevap vermiştir. Buna göre; George Mois'in satın almak istediği ham arazinin miktarının 18000 küsür metrekare olduğunu, arazinin 360 metrekaresini pamuğu çekirdeğinden ayırmaya mahsus çırçırlar, 180 metrekaresini çekirdeksiz pamuğu balya yapıp, temizlemeye mahsus cendereler, 180 metrekaresini makinelere mahsus daire, 300 metrekaresini ise iki mağaza için kullanacağını, arazi üzerine ileride ihtiyaca göre diğer mağaza ve depolar yapılacağını, arazinin geri kalan kısmının nakliye arabaları ve hayvanları için kullanılacağını, tesislerin inşasında herhangi bir sakınca bulunmadığını, ham miri arazi üzerine fabrika inşası için irade-i seniyye çıkması gerektiğini, ayrıca arşın başına ikişer para öşür bedeli alınması gerektiğini, öşür bedelinin Defter-i Hakani Nezareti'ne gönderildiği ve belediyeye ait vergilerin ödendiği takdirde belediye ve zabıtaca bir sakınca olmadığını polis ve zabıta idarelerinden ifade edildiğini, ayrıca arazinin ferağ muamelesi için her üç günde bir Almanya Konsolosluğu'ndan müracaatta bulunulmakta olduğunu Sadaret'e bildirmiştir. ⁶⁶¹ Bunun üzerine Sadaret, Defter-i Hakani Nezareti'nden görüş istemiştir. Defter-i Hakani Nezareti, Sadaret'e, yabancıların arazi satın alabilmeleri için öncelikle Sadaret'ten izin alınması gerektiğini, ayrıca satın alınan ham miri arazi üzerine fabrika inşasının irade-i seniyye ile mümkün olduğunu, fabrikanın inşa edileceği alan için kıymeti üzerinden binde otuz nisbetinde öşür bedeli alınması gerektiğini, fabrikanın

⁶⁵⁹ BOA., İ. RSM., 31/60, 24 C 1326/24 Temmuz 1908, lef 2.

⁶⁶⁰ *Yeni Adana Gazetesi*, 18/202, 17 Ca 1340/16 Ocak 1922.

⁶⁶¹ BOA., İ. TNF., 17/8, 3 C 1325/14 Temmuz 1907, lef 3, lef 4.

inşasında bir sakınca olmadığına dair Vilayet İdare Meclis mazbatasının, inşa edilecek fabrikanın haritasının, arazi tasarruf senedi tasdikli suretlerinin gönderilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁶⁶² Konuyu görüşen Meclis-i Vükela, fabrika inşa edilecek alana öşür bedeli tahsis edilmesine, inşa olunacak binaların başka bir amaçla kullanılmayacağına dair George Mois'ten mukavelat muharrirliği tarafından senet alınmasına, fabrika binalarının inşasına müsaade edilmesine, fabrikaya ruhsatname verilmesi muamelesinin daha sonra yapılmasına karar vermiştir.⁶⁶³ 14 Temmuz 1907 tarihinde gerekli olan irade-i seniyye çıkmıştır.⁶⁶⁴ Böylece George Mois'in fabrika binalarını öşür bedelini ödemesi karşılığında inşa etmesine izin verilmiştir.⁶⁶⁵

7.3.18. Simonoğlu ve Boduroğlu Un ve Pamuk Fabrikası

Simonoğlu ve Boduroğlu Adana'nın Hankurba Mahallesi'nde un ve pamuk fabrikası inşa ettirmiştir. 31 Mayıs 1906 tarihinde Adana vilayeti'ne takdim ettikleri arzuhal ile fabrikalarına dört sene içinde Avrupa'dan getirecekleri makine, alat ve edevatının ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasını istemişlerdir. Yurtdışından getirecekleri makine, alat ve edevatın müfredat defterini de Adana vilayeti'ne takdim etmişlerdir. Adana vilayeti başmühendisi 23 Ağustos 1906 tarihinde defteri tetkik ederek, makine, alat ve edevatın fabrikalara ait olduğunu onaylamıştır.⁶⁶⁶ Adana vilayeti, olumlu kararını Vilayet İdare Meclisi mazbatasıyla Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bildirmiştir. Konuyu Ticaret ve Nafia Nezareti Fen Heyeti tetkik etmiştir. Fabrikaya kazan konulması için ruhsatname verilmesi gerektiğini, ilk defa fabrika kuracakların, yurtdışından getirecekleri makine, alat ve edevatının gümrük vergisinden muaf tutulmakta olduğunu, usul gereği müfredat defterinin Fen Heyeti, Şura-yı Devlet, Meclis-i Vükela tarafından tetkik ve mütalaa edildikten sonra irade-i seniyyenin çıkması gerektiğini, gönderilen defterdeki makine, alat ve edevatının fabrikanın *tesisat-ı ibtidaiyyesinden* olduğunu, çıkacak olan irade-i seniyye ile ithalat gümrük vergisi muafiyetinin tanınacağını ifade etmiştir. 27 Eylül 1906 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti, Sadaret'e gereğini bildirmiştir.⁶⁶⁷ Neticede, 21 Şubat 1907 tarihinde irade-i seniyye çıkmıştır.⁶⁶⁸

Simonoğlu ve Boduroğlu'nun un fabrikası için Avrupa'dan ithal ettikleri alet ve edevatlar şunlardan oluşmaktaydı: sekiz silindirli bir adet değirmenin işletilmesi için 1 adet buğday temizlemek için elek makinası-zikzak-, 2 adet deliceyi ve tohumları buğdaydan ayırmak için

⁶⁶² BOA., İ. TNF., 17/8, 3 C 1325/14 Temmuz 1907, lef 5.

⁶⁶³ BOA., İ. TNF., 17/8, 3 C 1325/14 Temmuz 1907, lef 6.

⁶⁶⁴ BOA., İ. TNF., 17/8, 3 C 1325/14 Temmuz 1907; BOA., DH. MKT., 1186/3, 17 C 1325/28 Temmuz 1907, lef 1.

⁶⁶⁵ BOA., DH. MKT., 1186/3, 17 C 1325/28 Temmuz 1907, lef 1.

⁶⁶⁶ BOA., İ. RSM., 26/31, 8 M 1325/21 Şubat 1907, lef 2.

⁶⁶⁷ BOA., ŞD., 1223/46, Ticaret 3/823, 25 Za 1324/8 Mayıs 1907.

⁶⁶⁸ BOA., İ. RSM., 26/31, 8 M 1325/21 Şubat 1907, lef 4.

tiriyor, 1 adet toprağı ezmek ve hintanın burnunu kırmak için avrika [?] 1 adet buğdayı fırçalamak için avrika [?] 1 adet buğdayı yıkamak ve kurutmak için lavo, 1 adet buğdayın gerektiği kadar sevki için nâzım/rulo, 2 adet silindir -dört çelik toplu dişli olarak-, 6 adet silindir -dört demir toplu düz-, 3 adet yeni icat çifte sandıklı un için elek makinesi, 1 adet un elek makinesi, 6 adet unu havalandırmak için makine, 1 adet kepek fırçası, 3 adet buğday ve un sevki için arşimid videsi, 4 adet buğday ve un havuzlarını toplamak için makine, 1 adet un çuvallarını indirip çıkarmak için makine-asansör-, 40 adet çuvalların ağızlarını açık tutmak için alet, 500 metre çeşitli enlerde kösele kayış, 225 metre makinenin kuvvetini değirmen aletlerine ve takımlarına nakletmek için pamuk halat, 23 adet 190 metre çeşitli uzunlukta demir mil, 38 adet miller için demir yatak, 30 adet miller için asma yatak, 12 adet milleri birbirlerine bağlamak için şapka, 12 adet yatak ve miller için bilezik, 60 adet yatak vidası, 2 adet oluklu halatla işler büyük pervane, 70 adet çeşitli uzunlukta dökme pervane kasnak, 1 adet makine harekette iken milleri rabt ile tutmak ve işletmek için ambriyaj, 1 adet takımıyla su tulumbası, 1 adet silindirleri soğutmak için rüzgâr körüğü, 2 adet irmik makinesi.⁶⁶⁹

Simonoğlu ve Boduroğlunun pamuk fabrikası için Avrupa'dan ithal ettikleri alet ve edevatlar ise şunlardı: 1 adet yüz elli beygir efektif kuvvetinde gaz power sisteminde makine, 8 adet makineyi temele bağlamak için büyük vide, 2 adet vilanet, 1 adet havayı tazyik için makine hava deposu, 1 adet ilk defa makineyi harekete geçirmek için havanın tazyikine vasıta olmak üzere beş beygir kuvvetinde petrol gaz makinesi, 1 adet petrol gaz makinesinin vilaneti, 1000 adet yanmaz ateş tuğlası, 3 adet ve 3 parçada gaz kullanımı için kazan, 40 parça safi ve gayrisafi gazları nakletmek için dökme boru.⁶⁷⁰

Simonoğlu ve Boduroğlu un ve pamuk fabrikası, 1920 yılında üretimde bulunmakta idi.⁶⁷¹

7.3.19. Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft Pamuk Fabrikası

Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft, Adana'da pamuk ziraatinin yaygınlaştırılması ve ıslahı amacıyla kurulmuştur. Şirket, pamuk ziraatini artırmak ve ıslah etmek amacıyla Adana'da sanayi müesseseleri kurmuştur. Osmanlı Devleti, şirkete gerekli desteği vererek himaye etmiştir.⁶⁷² Daha sonra çıkan bir yangında şirketin müesseselerinin tamamı

⁶⁶⁹ BOA., İ. RSM., 26/31, 8 M 1325/21 Şubat 1907, lef 2.

⁶⁷⁰ BOA., İ. RSM., 26/31, 8 M 1325/21 Şubat 1907, lef 2.

⁶⁷¹ BOA., DH. İUM., 1/26, 15. 8. 1337/14 Mayıs 1919.

⁶⁷² BOA., ŞD., 1224/62, 20 Za 1325/25 Aralık 1907, lef 1. Şirket İdare Heyeti Reisi Marviç ve Müdürü Kunter, Adana vilayeti, Hayfa ve Kudüs şehirlerine seyahat ederek, ziraat ve ticaret hakkında araştırmalarda bulunmayı planlamıştır. Almanya Sefareti 11 Nisan 1906 tarihinde Hariciye Nezareti'nden, kendilerine seyahat izni verilmesini ve seyahatlerinde gerekli kolaylığın gösterilmesi hususunda Adana ve Beyrut vilayetleri'ne ve Kudüs Mutasarrıflığı'na tavsiyename yazılmasını istemiştir. BOA., İ. HR., 401/34, 22 Ra 1324/16 Mayıs 1906, lef 1. Hariciye Nezareti, Dâhiliye Nezareti ve Sadaret arasında yapılan görüşmeler neticesinde gerekli olan irade-i seniyye 16 Mayıs 1906 tarihinde çıkmıştır. BOA., İ.HR., 401/34, 22 Ra

yanmıştır. Gerek şirket gerekse tarımsal üretim bundan büyük zarar görmüştür. Bu zararı telafi etmek amacıyla şirket, pamuk fabrikasını yeniden inşa etme kararı almıştır.⁶⁷³ İnşa edeceği pamuk fabrikası için Avrupa'dan getireceği dinamo ve levazımının ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasını talep etmiştir. İstanbul Almanya Sefareti, dinamo ve levazımının getirilmesine izin verilmesini ve ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasını Rüşumat Emaneti'nden istemiştir.⁶⁷⁴ Rüşumat Emaneti, gereğini Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bildirmiş, Nezaret Fen Müşavirliği, evrakı tetkik ederek olumlu yönde karar vermiştir. Neticede diğer gerekli bürokratik süreç de tamamlanarak konu 1 Mayıs 1907 tarihinde Meclis-i Vükela'da görüşülmüştür. Meclis-i Vükela, dinamo ve makinelerin ithal edilmesine ve gümrük vergisinden muaf tutulmasına yönelik talebi uygun bularak gereğinin yapılmasının Rüşumat Emaneti'ne bildirilmesine, Hariciye ve Ticaret ve Nafia Nezaretleri'ne bilgi verilmesine karar vermiştir.⁶⁷⁵

7 Mayıs 1907 tarihinde gerekli olan irade-i seniyye çıkmıştır.⁶⁷⁶ Şirket, daha sonra pamuk fabrikası için Avrupa'dan getireceği diğer makine, alat ve edevatın da ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasını talep etmiştir. Talebini 6 Haziran 1907 tarihinde İstanbul Almanya Sefareti vasıtasıyla Rüşumat Emaneti'ne bildirmiştir. Almanya Sefareti'nin Rüşumat Emaneti'ne takdim ettiği deftere göre pamuk fabrikası için İskenderiye'den 1 adet cendere makinesi, İskenderiye'den 1 adet buharla çalışan makine, Manchester'dan 1 adet kazan, 1 adet Manchester'den kazanları ısıtmaya mahsus makine, 1 adet kazandaki suları temizleme makinesi, Liverpool'dan 20 adet pamuk temizleme makinesi ve edevatı, Hamburg'dan 16 adet demir sütun, Hamburg'dan ve Anvers'ten 360 adet demir putrel, Hamburg'tan 1 adet dekovil şimendüfer hattı edevat-ı müteharrike ve sairesi, Hamburg'tan 3 adet demir merdiven, Hamburg'tan iki adet asansör makinesi ve malzemesi, İskenderiye ve Londra'dan birçok demir çubuk ve diğer inşaat malzemesi getirilecekti.⁶⁷⁷ Rüşumat Emaneti, 20 Haziran 1907 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti'ne, Almanya Sefareti'nin ithalat gümrük vergisi muafiyeti talebini bildirerek, makine ve edevatın pamuk fabrikasına mahsus *tesisat-ı ibtidaiyeden* olduğunu Ticaret ve Nafia Nezareti Fen Heyeti tarafından tetkik ve tasdik edilmesi gerektiğini bildirerek, makine ve edevat defterini göndermiştir.⁶⁷⁸ Ticaret ve Nafia Nezareti Fen Müşavirliği, defteri tetkik ederek talebi uygun bulmuş, gereğini 7 Ekim 1907 tarihinde Sadaret'e bildirmiştir.⁶⁷⁹ Sadaret, evrakı Şura-yı Devlet'e havale etmiş, Şura-yı Devlet Maliye Dairesi, evrakı 25 Aralık 1907 tarihinde görüşmüştür. Bazı

1324/16 Mayıs 1906, lef 2; BOA., DH. MKT., 1072/7, 25 S 1324/20 Nisan 1906, lef 1; BOA. İ. HR., 401/34, 22 Ra 1324/16 Mayıs 1906, lef 3, 5.

⁶⁷³ BOA., ŞD., 1224/62, 20 Za 1325/25 Aralık 1907, lef 1.

⁶⁷⁴ BOA., ŞD., 1224/62, 20 Za 1325/25 Aralık 1907, lef 2.

⁶⁷⁵ BOA. İ. RSM., 27/39, 24 Ra 1325/7 Mayıs 1907, lef 1.

⁶⁷⁶ BOA. İ. RSM., 27/39, 24 Ra 1325/7 Mayıs 1907, lef 2.

⁶⁷⁷ BOA., BEO., 3224/241739, 29 Za 1325/3 Ocak 1908, lef 2.

⁶⁷⁸ BOA., BEO., 3224/241739, 29 Za 1325/3 Ocak 1908, lef 3. Ayrıca bkz. BOA., ŞD., 1224/62, 20 Za 1325/25 Aralık 1907, lef 1.

⁶⁷⁹ BOA., ŞD., 1224/62, 20 Za 1325/25 Aralık 1907, lef 2.

alat ve edevat hariç, müfredat defterindeki eşyanın ithalat gümrük vergisinden muaf tutulması gerektiğine karar vermiştir. Daha önce çıkan irade-i seniyye gereğince, kararın Ticaret ve Nafia Nezareti'ne ve Rüşumat Emaneti'ne bildirilmesi gerektiğine karar vermiştir.⁶⁸⁰ Böylece Avrupa'dan getirilecek makine, alat ve edevat ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmuştur.

Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft fabrikası 5 Şubat 1909 tarihinde hırsızlık olaylarıyla gündeme gelmiştir. Fabrika bekçisi Hacı Emin'in fabrikadan balya çuvaları, elektrik makinesi telleri ve pamuk çaldığı anlaşılmıştır.⁶⁸¹

Deutsche Levantinische Baumwolle Gesellschaft tarafından kurulan fabrika halk arasında *Alman Fabrikası* olarak anılmaktaydı. Bu fabrikada bulunan su presesi sayesinde balyaların daha küçük hacimde olması sağlanıyordu. 0,5 m³lük bir balyanın ağırlığı 300 kilografa kadar artabiliyordu. Diğer fabrikalardaki 1m³ lük preselerde ancak 180-200 kilogram ağırlığa ulaşabiliyordu. Alman fabrikasının bu uygulaması denizyolu taşımacılığında navlunda %50 kadar tasarruf sağlıyordu. *Deutsche Levant Line* firmasına ait gemilerle taşınan pamuk, hisselerine Deutsche Bank'ın sahip olduğu bir iplik fabrikasına satılıyordu. İşgal yıllarında Fransızlar, Birinci Dünya Savaşından mağlup çıkan Almanya'nın ödemekle yükümlü olduğu harp tazminatına karşılık bu fabrikaya el koymuş ve adını *Adana İstikbal Pamuk T. A. Ş* olarak değiştirmişlerdir. Şirket 1930'ların ilk yıllarında "Adana piyasasının emniyetsizliğini ileri sürerek" hesaplarını tasfiye etmiştir.⁶⁸²

7.3.20. Arifzade Hanifi Efendi'nin Pamuk ve Un Fabrikası

Adana vilayetine tabi Hamidiye kazası'nda ikamet eden Arifzade Hanifi Efendi, 11 Şubat 1909 tarihinde Hamidiye kazası kaymakamlığı'na takdim ettiği arzuhal ile Hamidiye kazası'nda pamuk ve un fabrikası kurmak istediğini beyan ederek, fabrikanın inşası için ruhsatname verilmesini ve Avrupa'dan getireceği makine, alet ve edevatına ithalat gümrük vergisi muafiyeti tanınmasını istemiştir. Arifzade Hanifi, Hamidiye kazası kaymakamlığı'na, Avrupa'dan getireceği makine, alat ve edevatın iki adet defterini de takdim etmiştir. Hamidiye kazası İdare Meclisi'nin talebi uygun bulması üzerine ilgili evrakı, Adana vilayeti İdare Meclisi görüşmüştür. Vilayet İdare Meclisi, Arifzade Hanifi Efendi'nin fabrikanın inşa edileceği alanı gösteren haritayı, beyannameyi, motorun ruhsatname harcı olan 10 Osmanlı lirası'nı ve Hicaz Demiryolu ianesi olan 5 sim mecdiyeyi, posta havalenamesini, ruhsatname ve makbuz ilmühaberlerine yapıştırılacak 100 ve 3 kuruşluk pulları takdim ettiğini bildirmiştir. Fabrikanın inşası için ruhsatname verilmesi ve fabrikaya Avrupa'dan getirilecek makine, alat ve edevatın ithalat gümrük vergisinden muaf

⁶⁸⁰ BOA., BEO., 3224/241739, 29 Za 1325/3 Ocak 1908, lef 3.

⁶⁸¹ *Adana İtidal Gazetesi*, 23 Kânun-ı sâni 1324/5 Şubat 1909, s. 300.

⁶⁸² Varlık, vd., *a.g.e.*, s. 90.

tutulması gerektiğini ifade etmiştir.⁶⁸³ Adana vilayeti, evrakı, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne göndermiş, Sanayi İdaresi evrakı tetkik etmiştir. Sanayi İdaresi, fabrika inşasına ruhsatname verilmesi talebini uygun bularak, makine, alat ve edevatına ithalat gümrük vergisi muafiyeti tanınması için irade-i seniyye çıkması gerektiğine, defterde kayıtlı makine, alat ve edevatın fabrikanın ilk defaya mahsus levazımatından bulunduğu, gereğinin yapılması hususunun Sadaret'e arz edilmesi gerektiğine karar vermiştir.⁶⁸⁴ Bu arada fabrika inşası için gerekli olan ruhsatname düzenlenerek Adana vilayeti'ne gönderilmiştir.⁶⁸⁵ Ticaret ve Nafia Nezareti, 27 Ağustos 1909 tarihinde gereğinin yapılmasını Sadaret'e bildirmiştir. Sadaret, Şura-yı Devlet Maliye ve Nafia ve Maarif Dairesi arasında yapılan görüşmeler sonucunda⁶⁸⁶ gerekli olan irade-i seniyye çıkmıştır.⁶⁸⁷

Arifzade Hanefi Efendi, pamuk ve un fabrikası için gerekli olan makine, alat ve edevatı İngiltere, İsviçre ve Fransa gibi Avrupa ülkelerinden getirtmiştir. Bu alet ve edevatlar şunlardan ibaretti: Un fabrikası için 83 beygir kuvvetinde bir gazojen makinesi, 1 adet kalbur makinesi, 4 adet buğdayın kapçığını ayıran elevatoruyla birlikte tiriyo isimli makine, 1 adet buğday makinesi, 1 adet buğdayı temizleyecek ve parlatacak makine, 1 adet taş ayıklayan yunak makinesi, 1 adet yunak için tulumba, 1 adet buğday fırçası, 1 adet buğday ıslatıcı makine, 1 adet mıknaş, 1 adet buğday ölçüsü, 4 adet buğdayın toz ve toprağını somuran makine, 1 adet kantar, 3 adet 4 silindirli içli buğday öğütecek değirmen, 1 adet buğday öğütecek değirmen, 3 adet düz silindirli buğday öğütecek değirmen, 5 adet buğdayı fırçadan ayıran makine, 3 adet büyük elek, 2 adet çifte elek, 1 adet süzek, 1 adet elekhane yahut unun aktığı yer, 1 adet elekhane, 1 adet toz ve saire menfesi, 1 adet kepek fırçası, 1 adet buğdaydan toz ve saireyi somuran körük, 1 adet buğday ve un kaldıran alet, 1 adet makinelere hız verici alet, 8 adet çifte elevatörlerin tepe ve ayak kısmı, 4 adet tek olarak elevatörlerin tepe ve ayak kısmı, 200 metre demir boru, 1000 metre keten kayış, 1800 adet kalaylı ve sacdan mamul kova, 7 adet vida, 2 adet buğday hunisi yahut anbarı için vida, 1 adet una hava verecek vidalı sandık, 1 adet 83 beygir kuvvetinde motorun dolabını zabt için avare, 20 adet mil yatağı, milleri birbirine bağlamak için 10 adet şapka, 40 adet samanlık ve yağdanlık, 82 adet kasnak ve milleri, 1000 metre kösele kayış, 25 adet tabure ağızlıkları, 1 adet sandık motor, 1 adet sandık motor çarhı, 1 adet hava sandığı, 1 adet kol, 1 adet yağdanlık, 1 adet sükütiye aleti, 1 adet yatak, 1 adet gaz sandığı, 1 adet gaz borusu, 1 adet kazan, 2 adet gaz süzeği, 1 adet makine ve kazanın alet ve anahtarları, 1 adet su deposu ve 3 adet vinç/palanga.⁶⁸⁸

⁶⁸³ BOA., ŞD. MRF. ML. NF., 1228/24, Ticaret 4/256, 20 N 1327/6 Eylül 1909.

⁶⁸⁴ BOA., ŞD. MRF. ML. NF., 1228/24, Ticaret 4/256, 20 N 1327/6 Eylül 1909.

⁶⁸⁵ BOA., ŞD. MRF. ML. NF., 1228/24, Ticaret 4/256, 20 N 1327/6 Eylül 1909.

⁶⁸⁶ BOA., ŞD. MRF. ML. NF., 1228/24, Ticaret 4/256, 20 N 1327/6 Eylül 1909; BOA., BEO., 3649/273622, 25 N 1327/10 Ekim 1909, lef 2.

⁶⁸⁷ BOA., BEO., 3649/273622, 25 N 1327/10 Ekim 1909, lef 1.

⁶⁸⁸ BOA. BEO., 3649/273622, 25 N 1327/10 Ekim 1909, lef 3.

7.3.21. Istefenaki Zotus Patrinos Efendi'nin Pamuk, Un ve Buz Fabrikası

Osmanlı Devleti tebasından Istefenaki Zotus Patrinos Efendi, 10 Haziran 1911 tarihinde Adana vilayeti'ne takdim ettiği arzuhal ile 1909 yılında Adana Belediyesi'nden aldığı ruhsatname ile buz, un ve pamuk ırır fabrikaları kurduğunu, fabrikaların imalata başladığını, emlak ve temettü vergilerini ödediğini, Adana vilayeti İdare Meclisi ve Adana Belediyesi'nin fabrikalarının inşasında bir sakınca olmadığını beyan ettiğini ifade ederek, fabrikalarına 1908 yılında Avrupa'dan getirttiği makine, alat ve edevatı için Mersin Gümrük Dairesi'ne ödediği 200 Osmanlı lirası'ndan fazla meblağın iade edilmesini, yani geriye dönük ithalat gümrük vergisi muafiyeti tanınmasını istemiştir.⁶⁸⁹ Istefenaki Zotus Patrinos Efendi, aynı tarihte Adana vilayeti'ne, zerine Ticaret ve Nafia Nezareti'nden ruhsatname almadan un, pamuk ve buz fabrikası inşa ettiği miri arazinin tapu senedi suretini ve daha önce İngiltere, Fransa ve Amerika'dan getirtip ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasını istediği makine, alat ve edevatı defterini de takdim etmiştir. 2 Mart 1909 tarihli tapu senedine göre fabrikalar, Adana'da Sucubaşızade mahallesi'nde, Atpazarı mevkiinde idi. Fabrikalar, doğusunda yol, kuzeyinde Sucubaşızade mahallesi, batısında Kebapçı Süleyman ve güneyinde Kışınoğulları İsa avuş ve Davut Ağa arazileri bulunan iki dönüm, 622 zira miri arazi üzerine inşa edilmişti. Arazinin nceki sahipleri, Kışınoğulları İsa avuş ve Davut Ağa idi. Adana vilayeti'ne takdim ettiği deftere göre; Istefenaki Zotus Patrinos Efendi, daha önce Mersin Gümrük İdaresi'ne ithalat gümrük vergisini ödeyerek yurtdışından fabrikalarına İngiltere'de Lincoln'de Ruston Proctor Fabrikası'ndan 125-180 beygir kuvvetinde bir adet istim [vapur] makinesi, yine aynı fabrikadan bir adet ekonomayzer, yine Ruston Proctor Fabrikası'ndan lancashire sisteminde 150 libra hararet derecesinde bir adet kazan, Amerika'da York Fabrikası'ndan 7 tonluk bir adet buz makinesi, İngiltere'de Platt Fabrikası'ndan 22 adet pamuk ırırları, Fransa'da Marsilya'dan dört çift yerli un için taşlar, 2 adet su tulumbası, 7 tonluk bir adet su deposu, mil, kazan ve kayışlar, fabrikalara gerekli olan diğer alet ve edevatları getirtmiştir.⁶⁹⁰

Adana vilayeti, Istefenaki Zotus Patrinos Efendi'nin arzuhali üzerine gerekli muameleleri başlatmıştır. İşlemler için gerekli olan harita ile diğer evrakı ve Sucubaşızade mahallesi ihtiyar heyetinden aldığı fabrikanın inşasında sakınca olmadığına dair ilmühaberi de Adana vilayeti'ne takdim etmiştir. Adana Vergi İdaresi, 56666 kuruş üzerinden cezalı bir şekilde iki kat olarak yıllık binde 60 pare hesabıyla 85,5 kuruş oşr bedeli alınması gerektiğini beyan etmiştir. Daha sonra Vilayet İdaresi Meclisi, verilecek izne göre gerekli muamelenin yapılması ve sened-i hakanisinin

⁶⁸⁹ BOA., şD. MLK., 79/47, Defter-i Hakani 2/419, 24 ř 1329/20 Ağustos 1911.

⁶⁹⁰ BOA., şD. MLK., 79/47, Defter-i Hakani 2/419, 24 ř 1329/20 Ağustos 1911.

verilmesine karar vermiştir. Adana vilayeti 10 Haziran 1911 tarihinde Defter-i Hakani Nezareti'ne, ilgili evrakı göndererek gerekli muamelenin yapılması gerektiği bildirmiştir.⁶⁹¹

Adana vilayeti, 10 Haziran 1911 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti'ne de konuyla ilgili bilgi vermiştir. Buna göre; Istefenaki Zotos Patrinos Efendi'nin Sucubaşızade mahallesi'ndeki pamuk, un ve buz fabrikalarına ruhsatname verilmesini ve daha önce Avrupa'dan getirdiği makine, alat ve edevatına ithalat gümrük vergisi muafiyeti tanınmasını istediğini, talebinin uygun bulunduğunu, gereğinin yapılması için evrakının gönderildiğini, aynı zamanda Defter-i Hakani Nezareti'ne gereğinin yapılması hususunda tahrirat yazıldığını bildirmiştir. Bunun üzerine Ticaret ve Nafia Nezareti, Defter-i Hakani Nezareti'ne, konuyla ilgili olarak yapılan uygulamaya ve neticesine dair bilgi verilmediğini ve bir an önce muamelelerin tamamlanarak bilgi verilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁶⁹²

Defter-i Hakani Nezareti, evrakı Kuyud-ı Hakani Kalemî'ne havale etmiştir. Kuyud-ı Hakani Kalemî, 1 Temmuz 1911 tarihinde senet suretinin kaydıyla uygun olup olmadığını tetkik etmesi için Senedat İdaresi Taşra Kısmı'na havale edilmesine karar vermiştir.⁶⁹³ Senedat İdaresi'nin evrakı olumlu görüşü ile birlikte Kuyud-ı Hakani Kalemî'ne havale etmesi üzerine konuyu, 10 Temmuz 1911 tarihinde Kuyud-ı Hakani İdaresi görüşerek, miri arazi üzerine inşa edilen fabrikalara öşür bedeli alınarak ruhsatname verilmesine dair mazbatanın tanzimi için evrakın Defter-i Hakani Nezareti Encümeni'ne havale edilmesine karar vermiştir.⁶⁹⁴ Defter-i Hakani Nezareti Encümeni, konuyu 17 Temmuz 1911 tarihinde görüşerek yapılan muamelelerin uygun olduğuna karar vermiştir.⁶⁹⁵ Defter-i Hakani Nezareti, 20 Temmuz 1911 tarihinde Sadaret'e, Encümen'de alınan kararları bildirerek gereğinin yapılmasını istemiştir.⁶⁹⁶ Sadaret evrakı, Şura-yı Devlet'e havale etmiş ve 19 Ağustos 1911 tarihinde Şura-yı Devlet Mülkiye Dairesi evrakı görüşmüştür.⁶⁹⁷ Buna göre; arazinin Istefenaki Zotos Patrinos Efendi'nin tasarrufunda olduğunu, arazi üzerinde tarla haline getirilmiş Müslüman mezarlığı ve İslami dini müesseselerin bulunmadığını, fabrikaların çalışmasında herhangi bir sakınca olmadığını, vergi idaresince kayıtlı 170000 kuruştan 1/3 itibariyle araziye isabet eden 56666 kuruş üzerinden ruhsatsız olarak inşa ettiği için ceza olarak iki kat olmak üzere yıllık 85,5 kuruş öşür bedeli tahsis edileceğinin, miri arazinin arsaya tahvil ile sened-i hakaniye bağlanmasının Adana vilayeti İdare Meclisi tarafından mazbata ile kararlaştırıldığını, Adana vilayeti'nin Defter-i Hakani Nezareti'ne gereğinin yapılmasını bildirdiğini, Mülkiye Dairesi'nin 6 Haziran 1911 tarihli kararı ile ruhsatsız olarak inşa olunan, ancak bekalarında mazhur olmadığı idare meclisleri kararıyla tasdik olunan binaların,

⁶⁹¹ BOA., ŞD. MLK., 79/47, Defter-i Hakani 2/419, 24 Ş 1329/20 Ağustos 1911.

⁶⁹² BOA., ŞD. MLK., 79/47, Defter-i Hakani 2/419, 24 Ş 1329/20 Ağustos 1911.

⁶⁹³ BOA., ŞD. MLK., 79/47, Defter-i Hakani 2/419, 24 Ş 1329/20 Ağustos 1911.

⁶⁹⁴ BOA., ŞD. MLK., 79/47, Defter-i Hakani 2/419, 24 Ş 1329/20 Ağustos 1911.

⁶⁹⁵ BOA., ŞD. MLK., 79/47, Defter-i Hakani 2/419, 24 Ş 1329/20 Ağustos 1911.

⁶⁹⁶ BOA., ŞD. MLK., 79/47, Defter-i Hakani 2/419, 24 Ş 1329/20 Ağustos 1911.

⁶⁹⁷ BOA., İ. ML., 90/23, 10 N 1329/4 Eylül 1911, lef 2.

ceza olarak iki kat öşür bedeli tahsisi ile senede bağlanması gerektiğini, fabrikaların 6 Haziran 1911 tarihinden önce inşa edildiğini, ruhsatname muamelesinin yapılmasına dair Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bilgi verildiğini ifade etmiştir. Aynı zamanda fabrikaların bulunduğu arazinin başka amaçlarla kullanılmamasına dikkat edilmesi, belirtilen miktarda öşür bedeli tahsisiyle arazinin arsaya tahvil edilerek fabrika ile birlikte senede bağlanması gerektiğinin anlaşıldığını beyan ederek, talebin uygun olduğuna, gerekli olan irade-i seniyyenin çıkması halinde gereği hususunda Maliye, Ticaret ve Nafia, Defter-i Hakani Nezaretleri'ne bilgi verilmesi gerektiğine karar vermiştir.⁶⁹⁸ Bunun üzerine 4 Eylül 1911 tarihinde irade-i seniyye çıkmıştır.⁶⁹⁹ Böylece İstefenaki Zotus Patrinos Efendi'nin üzerine ruhsatsız olarak pamuk, un ve buz fabrikası inşa ettirdiği miri araziye iki kat öşür bedeli tahsis edilmiş, Defter-i Hakani Nezareti tarafından arazisi arsaya tahvil edilerek fabrika ile birlikte sened-i hakaniye bağlanmıştır. Kısa süre sonra Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından fabrikaya ruhsatname verilmiş ve fabrikalar üretim faaliyetlerine devam etmiştir.

7.3.22. Ermeni Milleti Patriği Tarafından Kurulan Çorap, Gömlek ve Fanila Fabrikası

Ermeni Milleti Patrikhanesi, Adana ve havalisinde kimsesiz ve muhtaç kalan çocukların ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bazı fabrikalar tesis etmiştir. Ermeni Patrikhanesi, fabrikalar için yurtdışından getirilecek makine, alat ve edevatın ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasını, eşyanın Mersin Gümrüğü'nden ihracat gümrük vergisi alınmadan geçirilmesine izin verilmesini istemiştir. Ticaret ve Ziraat Nezareti Sanayi Genel Müdürlüğü, evrakı ve ithalat gümrük vergisi muafiyeti istenen makine, alat ve edevat defterini tetkik etmiştir. Mersin Gümrüğü'nden ithalat gümrük vergisi alınmadan geçirilmesi istenen makinelerin buhar ile çalışan makineler olmadığını, el ile çalışan, çorap ve fanila imal eden bir takım tezgâhlardan ibaret olduğunu, mevzuata göre gümrük vergisinden muaf tutulacak makine, alat ve edevatın buhar ile çalışan fabrikalar için getirilen makine, alat ve edevatı için geçerli olduğunu, ayrıca muafiyetin ruhsatname ile açılan fabrikalara getirilen eşya için geçerli olduğunu, buna karşılık Ermeni Patrikhanesi tarafından açılan fabrikaların el ile çalışan tezgâhlardan ibaret olduğu için vergi muafiyeti talebinin mevzuata uygun bulunmadığını, ancak Ermeni Patrikhanesi'nin istisnai vergi müsaadesi talebinde bulunduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte kimsesiz ve yardıma muhtaç çocukların ihtiyacını karşılamak amacıyla kurulan fabrikalar için yurtdışından getirilecek makine, alat ve edevatına istisnai olarak ithalat gümrük vergisi muafiyeti tanınabileceğini bildirmiştir.⁷⁰⁰

⁶⁹⁸ BOA., İ. ML., 90/23, 10 N 1329/4 Eylül 1911, lef 2. İrade-i seniyye için bkz. BOA., DH. İD., 107/37, 20 N 1329/14 Eylül 1911, lef 2. Mülkiye Dairesi mazbatası için ayrıca bkz. BOA., ŞD. MLK., 79/47, Defter-i Hakani 2/419, 24 Ş 1329/20 Ağustos 1911.

⁶⁹⁹ BOA., İ. ML., 90/23, 10 N 1329/4 Eylül 1911, lef 5.

⁷⁰⁰ BOA., BEO., 4131/309770, 26 M 1331/5 Ocak 1913, lef 2.

Ticaret ve Ziraat Nezareti, Sadaret'e gereğini bildirmiş, Sadaret, evrakı, Şura-yı Devlet'e havale etmiş ve Maliye Dairesi, 31 Aralık 1912 tarihinde evrakı görüşmüş ve kanunen ithalat gümrük vergisi muafiyeti tanınamayacağına, ancak yardıma muhtaç çocuklara bir başka şekilde yardımda bulunulması gerektiğine karar vermiştir.⁷⁰¹

Neticede ilgili birimler arasında yapılan görüşmeler sonucunda istisnai vergi muafiyeti talebinin uygun olmadığına karar verilmiştir.⁷⁰² 19 Nisan 1913 tarihinde, Adliye ve Mezahib Nezareti, Ermeni Patrikhanesi'ne alınan olumsuz kararı bildirmiştir.⁷⁰³ Bunun üzerine Ermeni Milleti Patrikliği, Adliye ve Mezahib Nezareti'ne, fabrikaların gelirinin, bir takım yardıma muhtaç çocukların zaruri ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kullanıldığını, aynı zamanda bir hayır kurumu olan fabrika için getirilecek makine, alat ve edevatın gümrük vergisinden istisna tutulmasına dair emsal uygulamalar bulunduğunu ifade ederek, tekrar istisnai olmak üzere ithalat gümrük vergisi muafiyeti talebinde bulunmuştur. Talebini, 21 Mayıs 1913 tarihinde Adliye ve Mezahib Nezareti'ne bildirmiştir.⁷⁰⁴ Adliye ve Mezahib Nezareti, Sadaret'e, Ermeni Milleti Patrikliği'nin talebini iletmiş⁷⁰⁵ Sadaret, 8 Haziran 1913 tarihinde Adliye ve Mezahib Nezareti'ne, önceki red gerekçelerini tekrarlayarak, tekrar olumsuz cevap vermiştir.⁷⁰⁶ Böylece Ermeni Milleti Patrikliği'nin ısrarlarına rağmen Avrupa'dan getirilen makine, alat ve edevatına mevzuat elvermediği için ithalat gümrük vergisi muafiyeti tanınmamıştır.

7.3.23. Mihailoğlu Habib ve Oğlu Sofokli'nin Buz ve Pamuk Fabrikası

Mihailoğlu Habiboğlu Sofokli Adana vilayeti'ne takdim ettiği arzuhal ile Adana'nın Şabaniye mahallesi'nde sened-i hakani ile mutasarrıf olduğu Ramazanzade Mehmet Paşa Vakfı tahsisatından olan arazi üzerine buhar ile çalışan buz ve pamuk fabrikası inşa etmek arzusunda olduğunu, kendisine fabrika inşası için ruhsatname verilmesini istemiştir.⁷⁰⁷ Aynı zamanda Sofokli, fabrika için Avrupa'dan getireceği makine, alat ve edevatının, ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmasını talep etmiştir. Adana vilayeti'ne arazinin sened-i hakani suretini, fabrikanın inşa edileceği alanı gösteren iki adet haritayı, fabrikaya konulacak buhar kazanının ebadlarını gösteren beyannameyi, iki adet Avrupa'dan ithal edeceği makine, alat ve edevat defterini, Hicaz Demiryolu ianesi olarak Adana mal sandığı'na 5 mecdiye teslim ettiğine dair makbuz

⁷⁰¹ BOA., BEO., 4131/309770, 26 M 1331/5 Ocak 1913, lef 2.

⁷⁰² BOA., BEO., 4131/309770, 26 M 1331/5 Ocak 1913, lef 1, lef 3, lef 2.

⁷⁰³ BOA., BEO., 4181/313505, 3 B 1331/8 Haziran 1913, lef 3.

⁷⁰⁴ BOA., BEO., 4181/313505, 3 B 1331/8 Haziran 1913, lef 3.

⁷⁰⁵ BOA., BEO., 4181/313505, 3 B 1331/8 Haziran 1913, lef 2.

⁷⁰⁶ BOA., BEO., 4181/313505, 3 B 1331/8 Haziran 1913, lef 1.

⁷⁰⁷ BOA., ŞD. MLK., 83/46, Defter-i Hakani 2/626, 24 Ş 1330/8 Ağustos 1912. Ayrıca bkz. BOA. İrade. ML. 6, 2 N 1330/15 Ağustos 1912, lef 4.

ilmuhaberini ve ruhsatnameye yapıştırılacak 100 kuruşluk pulu takdim etmiştir.⁷⁰⁸ Bunun üzerine Adana Belediyesi ve Adana vilayeti İdare Meclisi, arazi üzerinde buz ve pamuk fabrikası inşa edilmesinde herhangi bir sakınca olmadığını beyan etmiştir. Adana vilayeti, 8 Mayıs 1911 tarihinde gereğini Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bildirmiştir.⁷⁰⁹ Ticaret ve Nafia Nezareti, 17 Mayıs 1911 tarihinde Adana vilayeti'ne, gerekli muameleler daha sonra yapılmak üzere öncelikle fabrikanın inşa edileceği araziye, öşür bedeli takdir muamelesi yapılması, yapılan muamele hakkında daha sonra bilgi verilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁷¹⁰

Adana vilayeti, 24 Haziran 1911 tarihinde, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne, 17 Mayıs 1911 tarihli tahrirata cevap olarak gelişmeler hakkında bilgi vermiştir. Sofokli tarafından üzerine buz ve pamuk fabrikası inşası için ruhsat istenen arazinin, yıllık 15 kuruş mukataalı Ramazanzade Mehmet Paşa evkafından olduğunu, sened-i hakani sureti gönderilerek Defter-i Hakani Nezareti'nden gereğinin yapılmasının talep edildiğini bildirmiştir.⁷¹¹ Bunun üzerine 5 Temmuz 1911 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti, Defter-i Hakani Nezareti'ne, Adana vilayeti'nden bildirildiği üzere Sofokli'nin buz ve pamuk fabrikası inşa etmek için ruhsat istediği arazi ile ilgili muamelenin bir an önce tamamlanarak netice hakkında bilgi verilmesi gerektiğini, muamelenin tamamlanması halinde ruhsatnamenin verileceğini bildirmiştir.⁷¹²

Defter-i Hakani Nezareti, 17 Ekim 1911 tarihinde Adana vilayeti'ne tahrirat yazarak, buz ve pamuk fabrikası inşa edilecek arazi ile ilgili bazı hususlarda ayrıntılı bilgi istemiştir. Adana vilayeti, 26 Mart 1912 tarihinde Defter-i Hakani Nezareti'ne gerekli bilgileri vermiştir. Buna göre; fabrika inşası için ruhsat istenen arazi, Ramazanzade Mehmet Paşa ve Halil Bey evkafına ait tahsisattandı. Hissederlar arasında yapılan taksimata göre Sofokli'nin hissesi 6060 zira idi. Ocak 1912 tarihinde Sofokli'ye 435 numaralı sened-i hakani verilmişti. Sofokli, arazinin 2000 arşınlık kısmına buz ve pamuk fabrikası inşa edecekti. Geri kalan kısmı, fabrikaya devredilecekti. Arazide İslam kabristanı ve bahsi geçen evkafa ait yer bulunmamaktaydı. Evrak, 2 Nisan 1912 tarihinde Kuyud-ı Hakani Kalemî'ne havale edilmiş, Kuyud-ı Hakani Kalemî, evrakın Senedat İdaresi Taşra Kalemî'ne havale edilerek görüş alınması gerektiğine karar vermiştir. Senedat İdaresi, 17 Nisan 1912 tarihinde, arazi kaydında herhangi bir uygunsuzluk olmadığını beyan etmiştir. Evrakın Defter-i Hakani Nezareti Encümeni'ne havale edilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁷¹³ Defter-i Hakani Nezareti Encümeni, konuyu görüşmüş ve Şaban mahallesi'nde bulunan arazinin, Ramazanzade Mehmed Paşa ve Halil Bey'in tahsisat evkafından olduğunu, mutasarrıfının sened-i hakani ile Mihailoğlu Habib mahdumu Sofokli olduğunu, Sofokli'nin arazisinin 2000 arşın

⁷⁰⁸ Tapu senedi sureti ve harita için bkz. BOA., İ. ML., 92/36, 2 N 1330/15 Ağustos 1912, lef 1, lef 2, lef 3.

⁷⁰⁹ BOA., ŞD. MLK., 83/46, Defter-i Hakani 2/626, 24 Ş 1330/8 Ağustos 1912, lef 10.

⁷¹⁰ BOA., ŞD. MLK., 83/46, Defter-i Hakani 2/626, 24 Ş 1330/8 Ağustos 1912, lef 11.

⁷¹¹ BOA., ŞD. MLK., 83/46, Defter-i Hakani 2/626, 24 Ş 1330/8 Ağustos 1912, lef 9.

⁷¹² BOA., ŞD. MLK., 83/46, Defter-i Hakani 2/626, 24 Ş 1330/8 Ağustos 1912, lef 8.

⁷¹³ BOA., ŞD. MLK., 83/46, Defter-i Hakani 2/626, 24 Ş 1330/8 Ağustos 1912, lef 6.

ksmna buz ve pamuk fabrikası inşa edeceğini, geri kalan ksmn fabrikanın harm olarak kullanacağını, arazinin arsaya tahviline msaede edilmesini istediğini belirterek, 6060 zira arazinin arsaya tahvilinin uygun olduğuna, 26000 ksr kuru kıymeti bulunduğu için binde ve ksrnde otuz para hesabıyla 20 kuru, 10 para mukataa tahsis edilmek, inasndan sonra başka bir amaçla kullanılmaması hususunda mahalli hükümeti tarafından itina gösterilmek Ŗartyla arazinin arsaya tahviline izin verilmesi hususunun Sadaret'e arz edilmesine karar vermiŖtir.⁷¹⁴

Neticede Sofokli'ye ait arazinin 2000 arŖın mahalline pamuk ve buz fabrikası inşa edilmek üzere arsaya tahviline Mülkiye Dairesi kararı zerine 15 Ağustos 1912 tarihinde çıkan irade-i seniyye ile ruhsat verilmiŖtir.⁷¹⁵ Sadaret, 18 Ağustos 1912 tarihinde Maliye, Evkaf-ı Hümayun ve Dâhiliye Nezaretleri'ne, Adana'nn Ŗaban mahallesi'nde, Ramazanzade Mehmet PaŖa ile Halil Bey'in tahsisat evkafından olup, Mihailoğlu Sofokli'nin mutasarrıf olduğu arazinin 2000 arŖınlık kısmında buz ve pamuk fabrikası inşa olunmak üzere arsaya tahviliyle ruhsat verilmesi hakkında Ŗura-y Devlet kararıyla irade-i seniyye çıktığını, gereğinin yapılması gerektiğini bildirmiŖtir.⁷¹⁶ Mihailoğlu Habiboğlu Sofokli'ye, Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından evraktaki bazı eksikliklerin giderilmesi üzerine ruhsatname verilmiŖ, buz ve pamuk fabrikası için Avrupa'dan getirdiği makine, alat ve edevat da ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmuŖtur.⁷¹⁷

⁷¹⁴ BOA., ŖD. MLK., 83/46, Defter-i Hakani 2/626, 24 Ŗ 1330/8 Ağustos 1912, lef 5. Ayrıca bkz. BOA. İ. ML., 92/36, 2 N 1330/15 Ağustos 1912, lef 4.

⁷¹⁵ BOA., İ. ML., 92/36, 2 N 1330/15 Ağustos 1912, lef 6.

⁷¹⁶ BOA., BEO., 4074/305495, 5 N 1330/18 Ağustos 1912, lef 1. Ayrıca bkz. BOA., DH. İD., 107/52, 11 N 1330/24 Ağustos 1912, lef 3.

⁷¹⁷ BOA., ŖD. MLK., 83/46, Defter-i Hakani 2/626, 24 Ŗ 1330/8 Ağustos 1912, lef 3, lef 12.

Şekil 7.5. Mihailoğlu Sofokli'nin Fabrika Kuracağı Arazinin Krokisi

Kaynak: BOA., İ. ML., 92/36, 2 N 1330/15 Ağustos 1912.

7.3.24. Adana ve Çevresinde Kurulan Çanak, Çömlek, Tuğla ve Kiremit Fabrikaları

1890'lı yıllarda Adana'da çanak ve çömlek imal edilen ocaklar ile kiremit ve tuğla imal eden on altı ocak vardı. Tuğla ocakları sahiplerinden dördü, ocak açmak için gerekli olan ruhsatı alarak, harçlarını ödemiş, fakat mamulattan alınması gereken resm-i nisbiyi ödememişti. On ocak sahibi ise hem harcını ödeyerek ruhsatname almamış hem de mamulattan resm-i nisbi vermemiştir.⁷¹⁸

Adana Orman ve Maadin Muamelat İdaresi, taş ocakları nizamnamesi hükümleri gereğince çanak ve çömlek mamulâtından resm-i nisbi alma teşebbüsünde bulunmuştu. Adana Orman ve Maadin Muamelat Müdürlüğü, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne, mamulattan resm-i nisbi alınması amacıyla mamulâtın türlerini ve fiyatlarını gösteren bir defter tanzim ederek göndermiş, ne tür muamele yapılması gerektiğini Orman ve Maadin ve Ziraat

⁷¹⁸ Taş ocakları nizamnamesine göre tuğla, çanak, çömlek ve kiremit imal etmek için ocak açacak olanlar, ruhsat almak zorundaydı. Ocak açmak isteyenlerin, ruhsatname almak için 2.5 Osmanlı Lirası ruhsatname harcı ödemeleri gerekmekteydi. Ayrıca imal edilen tuğla, kiremit, çanak ve çömlekten imalat ve nakliye masrafları düşüldükten sonra %5 nispetinde resm-i nisbi alınmaktaydı. BOA., DH. MKT., 2252/81, 25 Ca 1317/1 Ekim 1899, lef 1.

Nezareti'nden sormuştur. Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, Adana vilayeti'nden bilgi ve görüş istemiştir. Adana vilayeti, 25 Haziran 1899 tarihinde mamulatin basit eşyalardan ibaret olduğunu, imalatçıların da fakir ve ihtiyaç sahibi kimselerden meydana geldiğini, resm-i nisbi alınmasının pek uygun olmadığını bildirmiştir. Bunun üzerine Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, taş ocakları nizamnamesi hükümlerine göre toprak ve taş çıkarmak isteyenlerin ruhsatname alması, ruhsatname harcı olarak 2.5 Osmanlı lirası harç ödemesi ve mamulattan, imal ve nakliye masrafları düşüldükten sonra kıymeti üzerinde %5 nispetinde resm-i nisbi ödemesi gerektiğini, ancak dağ ve derelerden müteferriken taş ve toprak çıkarıcıların masraflar düşüldükten sonra sadece resm-i nisbi ödemeleri gerektiğini, resm-i nisbiden başka talebinin uygun olmadığını beyan etmiştir. Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, Dâhiliye Nezareti'ni bilgilendirmiş, Dâhiliye Nezareti de 1 Ekim 1889 tarihinde Adana vilayeti'ne bilgi vermiştir.⁷¹⁹

Bu arada Ağustos 1899 tarihinde Adana tuğlacı esnafı kethüdası, Dâhiliye Nezareti'ne bir telgrafname çekerek, sahibi oldukları aralarda adi tuğla imal edenlerden taş ocaklarına kıyasen Adana Maden İdaresi tarafından vergi talep edilmekte olduğunu, işledikleri toprakların adi çömlek imaline bile uygun olmayan ham toprak olduğunu, taş ocakları nizamnamesinde açıklanan madeni maddelerin mamulatta kullanılmadığını, taş ocakları nizamnamesine muhalif bir şekilde istenen vergilerin alınmaması gerektiğini ifade etmiştir. Dâhiliye Nezareti, 23 Ağustos 1899 tarihinde Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne gereğinin yapılmasını bildirmiştir.⁷²⁰ Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, 26 Ekim 1899 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne ilgili verginin alınması gerektiğini bildirmiştir.⁷²¹

Adana vilayeti, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne, 19 Ağustos 1899 tarihinde, Adana'da tuğla imal eden 16 adet ocak sahibinden bir kısmının harcını ödeyerek ruhsatname aldıkları halde resm-i nisbiyi vermediklerini, bir kısmının da ruhsatsız olarak imalatta bulunarak resm-i nisbiyi ödemediklerini, bu sebeple bir taraftan mahkemeye müracaat edildiğini, diğer taraftan mamulatin kaçırılmaması için kolcu tayin edildiğini, taş ocakları nizamnamesi hükümlerinin tuğla ve kiremit imalatını kapsayıp kapsamadığının Bab-ı Ali'den sorulduğunu bildirmiştir.⁷²² Ocak sahiplerinin imalatlarını satmaya başlamaları üzerine hazinenin gelir kaybına uğradığı gerekçesiyle Adana Orman ve Maadin Muamelat Müdürlüğü, ne yapılması gerektiğini Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'nden sormuştur. 1 Ocak 1900 tarihinde Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti, Dâhiliye Nezareti'ne, taş ocakları nizamnamesine göre tuğla, kiremit, çanak ve çömlek imal etmek isteyenlerin harcını yatırmak suretiyle ruhsatname almak ve mamulattan resm-i nisbi vermek zorunda olduğunu, taş ocakları nizamnamesinin diğer vilayetlerde

⁷¹⁹ BOA., DH. MKT., 2252/81, 25 Ca 1317/1 Ekim 1899, lef 1.

⁷²⁰ BOA., DH. MKT., 2237/39, 15 R 1317/23 Ağustos 1899, lef 1.

⁷²¹ BOA., DH. MKT., 2305/110, 13 L 1317/14 Şubat 1900, lef 1.

⁷²² BOA., DH. MKT., 2305/110, 13 L 1317/14 Şubat 1900, lef 1.

uygulandığı halde Adana vilayeti'nde taş ocakları nizamnamesinin tuğla imalatını kapsamadığı zannedilerek nizama aykırı uygulamalarda bulunulduğunu, hazinenin zarara uğratıldığını, taş ocakları nizamnamesi hükümlerinin Adana vilayeti'nde de harfiyen uygulanması gerektiğini bildirmiştir. Bu bilgi üzerine Dâhiliye Nezareti, 14 Şubat 1900 tarihinde Adana vilayeti'ne resm-i nisbi alınmasını, hazine hukukunun korunmasını emretmiştir. Aynı zamanda Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'ne, Adana vilayeti'ne gereğinin yapılmasının emredildiğine dair bilgi vermiştir.⁷²³

Dâhiliye Nezareti'nin tebligatı üzerine Adana vilayeti'nin 18 Ağustos 1901 tarihinde verdiği cevapta; tuğla, kiremit, çanak ve çömlekin zaruri ihtiyaçlardan olduğunu, imalatçıların resm-i nisbiyi ödemekle yükümlü tutulmaları halinde fiyatların yükseleceğini, ahalinin mağdur olacağını, imalatçıların resm-i nisbinin alınmaması için tekrar arzuhal takdim ettiklerini, hazinece cüzi bir yekün oluşturan resm-i nisbinin affedilmesi gerektiğini bildirmiştir. Konuyu görüşen Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti 7 Aralık 1901 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne bilgi vermiştir. Buna göre; resm-i nisbinin imalatın ham maddesi kıymeti üzerinden veyahut imalat ve nakliye masrafı düşüldükten sonra mamulatin net kıymeti üzerinden alındığını, fazla bir miktarı olmadığını, her tarafta taş ocakları nizamnamesi hükümlerinin uygulanmakta olduğu halde Adana vilayeti İdare Meclisi teklifinin yersiz olduğunu, Adana vilayeti'nde de taş ocakları nizamnamesi hükümleri gereğince resm-i nisbi alınması gerektiğini belirtmiştir. Dâhiliye Nezareti tarafından 6 Ocak 1902 tarihinde Adana vilayeti'ne, resm-i nisbi alınması gerektiği bildirilmiştir.⁷²⁴ Böylece tuğla, kiremit, çanak, çömlek imal eden ocak sahipleri, resm-i nisbi ödemekle yükümlü tutulmuştur. Bununla birlikte, Adana şehrinde ve civarında çanak ve çömlek imal eden çok sayıda imalatçı vardı. Ayrıca Adana'da 16 adet de tuğla ve kiremit imal eden ocak bulunmaktaydı. Tuğla ve kiremitler fabrika imalatı değildi. Tuğlacılar Adana şehri ve civarında kendi arsalarında tuğla ve kiremit imal ediyordu. Bu tuğla ve kiremitler adî türdendi. İmalatçıları, amele ücretine yakın miktarda bir kazanç elde etmekteydi.⁷²⁵

7.3.25. Zilanzade Mehmet Fuat Bey ve Ortakları Pamuk Fabrikası

Zilanzade Mehmet Fuat Bey ve Ortaklarına ait fabrika 1912 yılında pamuk işlemek üzere faaliyete geçmiştir. Fabrika halk arasında *kanlı fabrika* olarak adlandırılmaktaydı. Adana'da Fransız işgali döneminde 10 Temmuz 1920 tarihinde *kaçkaç olayı* yaşanmıştır. Bu tarihte Adana'nın Siptilli olarak bilinen pazar yerine mal götürülen bir köylünün yolu Ermeniler ve Asuriler tarafından kesilerek mallarına el konulmuştur. Duruma müdahil olan Tahtalı Camii imamı ve oğlu

⁷²³ BOA., DH. MKT., 2305/110, 13 L 1317/14 Şubat 1900, lef 1.

⁷²⁴ BOA., DH. MKT., 2573/82, 26 N 1319/6 Ocak 1902, lef 1.

⁷²⁵ BOA., DH. MKT., 2252/81, 25 Ca 1317/1 Ekim 1899, lef 1.

Ermeniler tarafından öldürülmüştür. Civardaki Fransız karakolundan olay yerine gelen iki Cezayirli asker suçluları yakalamak istemişti. Bu durum olayların büyümesine sebep olmuştu. Olay bütün şehri kaplamıştı. Ermeniler önce Cezayirli askerlere sonra da Müslüman halka ateş açmıştır. Bu ortamda halk şehri terk ederek çevre köylere sığınmıştır. Şehir bir gün içinde neredeyse boşalmıştır. Bu olaylar esnasında şehirde kalan Türklerin bir kısmı Ermeniler tarafından öldürülmüştür. Bu sırada Ermenilerin tutsak ettiği 25 kişinin cesedi Zilanzade Mehmet Fuat Bey ve Ortakları Fabrikasında bulunmuştur. Bu nedenle fabrika sonraki yıllarda halk tarafından kanlı fabrika olarak adlandırılmıştır.⁷²⁶

7.4. Adana'da Teşebbüs Aşamasında Kalan Fabrikalar

7.4.1. Vali Mehmet Takiyyüddin Tarafından Şeker Fabrikası Kurma Teşebbüsü

Adana vilayeti Valisi Seyyid Mehmet Takiyyüddin 19 Ocak 1870 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne, Adana vilayeti'nde arazinin her türlü mahsulü yetiştirmeye elverişli olduğundan dolayı bol miktarda şeker kamışı ve pancarı yetiştirildiğini, bunların şeker imaline uygun olduğuna dair bilirkişiler tarafından bilgi verildiğini, ancak ne şekilde şeker imal edileceğini gösteren tarifname olmadığı için şeker kamışı ve pancarının sebze ve meyve gibi sarf edilerek şeker imalinde kullanılmadığını bildirmiştir. Mehmet Takiyyüddin kısa süre önce Nafia Nezareti'nden, bir adet şeker tarifesi ve fabrikası krokisinin gönderilmesinin istendiğini, daha önce yapılan tahkikatta Adana ve havalisinde sorgu ve buna benzer bir tür saza şeker kamışı denildiğinin anlaşıldığını, öncelikle şeker imaline elverişli olup olmadığı anlaşılacak üzere birer miktar şeker kamışının ve pancarının gönderilmesi gerektiğini bildirdiğini ifade etmiştir. Bununla birlikte Mehmet Takiyyüddin kısa zamanda Adana ve Tarsus mahsulü şeker kamışı ve pancarı numunelerinin Ticaret Nezareti'ne gönderildiğini, ancak nezaret tarafından netice hakkında herhangi bir bilgi verilmediğini beyan etmiştir. Bu arada Mehmet Takiyyüddin mahalli imkânlar ile şeker imal edilerek, numunesinin iki adet teneke içinde Dâhiliye Nazırı'nın görmesi için gönderildiğini, şeker kamışının şeker imaline uygun olduğunun anlaşıldığını, bir adet şeker fabrikası kurulması halinde şeker kamışı ve pancarı ziraatinin artacağını, gerek ahaliye ve gerek hazineye fayda sağlayacağını, daha önce talep edildiği üzere tarifname ve şeker fabrikası krokisinin hızlıca gönderilmesi hususunda gereğinin yapılması gerektiğini ifade etmiştir.⁷²⁷ Dâhiliye Nezareti, evrakı ve imal edilen iki teneke şekeri Sadaret'e göndermiş, Sadaret, 9 Şubat 1870 tarihinde Nafia Nezareti'ne evrakı göndererek gerekli incelemelerin yapılmasını

⁷²⁶ Varlık, vd., *a.g.e.*, s. 91.

⁷²⁷ BOA., ŞD. NF., 2114/19, 1 S 1287/3 Mayıs 1870, lef 4.

emretmiştir.⁷²⁸ Bunun üzerine Nafia Nezaret, evrakı, fabrikalar memuru Rüstem Bey'e havale etmiştir. Rüstem Bey, konuyla ilgili görüşlerini Nafia Nezareti'ne sunmuştur. Buna göre; iklimi aşırı sıcak olan yerlerde üretilen pancarda kristalliğe uygun şeker eczasından çok az miktarda bulunduğunu, diğer pek çok maddeyi içerdiği için şeker pancarından, şeker imalinin oldukça maliyetli olduğunun tecrübe ile anlaşıldığını, zaten pek az Avrupa ülkesinde şeker pancarından şeker imal edilmekte olduğunu, dolayısıyla Adana vilayeti'nde şeker pancarından şeker imal edilmesinin uygun olmadığını, ancak sorgu adı verilen şeker kamışının şeker pancarına nispetle daha fazla şeker imaline uygun olduğunu, ancak şeker kamışının da az miktarda şeker içerdiğini, şeker kamışından bazı Avrupa ülkelerinde ve özellikle Amerika'da pekmez gibi bir tür şurup imal edildiğini, oldukça ucuz fiyatla ve bol miktarda şeker kamışı tedarik edilebilmesi halinde şurup imalinin ekonomik olduğunu belirtmiştir. Rüstem Bey, Adana'da şeker fabrikası inşası için istenilen kroki ve tarifenin yapılabilmesi için öncelikle fabrikanın inşa edileceği arazinin haritasının gönderilmesi, fabrikada günde ne kadar şeker kamışı sarf olunabileceğinin, kullanılacak makinelerin su kuvvetiyle mi buhar kuvvetiyle mi işletileceğinin, buhar kuvvetiyle işletilmesi halinde ne tür yakıt kullanılacağına, bin kıyye şeker kamışından ne kadar şeker imal edilebileceğinin bilinmesi gerektiğini beyan etmiştir. Ayrıca şeker fabrikası inşa ve işletilmesi için gerekli olan malumatın tamamının Nafia Nezareti'nden verilmesinin mümkün olamayacağını bu sebeple Avrupa'dan ehliyetli bir usta getirilmesi gerektiğini belirtmiştir.⁷²⁹ Şura-yı Devlet Nafia Dairesi, Rüstem Bey'in görüşleri doğrultusunda karar vermiştir. Sadaret, Nafia Dairesi kararını, Nafia ve Dâhiliye Nezaretleri'ne, Dâhiliye Nezareti de 3 Mayıs 1870 tarihinde Adana vilayeti'ne bildirmiştir.⁷³⁰

Adana vilayeti, şeker fabrikası kurmaya yönelik çalışmalarına devam etmiştir. Adana vilayeti, Ticaret Nezareti'nden, Adana sancağı'nda yetiştirilmek üzere bir miktar Hint şeker kamışı tohumu ile ekim şeklini gösteren bir tarifname gönderilmesini istemiştir. Ticaret Nezareti ise, Adana sancağı'nda sıcaklığın süpürge kamışı yetiştirmeye uygun olduğunu, bu tür kamış tohumunun da Adana'da bulunduğunu ifade etmiştir.⁷³¹ Bunun üzerine Adana vilayeti İdare Meclisi, üç-beş sene evvel Adana sancağı'nda yetişen kamışın, süpürge kamışı cinsinden olduğunu ve şeker imaline uygun olmadığını, daha sonra Mısır'dan tohum getirtilerek Mısır şeker kamışı yetiştirildiğini, Mısır şeker kamışını bilenlerin, Adana sancağı şeker kamışının Mısır şeker kamışından kuvvetli olduğunu ifade ettiklerini, külliyetli Mısır şeker kamışı yetiştirildiğini, ekonomik değerinin anlaşılması halinde üretiminin artacağını, ahali ve hazinenin büyük faydalar elde edeceğini, mahalli şeker ihtiyacının böylece karşılanacağını, kısa süre zarfında da bir şeker

⁷²⁸ BOA., ŞD. NF., 2114/19, 1 S 1287/3 Mayıs 1870, lef 2.

⁷²⁹ BOA., ŞD. NF., 2114/19, 1 S 1287/3 Mayıs 1870, lef 2.

⁷³⁰ BOA., ŞD. NF., 2114/19, 1 S 1287/3 Mayıs 1870, lef 5.

⁷³¹ BOA., DH. MKT., 1313/47, 27 L 1287/20 Ocak 1871, lef 1.

fabrikasının kurulacağını, bunun için tecrübe amacıyla Mısır'dan veya başka bir yerden şeker imali usulünü bilen bir ustanın gönderilmesi gerektiğini ifade ederek, Ticaret Nezareti tarafından gereğinin yapılmasını istemiştir.⁷³² Ticaret Nezareti, şeker üretiminden devletçe ve ahalice istifade edileceğini belirterek Adana vilayeti'nin talebinin uygun bulunduğunu, ustanın Mısır'dan getirilmesi gerektiğini; fakat ustanın Mısır'dan İstanbul'a getirilerek, oradan Adana'ya gönderilmesinin maaş ve harcırah bakımından masraflı olacağını, bu sebeple Adana'daki tüccarlar tarafından gayr-i resmi olarak Mısır'dan doğrudan Adana'ya getirilmesinin daha uygun olacağını ifade etmiştir.⁷³³ Bu teşebbüsler, her ne kadar şeker fabrikasının kurulması ile sonuçlanmamış olsa da Tanzimat döneminin son yıllarında Adana vilayeti'nde şeker imaline yönelik bazı çalışmalar yapıldığını göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Adana'da şeker fabrikası II. Abdülhamit Dönemi'nde kurulabilmişti.

7.4.2. Tabib Butros Lepki Tarafından Adana, Mersin ve Tarsus'ta Buz Fabrikası Kurma Teşebbüsü

19. yüzyılda buz fabrikaları kuruluncaya kadar saray ve ahalinin ihtiyaç duyduğu kar ve buzu, karcı ve buzcu esnafı temin etmekteydi. Osmanlı Devleti'nde ilk buz fabrikası kurmak için imtiyaz talebi, 1800'lü yılların başında Pamukçuoğlu Yorgani ve Nafi Efendi tarafından Aydın, Cezair-i Bahr-i Sefid, Halep, Suriye, Adana'da buz üretmek ve satmak üzere yapılmıştır. Ancak bu teşebbüs gerçekleşmemiştir. Osmanlı Devleti'nde ilk buz fabrikası, 1886 yılında Salim Ağa'nın teşebbüsü ile kurulmuştur. Salim Ağa'ya verilen imtiyaz, İstanbul ve Biga'da geçerli idi. Osmanlı Devleti'nde ikinci buz fabrikası kurma ve işletme imtiyazı, 1887 yılında Menemenlizade Seyyid Eşref Abdullah Bey ile Şükrü Beye verilmiştir. 15 yıl süreli imtiyaz İzmir şehri ile İzmir Sancağı'nda geçerli idi. İzmir'de buz fabrikası 1889 yılında faaliyete geçmiştir.⁷³⁴ Osmanlı Devleti'nde üçüncü buz fabrikası kurma ve işletme imtiyazı 1896 yılında Numan Efendi'ye verilmiştir. 25 yıl müddetli bu imtiyaz Şam, Halep ve Kudüs'te geçerli idi. İmtiyaz şartlarında değişiklikler yapılmasına rağmen bu buz fabrikası kurularak faaliyete geçirilememiştir.⁷³⁵ Osmanlı Devleti, 1892 yılından itibaren kurulacak buz fabrikalarına imtiyaz verme uygulamasından vazgeçmiştir. Bu tarihten sonra ruhsatname ile imtiyazsız buz fabrikası kurmaya yönelik bir politika takip etmiştir. Bu çerçevede Selanik, Adana, İzmir ve Edirne başta olmak üzere birçok yerde buz fabrikası kurma ruhsatı verilmiştir.⁷³⁶

⁷³² BOA., DH. MKT., 1313/47, 27 L 1287/20 Ocak 1871, lef 1.

⁷³³ BOA., DH. MKT., 1313/47, 27 L 1287/20 Ocak 1871, lef 2.

⁷³⁴ Burcu Kurt, "Buz Temininde Sanayileşme ve Osmanlı İmparatorluğunda Kurulan Buz Fabrikaları", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 30, 2011, ss. 81, 83-84.

⁷³⁵ Kurt, a.g.m., 2011, ss. 85-86.

⁷³⁶ Kurt, a.g.m., 2011, s. 90.

Adana'da yaz ayları oldukça sıcak geçmekteydi. Bu nedenle halk bol miktarda buza ihtiyaç duyuyordu. Bu durumun farkına varan müteşebbisler, 19. yüzyıldan itibaren şehirde buz fabrikaları tesis ederek hem halkın hararetini almak hem de fazla sıcaktan çabucak bozulan gıda maddelerini muhafaza etmek düşüncesiyle buz fabrikaları tesis etmişlerdi.⁷³⁷

14 Ocak 1892 tarihinde Tabib Butros Efendi, Adana vilayeti'ne takdim ettiği arzual ile Adana, Tarsus ve Mersin kasabalarında yaz mevsiminde sarf edilmek üzere Adana'da buz imaline mahsus bir fabrika kurmak istediğini bildirmiştir. Bu amaçla Adana vilayeti'nden kendisine on beş sene müddetle imtiyaz verilmesini istemiştir. 11 Şubat 1892 tarihinde Adana vilayeti'ne imtiyaz şartlarını içeren altı maddelik bir mukavelename layıhası takdim etmiştir. Buna göre Tabib Butros, buz imali için Avrupa'dan buharlı bir buz makinesi getirecek, tüm masraflar kendisi tarafından karşılanacaktı. Fabrika, Adana kasabasında kurulacak, Tarsus ve Mersin'de depoları olacaktı. Buz makinesi, günde 3 ton buz imal edecek kapasitede olacak, buz makinesini işletecek 36 beygir kuvvetinde diğer bir makine daha olacaktı. Buzun kilosu, Adana'da 40 paradan Tarsus ve Mersin'de 50 paradan fazlaya satılmayacaktı. Adana vilayeti dâhilinde başka biri tarafından buz imali kesinlikle yasak olacaktı. Civar vilayetlerden Adana vilayeti'ne mamul buz nakline izin verilmeyecekti. Ancak karcılar, dağlardan kar getirerek, ahaliye eskiden olduğu gibi satabilecekti. Buz fabrikası emlak vergisinden muaf olacaktı. Memleketin gelişmesi için Avrupa'dan ilk defaya mahsus olarak getirtilen makine, alat ve edevatı ithalat gümrük vergisinden muaftı. Buz fabrikası için de ilk defaya mahsus olmak üzere yurtdışından getirilecek eşya ithalat gümrük vergisinden muaf olacaktı. Tabib Butros, fabrikanın inşasına ruhsat verildiği takdirde layihada belirtilen şartlara harfiyen uyacaktı.⁷³⁸ Adana vilayeti, Mersin Sancağı Mutasarrıflığı'ndan 25 Şubat 1892 tarihinde buz fabrikası ile ilgili görüşlerini bildirmesini istemiştir. Mersin Sancağı Mutasarrıflığı da Tarsus Kazası Kaymakamlığı'ndan 29 Şubat 1892 tarihinde Tabib Butros'un Adana'da kuracağı buz imaline mahsus fabrikanın bir şubesinin Tarsus'da bulunmasının herhangi bir mahzuru olup olmadığını bildirilmesini istemiştir. Tarsus Kazası Kaymakamlığı İdare Meclisi, Adana'da inşa edilecek buz fabrikasının bir şubesinin Tarsus'ta bulunmasında herhangi bir sakınca olmadığını, zira etraftaki dağlardan buzların getirilmesine mani olunmayacağını, şubenin açılmasının ahaliye birçok yararı olacağını, buzun fiyatının uygun olduğunu ifade etmiştir.⁷³⁹ Mersin Sancağı Mutasarrıflığı 16 Mart 1892 tarihinde Adana vilayeti'ne konu ile ilgili görüşünü bildirmiştir.⁷⁴⁰ Adana vilayeti, 23 Mart 1892 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti'ne konu ile ilgili bilgi vererek evrakı göndermiştir. Buna göre Adana vilayeti; Adana'da yaz mevsiminde ahalinin ihtiyaç duyduğu buzun civar dağlardan karcı esnafı tarafından getirildiğini ve mahalli ihtiyacın

⁷³⁷ Akverdi, *a.g.e.*, s. 40.

⁷³⁸ BOA., ŞD., 1195/13, Ticaret 2/57, 5 M 1311/19 Temmuz 1893.

⁷³⁹ BOA., ŞD., 1195/13, Ticaret 2/57, 5 M 1311/19 Temmuz 1893.

⁷⁴⁰ BOA., ŞD., 1195/13, Ticaret 2/57, 5 M 1311/19 Temmuz 1893.

bu şekilde karşılanamadığını belirterek, kilosu Adana'da 40, Tarsus ve Mersin'de 50 paraya satılmak, başka birine buz imali imtiyazı verilmemek, ancak karcı esnafının dağlardan getirdiği buzları satmasına mani olunmamak, tüm masrafı kendisi tarafından karşılanmak, günlük 3 ton buz imal etmek, Avrupa'dan getireceği 36 beygir kuvvetindeki buharlı buz makinesinin ithalat gümrük vergisinden muaf tutulmak ve on beş yıl süreli olmak şartlarıyla, Adana'da ikamet eden Doktor Butros Lepki Efendi'ye buz fabrikası kurma ve işletme imtiyazı verilmesinin uygun olduğunu beyan etmiştir. Adana Belediyesi'nin ve Vilayet İdare Meclisi'nin de belirtilen şartlarda buz fabrikasının inşa edilmesini ve işletilmesini uygun bulduğunu ifade etmiştir.⁷⁴¹ 24 Mayıs 1892 tarihinde evraki, Ticaret ve Nafia Nezareti, Ticaret İdare-i Umumiyesi görüşmüştür. Ticaret İdaresi, bu gibi sanayi fabrikaları için imtiyaz verilmemesine ve ruhsatname verilmekle yetinilmesine dair Şura-yı Devlet kararı bulunduğunu, ancak Adana vilayeti'nin sıcak bir memleket olması, ahalisinin yaz mevsiminde kar ihtiyacının zaruri olduğu, Adana vilayeti'nde buz fabrikası kurulmasının ahalinin zaruri ihtiyaçlarını karşılayacak olması ve buz fabrikası kurulmasının yüklü bir masraf gerektireceği için daha sonra ruhsatnameyle inşasına rekabet ile rağbet eden bir talip çıkmamasının kuvvetle muhtemel olması sebepleriyle talebin uygun olduğuna karar vermiştir.⁷⁴² Ticaret ve Nafia Nezareti, 27 Mayıs 1892 tarihinde Sadaret'e gereğini arz etmiş, Sadaret, konuyu Şura-yı Devlet'e havale etmiştir.⁷⁴³

Bu arada bir başka gelişme yaşanmıştır. İstanbul'da Çakmakçılar Yokuşu'nda, 90 numaralı mağazada ikamet eden Osmanlı Devleti tebasından tüccar Papadopulos Efendi, 2 Haziran 1892 tarihinde Şura-yı Devlet'e arzuhal takdim etmişti. Daha önce Ticaret ve Nafia Nezareti'ne takdim ettiği arzuhal ile Adana, Tarsus ve Mersin'de buz imal etmek amacıyla bir buz fabrikası kurmak için imtiyaz verilmesini talep ettiğini, fabrikayı kurmak için gerekli olan makine, alat ve edevatının kaç kuruşa ve ne şekilde tedarikinin mümkün olduğunu anlamak için Avrupalı fabrikatörler ile görüşmeler yaptığını, gerekli olan sermayeyi temin ettiğini, mukavelename layıhasını hazırladığını ve takdim etmek üzere olduğunu, ancak Adana'da buz fabrikası inşa etmek ve işletmek üzere tabib Butros Efendi'ye imtiyaz verilmek üzere olduğunu haber aldığını, bildirmiştir. Kendisinin daha önce imtiyazı resmen talep ettiğini, birkaç senedir mesai ve gayret sarf ettiğini, masraf yaptığını, buna karşılık imtiyazın tabib Butros Efendi'ye verilmesinin mağduriyetine sebep olacağını, Tabib Butros Efendi'nin takdim ettiği mukavelename layıhasındaki şartlara göre imtiyazın kendisine verilmesi gerektiğini ifade etmiştir.⁷⁴⁴

Tabib Butros Efendi tarafından verilen arzuhal ve mukavelename layıhası ile Papadopulos Efendi tarafından verilen arzuhal birleştirilerek Şura-yı Devlet Tanzimat

⁷⁴¹ BOA., ŞD., 1195/13, Ticaret 2/57, 5 M 1311/19 Temmuz 1893.

⁷⁴² BOA., ŞD., 1195/13, Ticaret 2/57, 5 M 1311/19 Temmuz 1893.

⁷⁴³ BOA., ŞD., 1195/13, Ticaret 2/57, 5 M 1311/19 Temmuz 1893.

⁷⁴⁴ BOA., ŞD., 1195/13, Ticaret 2/57, 5 M 1311/19 Temmuz 1893.

Dairesi'nde görüşülmüştür. Tanzimat Dairesi; Butros Efendi'nin inşa edeceği buz fabrikasında imal edilecek buzun yeterli miktarda olmadığına, satış fiyatının fazla olduğuna, diğer şartların uygun olmadığına, büyük miktarlarda masrafa muhtaç fabrikalara imtiyaz verildiğinden günde üç ton buz imal edecek bir fabrika inşası için yapılacak masrafın imtiyaz verilecek miktarda olmadığına, tüccar Papadopulos Efendi tarafından verilen arzuhalde daha önce Ticaret ve Nafia Nezareti'ne imtiyaz verilmesi için başvurulduğu beyan edildiği halde buna dair Nezaretin tezkiresinin yeterince net olmadığına her ikisinin de imtiyaz talebinin reddine karar vermiştir.⁷⁴⁵ Buna karşılık hangisi daha uygun ve faydalı şartlar teklif ederse imtiyazın ona verilmesi kararlaştırılmıştır. Gereğinin yapılması hususunun Ticaret ve Nafia Nezareti'ne havale edilmesine karar verilmiştir.⁷⁴⁶ Ticaret ve Nafia Nezareti tarafından gerekli tebligatın yapılması üzerine tüccar Papadopulos, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne imtiyaz şartlarını içeren 11 maddelik yeni bir mukavelename layıhası takdim etmiştir. Buna göre tüccar Papadopulos Efendi'ye, Adana ve Mersin sancakları'nda ve Tarsus kazası'nda buz imal etmek ve satmak üzere bir fabrika kurmak ve işletmek için on beş sene müddetle imtiyaz verilecekti. Adana'da, Adana Belediyesi'nin uygun bulacağı bir yerde günde 3 ton buz imal edecek buhar makinesi bulunan bir buz fabrikası inşa edilecekti. Adana, Mersin ve Tarsus kasabaları ile Adana ve Mersin sancakları ve Tarsus kazası dâhilinde gerekli görülen yerlerde buz mağazaları tesisi ve imal edilen buzların satışı, sadece imtiyaz sahibine ait olacaktı. İmtiyaz süresi, fabrikanın açılışı tarihinden itibaren başlayacaktı. İmtiyaz süresinin bitiminden bir yıl önce imtiyaz sahibi tarafından talep olunduğu ve hükümet tarafından kabul edildiği takdirde imtiyaz yenilenebilecekti. Fabrika ve mağazaların inşasında ihtiyaç duyulacak her türlü eşya ile buz imali, satışı ve muhafazası için gerekli olan makine, kazan, alat ve edevatı bir defaya mahsus ithalat gümrük vergisinden muaf olacaktı. Buz imalinden ve satışından herhangi bir vergi alınmayacaktı. Harice gönderilecek buzlardan da ihracat gümrük vergisi alınmayacaktı. İmtiyaz fermanının verilmesini takip eden bir yıl içinde imtiyaz sahibi, fabrikanın inşasına başlayacaktı. İnşaatı, en fazla bir buçuk yıl içinde tamamlayarak, buz imaline ve satışına başlayacaktı. İmal edilecek buzların kıyyesi, Adana'da 40 paradan, Mersin ve Tarsus'ta 45 paradan fazlaya satılmayacaktı. Asakir-i Şahane, Gureba, Nisa ve sair hastahanelere verilecek buzların kıyyesi 20 paradan fazla olmayacaktı. İmtiyaz sahibi, Karhane-i Amire İdaresi ve şahıslar tarafından tedarik edilecek tabii kar ve buzlar ile yurtdışından tabii ve sunni olarak ithal edilecek kar ve buzların, imtiyaz dairesi dâhilinde serbestçe satışına engel olmayacaktı. Ancak yurtiçinde imal edilen buzlar, imtiyaz dairesine ithal edilemeyecekti. İmtiyaz süresi sona erinceye kadar imtiyaz dairesi dâhilinde buz imal etmek ve satmak için fabrika inşa etmek ve işletmek, buz imali ve satışı için makine getirmek, fabrika açarak suni buz satışına mahsus mazağa açmak üzere hiç kimseye ruhsat verilmeyecekti. Fakat hane ve eczahanelere mahsus küçük el makineleri bu

⁷⁴⁵ BOA., BEO., 246/18412, 13 M 1311/27 Temmuz 1893, lef 2.

⁷⁴⁶ BOA., BEO., 246/18412, 13 M 1311/27 Temmuz 1893, lef 2.

yasaktan istisna tutulacaktı. İmtiyaz müddeti sona erdiğinde imtiyaz sahibinin sahip olduğu fabrika, makine, alat ve edevat kendisine ait olacaktı. İmtiyaz sahibi, buzları, içmeye uygun ve zararsız sulardan imal ettirecekti. Buz imal edilecek sulara, sağlığa zararlı maddelerin karıştırılmamasına dikkat edecekti. Fabrikada istihdam edilecek hademe ve amele Osmanlı Devleti tebasından olacaktı. Ancak makinist gibi fabrikada istihdamına ihtiyaç duyulan kalifiye elemanlar, yabancı ülke vatandaşlarından seçilebilecekti.⁷⁴⁷

Ticaret ve Nafia Nezareti, tüccar Papadopulos tarafından takdim edilen mukavelename layıhası suretini, 28 Ağustos 1892 tarihinde Adana vilayeti'ne göndermiş, Papadopulos tarafından takdim edilen mukavelename layıhasının Tabib Butros'a gönderilmesini, Butros Efendi'nin daha uygun şartları içeren mukavelename layıhası hazırlaması halinde imtiyazın kendisine verileceğini bildirmesini emretmiştir.⁷⁴⁸ Bunun üzerine Tabib Butros Lepki, mukavelename layıhasını yenileyerek Adana vilayeti'ne 29 Ekim 1892 tarihinde takdim etmiştir. Tabib Butros Efendi tarafından verilen mukavelename layıhasında, önceki layihaya nazaran imtiyaz süresi 15 yıldan 13 yıla indirilmiş, Adana'da 40, Tarsus ve Mersin'de 50 para olan buzun kıyye fiyatı Adana'da 30, Tarsus ve Mersin'de 35 paraya düşürülmüş, fabrikadaki günlük buz üretim miktarı 3 tondan 5 tona çıkarılmıştı. İmtiyaz süresi, fabrikanın açılmasından itibaren başlayacaktı. İmtiyaz süresinin bitmesinden bir yıl önce imtiyaz sahibinin talebi ve hükümetin kabulü halinde imtiyaz yenilenebilecekti. Fabrika ve mağazaların inşası için lazım olan her türlü eşya ile buz imali, satışı ve muhafazası için gerekli olan makine, kazan, alat ve edevat bir defaya mahsus olmak üzere ithalat gümrük vergisinden muaf olacaktı. Fabrikada buz imali ve satışı herhangi bir vergiye tabi olmayacaktı. İmal edilen buzun yurtdışına gönderilmesi halinde ihracat gümrük vergisi alınmayacaktı. İmtiyaz fermanının çıkmasını müteakip bir yıl içinde imtiyaz sahibi, fabrikanın inşasına başlayacak, en fazla 18 ayda inşaatı tamamlayacak, buz imal ederek, satışına başlayacaktı. Asakir-i Şahane, Gureba, Nisa ve diğer hastahaneler tarafından ihtiyaç duyulan buzun kıyyesi, 20 paradan fazla olmayacaktı. İmtiyaz sahibi, Karhane-i Amire İdaresi ve şahıslar tarafından tedarik edilecek tabii kar ve buzlar ile yurt dışından tabi ve sunni olarak ithal edilecek kar ve buzların, imtiyaz dairesi dâhilinde serbestçe satışına engel olmayacaktı. İmtiyaz süresi sona erinceye kadar imtiyaz bölgesinde buz imal etmek ve satmak için fabrika inşa etmek ve işletmek, buz imali ve satışı için makine getirmek, fabrika açarak suni buz satışına mahsus mağaza açmak üzere hiç kimseye ruhsat verilmeyecekti. Fakat hane ve eczanelere mahsus küçük el makineleri bu yasaktan istisna tutulacaktı. İmtiyaz müddeti sona erdiğinde imtiyaz sahibinin fabrikası, makine, alat ve edevatı kendisine ait olacaktı. Buzlar, içmeye uygun ve sağlıklı sulardan imal edilecekti. Buz imal edilecek sulara sağlığa zararlı maddeler karıştırılmayacaktı. İmtiyaz sahibi, fabrikada Osmanlı Devleti tebasından hademe ve amele istihdam edecekti. Fabrikada

⁷⁴⁷ BOA., ŞD., 1195/13, Ticaret 2/57, 5 M 1311/19 Temmuz 1893.

⁷⁴⁸ BOA., ŞD., 1195/13, Ticaret 2/57, 5 M 1311/19 Temmuz 1893.

makineci gibi kalifiye elemanların istihdamına ihtiyaç duyulması halinde bunlar yabancı ülke tebaasından olabilecekti.⁷⁴⁹ Adana vilayeti, 6 Nisan 1893 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti'ne evrakı göndererek gereğinin yapılmasını istemiştir.⁷⁵⁰ Ticaret ve Nafia Nezareti, Tabib Butros tarafından yenilenerek takdim edilen mukavelename layihasını, tüccar Papadopulos Efendi'ye göndermiştir. Bunun üzerine Papadopulos Efendi, Ticaret ve Nafia Nezareti'ne imtiyaz talebinden vazgeçtiğini bildirmiştir.⁷⁵¹

19 Temmuz 1893 tarihinde konuyu görüşen Şura-yı Devlet Tanzimat Dairesi; buz imalinin *sanayi-i adiyeden* olduğu için tekel altına alınmasının uygun olmadığına, günlük 5 ton buz imal edecek fabrikanın inşası için büyük meblağlar sarfına ihtiyaç duyulmayacağına, istediği takdirde herhangi bir inhisar ve imtiyaz altında olmamak ve fabrikalar hakkındaki nizamnameye uyulmak üzere Butros Efendi'ye buz fabrikası inşası ve buz imali için usulü çerçevesinde ruhsatname verilmesi lazım geldiğine, bu hususta Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bilgi verilmesi gerektiğine karar vermiştir.⁷⁵² Sadaret, 27 Temmuz 1893 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti'ne kararı bildirmiş,⁷⁵³ Kısa süre sonra Ticaret ve Nafia Nezareti, Adana vilayeti vasıtasıyla imtiyaz talebinin uygun bulunmadığını, ancak ruhsatname verilebileceğini Butros Efendi'ye bildirmiştir. Butros Efendi, Dâhiliye Nezareti'ne bir arzuhal göndererek, karara itiraz etmiştir. Adana, Mersin ve Tarsus'ta, kar yağın dağların oldukça uzak olması sebebiyle yazın satılan karın kıyyesinin 40 paradan aşağı olmadığını, çoğu zaman kar bulunmadığını, bu sebeple Adana, Mersin ve Tarsus'ta bir buz fabrikası kurmak için imtiyaz talebinde bulunduğunu, ancak talebinin uygun bulunmadığını belirtmiştir. Bununla birlikte Halep, Şam ve Kudüs'te buz fabrikası kurmak isteyenlere imtiyaz verildiğini, Adana ve havalisinde bir buz fabrikası kurulmasının ahalinin yararına olacağını ve Dâhiliye Nezareti'nden kendisine imtiyaz verilmesini tekrar istemiştir.⁷⁵⁴ Dâhiliye Nezareti, 17 Aralık 1896 tarihinde Adana vilayeti'ne arzuhali göndererek, buz fabrikası inşa ve işletme ruhsatnamesi ya da imtiyazı verilmesine dair muamelelerin Ticaret ve Nafia Nezareti ile Şura-yı Devlet tarafından yapılmakta olduğunu, gereği yapılarak bilgi verileceğini belirtmiştir.⁷⁵⁵ Ancak yazılan tahrirlere cevap verilmemiş ve neticede Adana'da buz fabrikası kurma teşebbüsü sonuçsuz kalmıştır.⁷⁵⁶

⁷⁴⁹ BOA., ŞD., 1195/13, Ticaret 2/57, 5 M 1311/19 Temmuz 1893.

⁷⁵⁰ BOA., ŞD., 1195/13, Ticaret 2/57, 5 M 1311/19 Temmuz 1893.

⁷⁵¹ BOA., ŞD., 1195/13, Ticaret 2/57, 5 M 1311/19 Temmuz 1893.

⁷⁵² BOA., BEO., 246/18412, 13 M 1311/27 Temmuz 1893, lef 2.

⁷⁵³ BOA., BEO., 246/18412, 13 M 1311/27 Temmuz 1893, lef 1.

⁷⁵⁴ BOA., DH. TMIK. M., 24/102, 12 B 1314/17 Aralık 1896, lef 1.

⁷⁵⁵ BOA., DH. TMIK. M., 24/102, 12 B 1314/17 Aralık 1896, lef 1.

⁷⁵⁶ BOA., DH. TMIK. S., 9/31, 17 Z 1314/19 Mayıs 1897, lef 1. Adana'nın Yarbaşı mahallesinde Doktor Butros'un varislerine ait bir çırçır fabrikası bulunmaktaydı. 9 Mayıs 1915 tarihinde çıkan bir yangın neticesinde fabrika ve fabrikanın bitişiğinde bulunan bir hane tamamen yanmıştı. Fabrikanın koza mağazalarından biri ile diğer bir hanenin zemin katında bulunan pamuk ve pamuk çekirdekleri de kısmen yanmıştı. Yapılan tetkikat neticesinde yangının kasten değil, kazaen meydana geldiği anlaşılmıştır. BOA., DH. İ.U.M., 32/6, 5. 7. 1333/ 5 Eylül 1917.

7.4.3. Hazer Nişan Efendi Tarafından Mensucat Fabrikası Kurma Teşebbüsü

Tüccar Hazer Nişan Efendi 14 Eylül 1889 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti'ne bir arzuhal takdim etmiştir. Adana'da bir iplik ve mensucat fabrikası kurmak istediğini bildirerek, hazırladığı şartname ve mukavelename layihaları hükümlerine göre kendisine yirmi yıl süreyle imtiyaz verilmesini ve gerekli olan resmî muamelelerin yapılmasını istemiştir.⁷⁵⁷ Ticaret ve Nafia Nezareti 19 Eylül 1889 tarihinde Sadaret'e, arzuhal ile mukavelename örneğini göndermiş, gereğinin yapılmasını, olumlu görüşünü ilave ederek bildirmiştir.⁷⁵⁸ Evrakı görüşen Meclis-i Vükela; gönderilen mukavelename ve şartname layihası hükümlerini uygun bulmuştur. Ancak öncelikle patent nizamnamesinin uygulamaya konulması halinde birinci maddesi gereğince imtiyazın kaldırılması halinde Hazer Nişan Efendi'den, devletten tazminat talebinde bulunmayacağına dair bir senet alınması gerektiğini beyan etmiştir.⁷⁵⁹ Bunun üzerine Hazer Nişan Efendi'den gerekli senet alınmıştır.⁷⁶⁰ Meclis-i Vükela, 24 Ekim 1889 tarihinde evrakı tekrar görüşmüş, "Memâlik-i Şâhânece bu gibi fabrikaların tekessürü terakkî-i ticâret ve sînâyî'e hıdmet ideceği cihetle" kabulünü uygun bulmuştur. "Memâlik-i şâhânede mensûcât fabrikalarının tezâyüdü[nün] ticâret-i dâhiliyenin terakkisin[e] müstelzim olacağı[nı]" kararına ilaveten gerekçe olarak göstermiştir.⁷⁶¹ Mukavelename layihası hükümlerinin uygun olduğuna karar vermiştir.⁷⁶² 8 Kasım 1889 tarihinde çıkan irade-i seniyye ile Hazer Nişan Efendi'ye Adana'da mensucat fabrikası kurma ve işletme imtiyazı verilmiştir.⁷⁶³ 30 Kasım 1889 tarihinde mukavelename ve şartname düzenlenerek, Hazer Nişan Efendi'ye mühürlenmiştir.⁷⁶⁴ 4 Aralık 1889 tarihinde Ticaret ve Nafia Nezareti, Sadaret'e, mukavelename ve şartnamenin düzenlenerek Hazer Nişan Efendi'ye mühürlendiğini, senet suretinin muhafaza altına alındığını, gerekli olan fermanın Divan-ı Hümayun'dan yazılması, mukavelename ve şartnamenin Divan-ı Hümayun Kalemi'nden tasdikli suretlerinin gönderilmesi gerektiğini bildirmiştir.⁷⁶⁵ Kısa süre içinde gerekli muameleler yapılmış ve 18 Aralık 1889 tarihinde Divan-ı Hümayun Kalemin'nden ferman yazılarak, Hazer Nişan Efendi'ye verilmiştir.⁷⁶⁶

⁷⁵⁷ BOA., İ. MMS., 108/4627, 14 Ra 1307/8 Kasım 1889, lef 4; BOA., MV., 47/68, 7 S 1307/3 Ekim 1889.

⁷⁵⁸ BOA., İ. MMS., 108/4627, 14 Ra 1307/8 Kasım 1889, lef 2; BOA., MV., 47/68, 7 S 1307/3 Ekim 1889.

⁷⁵⁹ BOA., MV., 47/68, 7 S 1307/3 Ekim 1889.

⁷⁶⁰ BOA., İ. MMS., 108/4627, 14 Ra 1307/8 Kasım 1889, lef 11.

⁷⁶¹ BOA., MV., 48/41, 28 S 1307/24 Ekim 1889; BOA., İ. MMS., 108/ 4627, 14 Ra 1307/8 Kasım 1889, lef 1.

⁷⁶² BOA., İ. MMS., 108/4627, 14 Ra 1307/8 Kasım 1889, lef 1; BOA., MV., 48/41, 28 S 1307/24 Ekim 1889.

⁷⁶³ BOA., İ. MMS., 108/4627, 14 Ra 1307/8 Kasım 1889, lef 13. Aynı tarihli irade-i seniyye ile tüccar Mehmet Şerif Efendi'ye de Selanik'te çuka, fasuna, kazmir, basma, Amerikan bezi, yün ve pamuk ipliği, şire, boyalı ve boyasız fes imaline mahsus 20 yıl süreli bir mensucat fabrikası inşa etme ve işletme imtiyazı verilmiştir. BOA., A. DVN. MKL., 32/2, 27 R 1307/21 Aralık 1889, lef 1, lef 2.

⁷⁶⁴ BOA., İ. MMS., 108/4627, 14 Ra 1307/8 Kasım 1889, lef 6.

⁷⁶⁵ BOA., İ. MMS., 108/ 4627, 14 Ra 1307/8 Kasım 1889, lef 6.

⁷⁶⁶ BOA., A. DVN., MKL., 32/2, 27 R 1307/21 Aralık 1889, lef 2.

Mukavelename ve şartnameye göre fabrikada, çuka, fasuna, kazmir, basma, hümayun, Amerikan bezi, yün ve pamuk ipliği ile boyalı ve boyasız fes imal edilecekti. İmtiyaz süresi yirmi yıldır. Fabrika, Adana vilayeti'nde *mahzur ve mazarrattan salim bir yerde* inşa edilecekti. İmtiyaz süresi içerisinde Adana vilayeti'nde aynı türden başka bir fabrika inşasına ruhsat verilmeyecekti; ancak imtiyaz sahibi, Adana vilayeti'nde, mevcut mensucat fabrikalarında ve her türlü mensucat imaline mahsus adi tezgâhlarda mensucat imaline engel olamayacaktı. Mensucat imali amacıyla yeni tezgâhların kurulmasına gerek Avrupa'dan gerek yurt içinden her türlü mensucatin Adana vilayeti'ne getirilmesine engel olamayacaktı. İmtiyaz sahibi, imtiyaz fermanının verilmesini takip eden bir yıl içinde fabrikanın inşasına teşebbüs edecek, iki yıl sonunda mensucat imaline başlayacaktı. Yasal mevzuata tabi olmak şartıyla imtiyaz fermanının verilmesini takip eden altı ay içinde bir anonim şirket kuracak, fabrikanın kurulması ve açılması için öncelikle 50000 Osmanlı lirası sermaye koyacak, ileride lüzumuna göre sermayeyi 100000 Osmanlı lirasına kadar çıkarabilecekti. Belirtilen süre zarfında fabrikanın inşasına başlamaması ve başladıktan sonra devam etmemesi halinde mensucat fabrikası kurmak isteyenlere hükümet ruhsat verebilecekti. Yani imtiyazın hükmü kalmayacaktı. Fabrika için ilk defaya mahsus olmak üzere Avrupa'dan getirilecek makine, alat ve edevatı ithalat gümrük vergisinden muaf olacaktı. İmtiyaz süreci içinde fabrika imalatı için yurt içinden satın alınacak yün ve pamuk, yurt içinde satılacak fabrika mamulâtı ve fabrika mamulâtından yurtdışına yapılacak ihracat gümrük vergisinden muaf olacaktı. İmtiyaz sahibi bu konuda suistimali önlemek amacıyla, Rüşumat Emaneti tarafından gösterilecek kaidelere harfiyen uyacaktır. Ayrıca imtiyaz sahibi, ordu için gereksinim duyulacak fabrika mamulâtını cüzi bir bedel karşılığında verecekti. Fabrikada istihdam edilecek fen memurları hariç hademe ve işçiler, Osmanlı Devleti tebasından olacaktı. Tümü fabrikada istisnasız fes giyecekti.⁷⁶⁷

Fabrika, Hazer Nişan Efendi tarafından şartname ve mukavelenamede belirtilen süreler zarfında çeşitli sebeplerle inşa edilip faaliyete geçirilememiştir.⁷⁶⁸ Bu sebeple kendisine verilen imtiyaz iptal edilmiş, 28 Ocak 1896 tarihinde çıkan irade-i seniyye ile Hoca Tırpani ve oğullarına, Adana'da iplik ve bez fabrikası inşa etme ve işletme ruhsatı verilmiştir.⁷⁶⁹

7.5. Fabrikalarda Üretim ve Tüketim

Adana'nın 19. yüzyılda ekonomik değeri en yüksek tarım ürünü pamuktur. Pamuk'tan pamuk ipliği, pamuklu dokumalar, çekirdek, çekirdek küspesi, çekirdek yağı şeklinde istifade edilmekteydi. Bu nedenle pamuğun hem iç piyasada hem de dış piyasada önemli bir pazarı vardı.

⁷⁶⁷ Altı maddelik şartname için bkz. BOA., İ. MMS., 108/4627, 14 Ra 1307/8 Kasım 1889, lef 9. Mukavelename için bkz. BOA., İ. MMS., 108/4627, 14 Ra 1307/8 Kasım 1889, lef 8.

⁷⁶⁸ BOA., ŞD., 1203/28, Ticaret 2/472, 18 Za 1312/13 Mayıs 1895.

⁷⁶⁹ BOA., İ. RSM., 2/7, 13 Ş 1313/29 Ocak 1896.

Pamuk, 19. yüzyılın ortalarına kadar mahalli ihtiyaçları karşılayacak miktarda üretilmekteydi. Bu tarihlere kadar ilkel yöntemlerle temizlenip ip haline getirilip el tezgahlarında dokunarak kumaş elde ediliyordu.⁷⁷⁰1830'lu yıllarda Adana yöresi, elle pamuk eğirenlere yaklaşık 1.900 balya ham pamuk sağlamıştı.⁷⁷¹

Adana'da yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan endüstriyel gelişmelerle pamuk ve pamuklu üretimi daha rasyonel şartlarda gerçekleştirilmeye başlanmıştı. Pamuk el ile toplanıyordu ve bu süreçte önemli miktarda ameleye ihtiyaç duyulmaktaydı. Toplanan pamuk, çırcırlama usulüyle çekirdeğinden ayrılıyordu. 100 kilo çekirdekli pamuktan 65-75 kilo civarında çekirdek, 20-25 kilo çekilmiş pamuk elde ediliyordu. Çırcırlama işleminden sonra pamuk balya haline getiriliyordu. Balyalar pamuk tellerinin 1-6 santim arasında değişen uzunluklarına göre tasnif edilmekteydi. Pamuk taraklarda taranarak kısa ve ölü elyaftan temizleniyor, daha sonra bükme uygulaması başlıyordu. Pamuk öncelikle bükülmeye uygun bir vaziyete getiriliyordu. Geniş bir yüzeyde birbirine paralel hale getirilen elyaf geniş bir şerit durumundan dar bir şerit şekline geçiyordu. Bu işlemden sonra pamuk bükülmemiş kalın bir fitil halinde fitil makinesine getiriliyordu. Bu makine ilk bükümü vererek kalın fitili inceltiyordu. Bükme neticesinde ip sağlamlık kazanıyordu. Büküm ne kadar fazla yapılırsa ve iplik ne kadar incelse sağlamlık da o derece artardı. Bu fitil iplik haline gelmek için iplik tezgahlarından geçerek daha fazla bükülür ve kuvvetli duruma getirilirdi. Esas eğirme işlemi bu tezgahlarda yapılırdı. Burada kullanılan makinelere *Water* makinesi denilmekteydi. Adana'da ise *Banko* ismi verilmiştir. Bankolarda iplik, iğlerin üzerine geçirilmiş masuralara sarılırdı. Bazen bu iplikler ikişer veya üçer kat olarak tekrar bükülürdü. Bu işlemden sonra iplikler dokuma tezgahına verilirdi. İplik yapılıırken masuralardan çıkırığa sarılır ve kullanılacakları maksada göre boyanır ya da beyazlaştırılırdı. Pamuk ipliği bu işlemlere tabi tutularak pamuklu mensucat meydana getirilirdi. İplikhanelerden masuralara sarılı olarak çıkan iplikler *bobin* denilen büyük makaralara sarılırdı. Buna *bobinaj uygulaması* denirdi. Bobinler çözgü makinesi denilen makineye takılırdı. Bu işlem dokunacak kumaşın sıklığı ve eninin esasını oluştururdu. Çözgü makinesinden çıkan iplikler un ve patates nişastasıyla kolalanırdı. Kola makinesinden çıkan çözgü *gücülerden*⁷⁷² geçirdi. Buna *tahar* denilirdi. Bu *tahar* uygulamasını tarak takip ederdi. Çözgü iplikleri bu tarağın telleri arasından geçer, tarak işi bittikten sonra çözgüler dokuma dairesine gelir, dokuma makinelerine takılır ve dokuma işlemi başlardı.⁷⁷³ Pamuğun çekirdeğinden çıkarılan yağ da pamuk kadar değerliydi. Çekirdek kabuğu

⁷⁷⁰ Sacit Uğuz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mersin Limanında Pamuk Ticareti", *Marmara Üniversitesi VIII. Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu Montrö Antlaşması'nın 80. Yılında Türk Boğazları, Marmara Denizi ve İstanbul Bildirileri*, 27-28 Mayıs 2016, s. 262; *Adana*, Hazırlayan: Adana Ticaret ve Sanayi Odası, Seyhan Basımevi, s. 12.

⁷⁷¹ Quataert, *a.g.e.*, 1999, s. 53.

⁷⁷² Gücü; bir çerçeve içerisinde birçok ince telden oluşan ortası delikli bir alettir. Süleyman Sergici, *Adana Ticaret ve Zahire Borsası 1938-1939 Yıllığı*, Adana Ticaret ve Zahire Borsası, Adana, 1940, s. 222.

⁷⁷³ Sergici, *a.g.e.*, ss. 222-237.

ise yakacak olarak fabrikalarda kullanılmaktaydı. Çekirdeğin yağı alındıktan sonra geriye kalan küspesi hayvan yemi olarak kullanılmaktaydı.⁷⁷⁴

19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında Adana fabrikalarında üretilen iplikler bütün Anadolu'da satılmaktaydı. Silifke, Anamur, Antalya gibi kıyı; Konya, Karaman, Maraş gibi iç bölgeleri kapsayan geniş bir ticarî ağ söz konusuydu. Fabrikalar atkı yapımında kullanılmak üzere Halep'e iplik satılmaktaydı. Harput Bölgesinin kentsel iplik pazarının yüzde 40'ını Adana fabrikaları ele geçirmişti. Manasan kumaşı üreten Sivaslı dokumacılar da büyük oranda Adana ipliği kullanılmaktaydı. Adana fabrikaları 1898 yılında Diyarbakır piyasasının yüzde 40'ını ele geçirmişti.⁷⁷⁵

Adana'da 1871 yılında pamuk sanayiinde İngiliz ve Amerikan çırçır makineleri kullanılmaktaydı. 1895 yılında kurulan Tırpanilerin iplik fabrikasında bu yıl 500.000 Fransız frangı değerinde 200.000 kilogram iplik üretilmişti.⁷⁷⁶ 1875 yılında Adana'da faaliyette bulunan fabrikalar çırçırılama işleminde 9.000 sterlin değerinde, pamuk ile yağ presleme işleminde ise 3.000 sterlin değerinde üretim yapmışlardır. Bu yıl Adana'da mevcut çırçır makinelerinin sayısı 200'e yaklaşmıştı.⁷⁷⁷ 1908 yılında Adana'da Tırpanilere ait olduğu düşünülen 10.000 iğe sahip bir fabrikada 10-12 numara iplik üretilmekteydi. Kendisine gerekli olan elektrik enerjisini de üreten bu fabrika 24 saat aralıksız çalışmaktaydı. Bu yıl yine Tırpanilere ait olduğu düşünülen bir iplik fabrikasının dokuma bölümünde 180 dokuma makinesinin başında 280 işçi çalışıyordu. Fabrikada üretilen yaklaşık 1.600 kg iplik kullanılarak günde en fazla 180 top kaput bezi üretiliyordu. 1912 yılına gelindiğinde günlük kaput bezi üretimi 250 topa ulaşmıştı.⁷⁷⁸ Aynı tarihte Adana'da toplam 300 çırçır makinesinin bulunduğu 14 çırçır atölyesi mevcuttu.⁷⁷⁹ 20. yüzyıl başlarında Adana'da buhar gücüyle çalışan 2 un değirmeni 490.000 okka (629 ton) un üretmişti.⁷⁸⁰

Adana'da yüzyılın ikinci yarısından itibaren fabrikaların faaliyete geçmesinin akabinde pamuğun iç tüketiminde önemli değişiklikler kaydedilmiştir. 1835 yılında 800.000 kilogram civarında pamuk ülke içinde tüketilirken bu miktar 1876 yılında 150.000 kilografa düştükten sonra 1888 yılında 1.300.000 kilografa yükselmiştir. 1892 yılında ise üretilen 7.000.000 kilogram pamuğun 4.250.000 kilogramı ülke içinde tüketilirken 1.914.000 kilogramı ihraç edilmiştir. Pamuğun iç tüketimi 1893 yılında 7.826.950 kilografa yükseldikten sonra 1894 yılında 2.003.000 kilografa düşmüştür.⁷⁸¹ 1874 yılında Adana kasabası'ndan Avrupa'ya yıllık

⁷⁷⁴ Sergici, *a.g.e.*, ss. 31-43.

⁷⁷⁵ Quataert, *a.g.e.*, 1999, s. 82.

⁷⁷⁶ Akkaya, *a.g.m.*, 2010, s. 23.

⁷⁷⁷ Varlık, vd., *a.g.e.*, ss. 68-69.

⁷⁷⁸ Quataert, *a.g.e.*, 1999, s. 163.

⁷⁷⁹ Varlık, vd., *a.g.e.*, s. 76.

⁷⁸⁰ Toksöz, *a.g.t.*, s. 240.

⁷⁸¹ Akkaya, *a.g.m.*, 2010, s. 21.

7000-8000 balya pamuk ihraç edilmiştir 1894 yılında pamuk ihracatı 40.000 balyaya ulaşmıştır.⁷⁸²

Çukurova'nın dışa açılan kapısı olan Mersin Limanından 1870 yılında 20.170 balya pamuk ihraç edilmiştir. 1871 yılında 10.937 balyası Fransa'ya, 6.240 balyası Avusturya'ya, 4.862 balyası İngiltere'ye ve 16.190 balyası ise İzmir ve İstanbul limanlarına olmak üzere toplamda 38.270 balya pamuk ihraç edilmiştir. 1872 yılında ise 25.500 balya Fransa'ya, 20.360 balya Avusturya'ya, 12.340 balya İngiltere'ye olmak üzere 58.200 balya pamuk yurt dışına ihraç edilmiştir. Bu yıllarda Mersin Limanından ihraç edilen pamukların 20.000 balyası İngiliz ve Amerikan makinelerinin kullanıldığı çırçır fabrikalarında temizlenerek balyalanmıştır. Bu balyalar, Mersin Limanında hidrolik presleme makineleriyle preslendikten sonra gemilere yüklenmiştir.⁷⁸³ Bu dönemde ham pamuğun yanında fabrikalarda üretilen pamuk ipliği ihracatı da gerçekleştirilmiştir.

Tablo 7.7. Mersin Limanından Yapılan Pamuk İpliği İhracatı

Yıl	Ton	Pound
1889	-	12.500
1890	210	15.300
1891	350	25.500
1892	440	35.500
1893	331	22.400
1894	366	20.130
1897	400	20.326
1898	225	12.400
1899	-	24.000
1900	-	39.037
1902	-	27.000
1903	-	1.880
1904	-	1.960

Kaynak: Uğuz, a.g.m., 2016b, s. 270.

1900'lerin başında yaşanan dünya pamuk krizinin de etkisiyle, 1903 yılında Mersin Limanından ham pamuk ihracatı rekor seviyelere ulaşmıştır. Buna karşın bu tarihte iplik ihracatının büyük oranda düştüğü görülmektedir. Bu durum bir sonraki yıl da devam etmiştir. Bunun en önemli nedeni Uluslararası piyasalarda pamuğun fiyatının yüksek olması sebebiyle, pamuğun ham olarak ihraç edilmiş olmasından kaynaklanmaktadır.⁷⁸⁴

Aynı dönemde Mersin Limanı'ndan yapılan ithalata bakıldığında yine ham maddesi pamuk olan ürünlerin önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Bu ürünlerin başında İngiltere'nin

⁷⁸² BOA., ŞD., 1203/28, Ticaret 2/472, 18 Za 1312/14 Nisan 1895.

⁷⁸³ Uğuz, a.g.m., 2016b, s. 264.

⁷⁸⁴ Uğuz, a.g.m., ss. 269-270.

Manchester şehrinden gelen ev tekstil ürünleri, pamuklu mamul ürünler, hazır giyim ürünleri, İskoçya'nın Dundee şehrinden gelen pamuklu çuval bezleri gelmektedir. Ayrıca Çukurova Bölgesinde bez fabrikalarının kurulmasından sonra da Mersin Limanı'ndan pamuk ipliği ithalatı yapılmıştır. "İthal edilen pamuklu ürünler ile ihraç edilen ham pamuğun fiyat bakımından kaba bir karşılaştırması yapıldığında, ham olarak satılan pamuktan sağlanan ekonomik girdinin büyük oranda mamul olarak ithal edilen pamuklu ürünlerle geri çıktığı anlaşılmaktadır." 1911-1913 yıllarına ait Osmanlı ithalat verilerine bakıldığında, toplam ithalat içinde pamuklu mamullerin payının %36-38 oranında olduğu görülmektedir. Bu yıllarda da pamuklu ve diğer tekstil ürünleri, mamul mallar içindeki en büyük kalemi oluşturmaktadır.⁷⁸⁵

7.6. Fabrikalarda İş Gücü ve Ücretler

Dış dünyadan gelen rekabet geleneksel Osmanlı üretim tarzını kaçınılmaz olarak dönüştürmeye başlamış ve çok geçmeden fabrikalaşma sürecine giren imparatorlukta ücretli sanayi işçisi yaratmıştır.⁷⁸⁶ Osmanlı Devleti'nde devlete ya da özel sektöre ait olan fabrikaların işçi durumu İmparatorluğun genel durumuna benzer şekilde farklı din ve etnik yapıardan oluşmaktaydı. Yabancılar tarafından tesis edilen fabrikalar, istihdam ettikleri çalışanları genelde Gayrimüslim Osmanlı vatandaşları arasından seçmekteydi.⁷⁸⁷ Aynı şekilde Adana fabrika işçileri de yerli işçilerden oluşuyordu. Yabancı işçi istihdam edilmiyordu. İş gücü açığı Haçin, Zeytun ve Antep'ten getirilen ve burada kendileri için yapılan evlerde barındırılan Ermenilerden karşılanmaktaydı.⁷⁸⁸ Ülkenin pek çok yerinde bilhassa dokuma ve iplik eğirme fabrikalarında kadınlar erkeklerden daha çok istihdam edilmekteydi.⁷⁸⁹ Kadınların yanı sıra çocuk işçiler de çoğunlukta idi. Kadın ve çocuk iş gücünün yaygın olarak kullanılmasında, savaşlar sebebiyle erkek iş gücünde azalmanın olması ve kadın ve çocuk işçilerin ücretlerinin düşük olması etkiliydi.⁷⁹⁰ Adana çırçır fabrikalarında da kadın ve çocuk emeği yaygın olarak kullanılmaktaydı. 1890'ların ilk yarısında Tarsus Mavromati İplik Fabrikasında 300 işçi çalışıyordu ve bunların çoğu kadın ve çocuklardan oluşmaktaydı.⁷⁹¹ 1882 yılında Çukurova Bölgesinde dokuma sektöründe çalışan sanayi işçisi yaklaşık 516 iken bu sayı 1894 yılında 1314'e yükseldikten sonra

⁷⁸⁵ Şevket Pamuk, "19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, ss. 658-659.

⁷⁸⁶ Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçisi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, Editörler: D. Quataert- E. J. Zürcher, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 28.

⁷⁸⁷ Cevdet Kırpık, "Osmanlı Devleti'nde İşçiler ve İşçi Hareketleri (1876-1914)" Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta, 2004, ss. 85-86.

⁷⁸⁸ Kırpık, *a.g.t.*, 2004, s. 11.

⁷⁸⁹ Kırpık, *a.g.t.*, 2004, s. 109.

⁷⁹⁰ Ahmet Makal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri*, İmge Kitabevi, Ankara, 1997, s. 194.

⁷⁹¹ Quataert, *a.g.e.*, 1999, s. 87.

1895 yılında 980'e düşmüştür. 1894 yılında bölgedeki dokuma sektörü işçilerinin yaklaşık yüzde 70'i, 1895 yılında ise yaklaşık yüzde 52'si Tırpani ve Tarsus Mavromati iplik fabrikasında istihdam edilmekteydi. Yüzyıl sonlarında buharla çalışan değirmenlerde ortalama dokuzar işçi çalışmaktaydı.⁷⁹² Adana'da 1907 yılında bir iplik eğirme ve dokuma fabrikasının iplik eğirme bölümünde 500 kişi çalışıyordu.⁷⁹³ 1908 yılında Adana'daki bir iplik fabrikasının dokuma bölümünde 280 işçi bulunmaktaydı.⁷⁹⁴

Çukurova'da 1880'lerde pamuk ve yün kumaş işleyen tezgâhlarda çalışan işçilerin 12 saatlik çalışma sürecinden oluşan günlük ücretleri 1 Frank 50 santimdi. Bu işçiler diğer sektörlerde çalışanlara göre daha fazla ücret almaktaydı. Diğer tüm sektörlerde çalışanların ücretleri ise 1 Frank idi. 1887 yılında yel değirmeni ve buharla çalışan değirmenlerdeki işçilerin günlük ücretleri 1 Frank'tan 1.25 Franga yükselmişti. Diğer sektörlerde çalışan işçilerin ücretlerinde herhangi bir değişiklik olmamıştı.

1889 yılında yel ve buhar gücü ile çalışan değirmenlerdeki işçilerin ücretleri 1.25 franktan 1 franga düşmüştür. Değirmenlerdeki işçilerin ücretlerindeki düşüş üretim ile yakından ilgiliydi. 1887 yılında buhar gücü ile çalışan değirmende 65.000 frank değerinde 155.000 kg un elde edilirken, 1889 yılında 10.000 frank değerinde 60.000 kg un elde edilmiştir. Üretimdeki değişiklik ücretlere de yansımıştır. İşçi ücretlerindeki en önemli farklılaşma 1892 yılında meydana gelmiştir. Adana çırçır fabrikalarında çalışanların ücretleri ilk kez artarak 1 franktan 1.80 franga yükselmiştir. Ücretlerdeki en önemli artış pamuk presleme ve buhar gücü ile çalışan değirmenlerde meydana gelmiştir. Bu sektörde ücretler %100 artarak 1 franktan 2 franga yükselmiştir. İplik fabrikalarında çalışanlar ise 0.50 frank ile 1 frank arasında ücret almışlardır. 1892 yılında daha az işçi ile daha fazla üretim yapılmış olmasının bu ücret artışlarının temel nedeni olduğu düşünülmektedir. 1893 yılı ücretlerin aynı sektörde çalışanlar arasında farklılaştığı bir yıl olmuştur. Bir önceki yıl ile karşılaştırıldığında niteliksiz işçilerin ücretlerinde değişiklik görülmezken, nitelikli işçilerin ücretlerinde artış gözlemlenmiştir. Çırçır fabrikalarında çalışanların ücretleri 1 ile 4 frank arasında; pamuk presleme ve buhar gücü ile çalışan değirmenlerde çalışanların ücretleri 2 ile 3 frank arasında değişiklik göstermiştir. En düşük ücret ile en yüksek ücret arasındaki farkın en büyük olduğu yer 0.60 frank ile 4.50 frank arasında olan iplik fabrikaları olmuştur.⁷⁹⁵

1894 yılı ücretlerin düştüğü bir yıl olmuştur. Çırçır fabrikalarında çalışanlar 0.60 ile 1.50 frank arasında, su değirmenlerinde çalışanlar 0.75 ile 2 frank arasında; iplik fabrikasında çalışanlar ise 0.60 ile 4 frank arasında günlük ücret almışlardır. Bu yılın ücret düşüşlerini üretim

⁷⁹² Akkaya, a.g.m., 2010, ss. 23-24.

⁷⁹³ Quataert, a.g.e., 1999, ss. 87-88.

⁷⁹⁴ Quataert, a.g.e., 1999, s. 163.

⁷⁹⁵ Akkaya, a.g.m., 2010, ss. 28-31.

düşüklüğüne bağlamak pek mümkün değildir; çünkü üretimin büyük oranda arttığı alanlarda ücretler düşmüştür. 1895 yılında Adana’da üretime başlayan Tırpani İplik Fabrikasında 120 işçi çalışmakta olup 200.000 kilogram iplik üretilmiştir.⁷⁹⁶

İmparatorluğun diğer bölgeleriyle karşılaştırıldığında Çukurova Bölgesinde ücretlerin düşük olduğu görülmektedir. Selanik gibi üretim merkezlerinde dokuma tezgâhlarında günde ortalama 10 saat çalışan kadın işçilerin günlük ortalama ücretleri 0.50 ile 0.75 frank arasında değişirken, Adana’da 0.35 ile 0.50 frank arasında değişmekteydi. 1882 yılında buhar gücü ile çalışan değirmenlerdeki işçiler Çukurova’da 1 frank günlük ücret alırken, Selanik’te 2 ile 3 frank arasında değişen ücretler almaktaydı. Benzer durum Güney bölgelerinde yapılan karşılaştırmalarda da görülmektedir. Örneğin, 1882 yılında Suriye’nin önemli dokuma merkezlerinden Hom ve Hama’da dokuma sektöründe çalışan işçiler 0.94 frank ile 1.88 frank arasında değişen ücretler alıyorlardı. 1892 yılında Çukurova’da iplik fabrikalarındaki işçiler 0.50 frank ile 1 frank arasında değişen ücretler alırken Hom ve Hama’da iplik fabrikasındaki işçiler 2.50 frank ücret almışlardı. Buna göre Çukurova Bölgesi, imparatorluğun en düşük işçi ücreti ödenen bölgelerinden biri haline gelmiştir.⁷⁹⁷

Fabrika işçilerinin daha iyi ücretler alıp daha iyi çalışma şartlarına sahip olma isteği onların çeşitli zamanlarda grevler yapmasına sebep olmuştur. 1881 yılında Zeytinburnu Fabrikası Hümeyununda çalışan işçiler alacaklarının ödenmemesi sebebiyle grev ilan etmişlerdi. Yüzyıl sonlarına doğru İdare-i Mahsusa’nın Azakkapı’da bulunan fabrikasında işçiler ücretleri ödenmediği için birkaç kez greve gitmişlerdir. Meşrutiyet öncesinde Cibali Tütün Fabrikası işçileri tarafından da dikkate değer bir işçi grevi yapılmıştır. Osmanlı’da ücretlerin düşüklüğü ve artırılması gerektiği fikrine dayalı olarak yapılan grevlerdeki esas büyük artış II. Meşrutiyet’in ilanını takip eden günlerde ortaya çıkmıştır. Hürriyet’in ilanı ertesi demiryolları, rıhtım, tramvay, fabrika ve tütün mağazası işçileri gibi birçok farklı sektörde çalışan işçiler düşük ücretlerde ve zor şartlar altında çalışmanın verdiği güçlüğü ortadan kaldırmak adına başta İstanbul olmak üzere ülkenin birçok yerinde greve gitmişlerdir.⁷⁹⁸ II. Meşrutiyeti izleyen yıllar işçi örgütlenmesi ve grevlerin yanı sıra, savaş ve seferberlik gibi nedenlerle emeğin kıt olduğu yıllardı. İş gücünün az olması sebebiyle işçilerin çalışma saatleri uzamış, böylece ücretlerde bir artış kaydedilmişti.⁷⁹⁹

Yine bu dönemde Batı’daki ludizm benzeri; fakat kitlesel, bölgesel boyutta ya da ülke boyutunda olmayan makine kırıcı ayaklanmalara da rastlanılmıştır. Makine kırıcı eylemler, işçilerin işlerini ellerinden alacağına inandıkları batı tipi sanayinin kurulmasına bir tepki olarak ortaya çıkmıştı. Mart 1908 tarihinde Uşak’ta, halı üretiminde kullanılmak üzere mekanik iplik

⁷⁹⁶ Akkaya, a.g.m., 2010, s. 20.

⁷⁹⁷ Akkaya, a.g.m., 2010, ss. 31-32.

⁷⁹⁸ Kırpık, a.g.t., 2004, ss. 234-237.

⁷⁹⁹ Gündüz Ökçün- Korkut Boratav- Şevket Pamuk, “Osmanlı Devleti’nde Ücretler (1839-1913)”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 3, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 756.

fabrikasının kurulmasından rahatsızlık duyan halk, fabrikayı tahrip etmiş, kadın halı dokuyucular makine kırıcılığı yapmışlardır.⁸⁰⁰ 1908 Temmuz devriminden sonra Eylül ayında İmparatorluğun birçok yerinde olduğu gibi Çukurova'da da sanayi işçileri tepkilerini Tırpanilere ait iki fabrikayı işgal ederek dile getirmişlerdi.⁸⁰¹ Yine bu yıl Ermeni işçiler Adana merkezde bulunan Alman dokuma fabrikasını basarak fabrikayı ele geçirmişlerdi.⁸⁰² Bu yıllarda aynı zamanda Adana fabrikalarındaki makinistlerin grev yapmalarından çekiniliyordu. Nitekim makinistlerin grevi fabrikaları zarara uğratabilecekti.⁸⁰³ Bu dönemdeki asayişsizlik fabrika işçilerini zor duruma sokmaktaydı. Adana'da Simonoğullarının istasyon civarındaki fabrikasına çalışmaya giden çocuk işçiler, gece önlerine çıkan hırsızlar tarafından üzerlerindeki elbiselere kadar soyulmuşlardı. İşçiler olayı fabrika direktörüne bildirerek güneş doğmadan evvel fabrikaya gelemeyeceklerini ifade etmişlerdi. Direktör durumu Adana vilayeti valiliğine bildirerek bu soruna bir çözüm bulunmadığı takdirde fabrikanın kapatılmak durumunda kalacağını belirtmiştir.⁸⁰⁴

⁸⁰⁰ M. Şehmus Güzel, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Makine Kırıcılığı (1907-1908)", *Cahit Talas'a Armağan, Mülkiyeliler Birliği Yayınları-9*, Ankara, 1990, ss. 286-289; Kırpık, *a.g.t.*, 2004, s. 107.

⁸⁰¹ Yüksel Akkaya, "Çukurova'da Sendikacılık ve İşçi Eylemleri 1923-1960", *Kebikeç*, sayı 5, 1997, s. 184.

⁸⁰² Osman Karlangıç, "Mısırlı İbrahim Paşa Döneminden Birinci Dünya Savaşı Sonlarına Kadar Adana'da İşçilerin Serüveni (1832-1918)", *Tarih ve Gelecek Dergisi*, Cilt 4, Sayı 2, 2018, s. 79.

⁸⁰³ *Adana İtidal Gazetesi*, 19 Şubat 1324/4 Mart 1909, s. 395.

⁸⁰⁴ *Adana İtidal Gazetesi*, 19 Kânun-ı sâni 1324/ 1 Şubat 1909, s. 287.

8. SONUÇ

Çalışma 19. yüzyılda Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisiyle entegrasyonu sonucunda Adana'da uluslararası piyasalar için artış gösteren tarımsal üretim sanayiye canlandırdığı varsayımından hareketle yapılmıştır. Adana'nın üretim ve pazarlama sistemindeki yeniden yapılanma ve sanayileşme süreci, küresel düzeyde meydana gelen gelişmeler dikkate alınmak suretiyle dünya ekonomisi teorisi bağlamında sorgulanmıştır. Adana'nın söz konusu süreçte sanayisinin dış dünyadan gelen tarım ürünleri talebine bağlı olarak canlandığı varsayımı geçerlilik kazanmıştır. Nitekim çalışmanın zaman boyutunu oluşturan 19. yüzyıl, dünyanın ekonomik anlamda giderek bütünleştiği bir dönemi ifade etmektedir. Dünyada yer alan devletlerin hiçbiri Batı Avrupa merkezli iktisadi sistemden soyutlanmış durumda değildi. Doğrudan ya da dolaylı olarak bu sistem içinde yer alıyorlardı.

Dünya leğinde yaşanan değişimlerin etkisi, Osmanlı genelinde ve Adana özelinde görülmüştür. Genel olarak Osmanlı'nın Avrupa merkezli ekonomik sistemle ilişkilerinin 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması sonucunda artış gösterdiği ve ülkenin Avrupa etkisine açık hale geldiği görüşü kabul görmüştür. Bu tarihten sonra Avrupa ile ilişkiler Osmanlı'nın Avrupa/merkez sanayilerine ham madde ihraç eden, karşılığında sanayi mamulü ithal eden bir evre ülke olarak tanımlanmasına sebep olmuştur. Adana'da ise dönüşümün başlangıcı uluslararası arenada yaşanan gelişmelere paralel olarak 1860'lı yıllara rastlamaktadır. Adana'da 19. yüzyıla kadar canlı bir iktisadî ve sosyal hayat yoktu. Değişimin ilk tohumları İbrahim Paşa döneminde yapılan bayındırlık çalışmalarıyla atılmıştı. İbrahim Paşa'nın yöreden ayrılması üzerine gerileme yaşayan Adana 1861-1864 yılları arasında Amerikan İç Savaşı'nın etkisiyle dünya ekonomisinin taleplerine göre köklü dönüşümler yaşamıştı. Dönüşüm sürecini başlatan ve geliştiren, endüstriyel bitki olan pamuğa dış dünyadan gelen talep ve pamuk üretiminde uzmanlaşma idi. 1860'lardan itibaren başlayan Adana'daki iktisadi büyüme, sosyal yapının değişimini de gerekli kılmıştı. Adana'nın dünya pazarlarında büyük talep gören tarım ürünlerinin sürekliliğini sağlamak üzere yerli nüfus iskân edilmiş, nüfus eksikliği gler ve zorunlu iskân politikalarıyla giderilmışti. Tarımsal yapısı dünya ekonomisine göre şekil alan bölgenin, bu durumunu destekleyen en önemli olanaklarından biri ulaşım kolaylığı idi. Adana'nın demiryolu ve liman bağlantısının bulunması, zirai alet ve edevatların naklini kolaylaştırıyordu. Böylece Adana'da yüzyıl sonlarında zirai makineler tarımsal hayatın bir parçası haline gelmişti. Makineleşme daha fazla alanın ekilip biçilmesine olanak tanıyordu. Tarımda makineleşmeye yönelik devlet desteği 1880'lerin sonlarından itibaren tarımsal makine ithalatında gümrük vergisi alınmaması şeklinde sağlanmıştı.

Çalışmanın ele alındığı süreçte Adana'nın sosyo-ekonomik yapısında yaşanan dönüşümlerin ve sanayileşmeye alt yapı oluşturacak olan gelişmelerin dünya ekonomisinin

etkisiyle ivme kazandığı görülmüştür. Dünya ekonomisi yanında mahalli dinamiklerinin ve siyasi merkez (devlet) dinamiklerinin de büyük oranda belirleyici olduğu sonucuna varılmıştır. Nitekim Adana 1860'lı yıllardan itibaren gelişen bir bölgeydi. Bu tarihten itibaren dış dünyada talep gören tarım ürünlerinin kesintisiz üretilmesi koşuluyla kişilere tapusuyla birlikte büyük toprak parçaları dağıtılmıştı. Tarıma açılan bu büyük topraklar üzerinde daha önce hak sahibi olan bir çiftçi grubu yoktu. Bu nedenle girişimciler toprağı özgürce işleyebilmişti. Adana'nın toprak ve iklim özellikleri endüstriyel bitki üretimine elverişliydi. 19. yüzyılda Adana'nın ekonomik değeri en yüksek tarım ürününün pamuk olması sebebiyle büyük toprak sahipleri büyük oranda pamuk yetiştiriciliğı yapıyorlardı. Bununla birlikte şeker kamışı ve şeker pancarı, susam, buğday ve irmik bölgenin sanayiye ham madde olabilecek diğer önemli endüstriyel ürünlerindendi.

Söz konusu dönemde Osmanlı Devleti'nin toplumsal, iktisadi, idari vb. tüm alanlarda modernleşmeye çalıştığı bilinmektedir. Osmanlı iktisadi modernleşmesini ifade eden sanayileşme olgusu da Avrupa ile artan ticari ilişkiler sonucunda ortaya çıkmıştı. Bu dönemde Avrupa sanayi mallarının bol miktarda ithali ve Osmanlı endüstriyel ham maddelerinin Avrupa pazarlarına akmaya başlaması geleneksel zanaat üretimini yıpratmış ve gerilemesine yol açmıştı. Geleneksel sanayi zaman aşımına uğrarken, eş zamanlı olarak modern sanayi kurma çabaları da gündemdeydi. Osmanlı'nın sanayileşme çabası modern dünyaya adapte olma gibi bir anlam taşıyordu. Osmanlı Devleti 1840-1860 yılları arası dönemde devlet mülkiyetinde sanayi kuruluşlarını faaliyete geçirerek sanayileşmeye çalışıyordu. Devletçi sanayileşme modeli 1860'lı yıllarda terkedilmiş ve devlet sanayi kuruluşları kurma hususunda özel teşebbüsü özendirici bazı teşvik ve muafiyet uygulamaları getirmişti. Bu noktada Adana dünya ekonomisinin etkisi ve kendi özgül koşullarının yanında devletin sanayileşme politikalarının da etkisiyle fabrikalaşma sürecine girmişti.

Adana'da ilk olarak 1860'lı yıllarda sanayi kuruluşları doğmuştu. Öncesinde ne devlet ne de özel kesim tarafından böyle bir teşebbüste bulunulmamıştı. Bölgenin mono-kültürü haline gelen pamuk üretiminin artışı sanayi sektörünü harekete geçirmişti. Pamuk üretimiyle orantılı şekilde çırçır makineleri artış göstermişti. Yüzyıl sonlarında pamuklu tekstil fabrikaları kurulmaya başlanmıştı. 1870'li yıllarda şeker imal edilmek üzere fabrika kurma girişimlerinde bulunulmuş, fakat bu tarihte yörede yetişen pancar ve kamışın sanayide kullanılmaya uygun olmadığı gerekçesiyle fabrika kurulma izni verilmemişti. Ancak yüzyıl sonlarında Adana tarımında şeker pancarı ve kamışı üretiminin gelişmesiyle fabrikalar faaliyete geçebilmiştir. Hububat alanında makineleşmeye bağlı olarak artış gösteren tarımsal üretim susam, un ve irmik sektörlerinde fabrikaların doğmasına sebep olmuştu. Bilhassa 20. yüzyıl başlarında buharlı değirmen sayısında artış görülmüştü. Adana'nın iklim koşullarının etkisiyle buz fabrikaları da faaliyete geçmişti. Bunun yanında reji tütün fabrikası, çanak-çömlek imalathaneleri Adana endüstriyel üretiminin faal sektörlerini oluşturmaktaydı.

Adana'da üretilen pamuk, yurt içinde ve yurt dışında talep görüyordu. Fabrikalar ilk etapta ham pamuğu temel işleme tabi tutmak, yani ışışırlamak maksadıyla faaliyete geçmişti. Ham pamuk ışışırlama işleminden geçerek çekirdek ve kabuklarından ayrılıyordu. ışışırlanan pamuklar preslenerek standart boy ve ebat haline getirilip yurt dışına ihraç ediliyordu. Pamuk ışışırlama işleminde uzmanlaŐma ilerleyen süreçte pamuk ipliği ve pamuklu dokuma fabrikalarının kurulmasına yol açmıştır.

Adana'da üretilen pamuktan yöre fabrikalarında pamuk ipliği, pamuk çekirdeği yağı, pamuklu dokumalar Şeklinde istifade edilmekteydi. Adana fabrikalarında üretilen pamuk ipliğinin i tüketimde önemli bir yeri vardı. 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında fabrika iplikleri tüm Anadolu'da satılmaktaydı. Bununla birlikte yüzyıl sonlarında yurt dışına pamuk ipliği ihracatı da yapılmıştı. Bu tarihte Mersin Limanı'ndan yapılan ithalat ve ihracat verilerine bakıldığında ihraç edilen pamuğun bölgeye işlenmiş mamul mal Şeklinde geri döndüğü tespit edilmiştir.

Adana'da pamuk üretimine bağlı olarak oluşan sermaye birikiminin aynı zamanda bölgede sanayinin gelişmesine zemin hazırladığı görülmüştür. İlk sanayi kuruluşları özel sektör tarafından faaliyete geirilmıŐti. Adana'da bu konuda nc kişiler yabancı devlet vatandaŐlarıydı. Adana, imparatorlukta yabancıların araziler edinerek ihracata yönelik endüstriyel tarım ürünleri yetiŐtirdikleri iki bölgeden biriydi. Yabancılar tarafından bu arazilerden elden edilen bol miktarda pamuğu işlemek üzere fabrikalar kurulmuştu. Bu noktada ilk fabrikalar sanayileşen ülkelerin sanayilerine daha seri ve daha etkin biçimde ham madde sağlayabilmek maksadıyla yabancı devlet vatandaşları tarafından tesis edilmişti. Aynı zamanda sektörde nc kişiler, yabancıların himayesi altına giren yerli Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarından oluşmaktaydı. Müslüman-Türk kesim ise II. Meşrutiyet yıllarında sanayi alanında daha etkin olmaya başlamıştı.

Devlet, sanayileşme sürecini çeşitli teşvik ve vergi muafiyetleri ile desteklemiŐti. Osmanlı Devleti, ağır sanayiiden ziyade tüketim malları sanayiinde ilerleme katetmeye başlamıştı. Bu nedenle fabrikalar makine donanımında dışa bağımlıydı ve bu alanda ithalat yapmak durumundaydı. Devlet, fabrika kuracak kişilere ithalat kolaylığı sağlamış, gümrük vergisi muafiyeti tanımıştı. Bunun yanında kredi sağlama ya da fabrika tesis etme gibi bir faaliyette bulunmamıştı. Bu teşvik ve muafiyetlerden hem yabancı hem yerli yatırımcıların faydalandığı görülmüştür.

Devlet, fabrika kurmak isteyen müteşebbislere ruhsat veya imtiyazlar vermekteydi. Adana'da fabrika kurmak isteyen kişilere daha çok ruhsat verildiğı görülmüştür. Buz ve mensucat alanında imtiyaz talep edilmiş, bu talep sonuçsuz kalmıştır. Adana'da fabrika kuracak kişiler ile devlet arasındaki ilişki arşiv belgelerinden Şu Şekilde tespit edilmiştir: Öncelikle, fabrika kurmak isteyen kişi merkezle yazışmalar yaparak fabrika kurma talebinde bulunmaktaydı. Daha sonra fabrikayı kuracağı arazinin nerede ve kime ait olduğu, fabrikada ne üretmek istediği, fabrikanın

i donanımı, makine, alet ve edevatının nelerden ibaret olduğu, bahsi geçen alanla ilgili daha önce ruhsat ve imtiyaz verilip verilmediği hususları dikkate alınarak fabrika kuracak kişiye ruhsat veya imtiyaz verilmekteydi. Bu hususlarda devletin fabrika kuracak kişilere sağladığı teşvik ve muafiyet uygulamaları 1840'lerden itibaren başlatılmış, İmparatorluğun son yıllarına kadar birtakım değişikliklerle genişletilerek srdrlmştir.

Osmanlı sanayisi, genel olarak tarıma dayalı sanayi olarak gelişme göstermekteydi. Tarımı ıslah politikası aynı zamanda sanayiye geliştirmektedir. Bu nedenle Adana'da zirai modernleşme ve sanayileşme olgusu karşılıklı etkileşim içindeydi. Bu kapsamda numune tarlaları, Anadolu'nun endüstriyel tarım üretimine elverişli olan bölgelerinde olduğu üzere Adana'da da faaliyete geçmişti. Burada yeni ürün denemeleri yapılmaktaydı. Bunların yanında ziraat ameliyat mektepleri de uygulamalı ve teorik olarak tarımsal üretime katkıda bulunmaktaydı. Bununla birlikte sanayileşmenin bölgeye getirileri de vardı. Doğmaya başlayan ve sayıları hızla artan sanayi kuruluşlarının teknik eleman ihtiyacının karşılanması önemliydi. Bu alandaki eksikliğin giderilmesi için mesleki ve teknik eğitim veren Adana Hamidiye Sanayi Mektebi faaliyete geçmişti. Mektepte yetişen teknik personelin Adana fabrikalarında görev aldığı tespit edilmiştir. Böylece sanayileşmenin eğitime de bir canlılık getirdiği grlmştir.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sanayileşme sürecine giren Adana, yüzyıl sonunda İzmir ve İstanbul'dan sonra fabrikalaşmanın en yoğun olduğu kentlerden biri haline gelmişti. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan Adana'nın sanayileşme faaliyetleri, fabrikalaşma tecrübesi ve bazı fabrika kuruluşları Cumhuriyet Dönemi'ne intikal etmiştir. Cumhuriyet Dönemi'nde sanayi sektörünü geliştirici politikalarla, Adana bu alanda büyük ilerleme katetmiştir. Çalışmada, Adana'nın fabrikalaşma sürecinde yalnızca dünya ekonomisinin etkileri değil, devlet ve mahalli dinamiklerin de büyük oranda belirleyici olduğu sonucuna varılmıştır. Çalışma Adana'daki sanayileşme sürecini, dünya ekonomisi teorisi çerçevesinde ele alıp birincil kaynaklarla açıklaması açısından ilk olma özelliği taşımaktadır. Çalışmada ortaya koyulan veriler, Adana sanayiinin erken dönemlerini aydınlatmaya katkı sağlamaktadır.

KAYNAKLAR

A. Arşiv Belgeleri

A. 1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Alî Evrâk Odası (BEO.): 1483/111203, 3879/290914, 3826/286950, 3721/279031, 2488/186527, 2076/155643, 3581/268505, 2928/ 219547, 2950/221221, 2456/184184, 2438/182787, 2512/188335, 1881/141051, 2176/163132, 2266/169928, 2333/174923, 3293/246958, 885/66324, 2308/173071, 2356/176686, 4340/325441, 4381/325530, 4531/339794, 246/18412, 1120/83982, 1465/109824, 3373/252907, 3649/273622, 4074/305495, 2176/163138, 2238/167850, 3224/241739, 3239/242881, 4131/309770, 4181/313505, 3655/274123.

Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmiye (DH. İ. UM.): 32/6, 1/26, 11/9.

Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemî (DH. MKT.): 671/60, 762/70, 560/54, 1417/99, 1449/32, 1424/20, 1416/48, 1409/44, 1417/119, 1600/9, 1604/98, 1676/70, 1827/3, 180/29, 274/1, 611/55, 1313/47, 1186/3, 1072/7, 1231/9, 2469/58, 703/48, 847/67, 882/104, 861/17, 882/104, 2252/81, 2237/39, 2305/110, 2573/82, 1417/99, 1449/32, 1424/20, 1416/48, 1409/44, 1600/9, 1604/98, 1676/70, 1827/3, 180/29, 274/1, 611/55, 1313/47, 1186/3, 1072/7, 1231/9, 2469/58, 703/48, 847/67, 882/104, 861/17, 2252/81, 2237/39, 2305/110, 2573/82, 2252/81,

Dâhiliye Nezâreti Mebânî-i Emiriye ve Hapishaneler Müdüriyeti Belgeleri (DH. MB. HPS): 19/32.

Dâhiliye Nezâreti Muhâberât-ı Umûmiye İdâresi (DH. MUİ.): 36-2/18.

Dâhiliye Nezâreti Umûr-ı Mahalliye ve Vilâyât Müdürlüğü (DH. UMVM.): 68/46, 76/5.

Dâhiliye Tesri-i Muâmelât Komisyonu (DH. TMIK. M.): 24/102.

Dâhiliye Tesri-i Muâmelat ve Islâhat Komisyonu (DH. TMIK. S.): 9/31.

Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti Kalemî (DH. KMS.): 20/47, 28/29, 21/52.

Dâhiliye Nezâreti İdâri Kısım Belgeleri (DH. İD.): 107/52.

İrâde-i Hâriciye (İ. HR.): 401/34.

İrâde-i Meclis-i Mahsûs (İ. MMS.): 101/4278, 104/4408, 114/4876, 108/4627.

İrâde-i Meclis-i Umumî (İ. MLU.): 5/26.

İrâde-i Ticâret ve Nâfia (İ. TNF.): 1/19, 7/18, 8/43, 16/2.

İrâde-i Dâhiliye (İ. DH.): 884/70487.

İrâde-i Orman ve Maâdin (İ. OM.): 7/16, 10/35, 12/23, 7/15, 6/50.

İrâde-i Şurâ-yı Devlet (İ. ŞD.): 6953 (?), 15/656.

İrâde-i Dâhiliye (İ. DH.): 516/35146.

İrâde-i Meclis-i Vâlâ (İ. MVL.): 516/23260, 522/23468.

İrâde-i rsmât (İ. RSM.): 2/7, 5/20, 31/60, 27/41, 29/55, 26/31, 27/26, 18/37, 27/39, 30/22.

İrâde-i Ticâret ve Nafiâ (İ. TNF.): 17/8.

İrâde-i Defter-i Hâkâni (İ. DFE.): 15/29.

İrâde-i Tâltifât (İ. TAL.): (?) 38, 508/54.

İrâde-i Dosya Usl: (İ. DUİT.): 66/4.

İrâde-i Mâliye (İ. ML.): 92/36, 90/23.

Meclis-i Vkelâ Mazbataları (MV.): 37/51, 40/39, 36/31, 40/64, 49/29, 196/124, 47/68, 48/41, 134/45, 166/8.

Maârif Nezâreti Mektb Kalemi (MF. MKT.): 550/9.

Meclis-i Vâlâ Mazbataları (MVL.): 650/62, 690/42, 702/46, 40/64, 1059/83.

Sadâret Mektb Mhimme Evrâkı (A.) MKT. MHM.): 727/31, 727/3, 257/97, 282/69, 401/24, 299/36, 727/21.

Sadâret Divân Kalemi Evrâkı Mukavelenamerler (A.) DVN. MKL.): 18/25, 22/13, 32/2, 77/17.

Sadâret Mektûbî Kalemi Umûm Vilayât Evrâkı (A.) MKT. UM.): 482/55.

Sadâret Mektûbî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrâkı (A.) MKT. MVL.): 144/58.

Şurâ-yı Devlet (ŞD): 2132/12, 2/898, 354/46, 1203/28 Ticaret 2/472, 1195/13, Ticaret 2/57, 1211/17, Ticaret 2/949, 1212/22, Ticaret 2/1011, 62/49, Defter-i Hakâni 1/468, 1224/12, Ticaret 3/848, 1223/46, Ticaret 3/823, 2134/8, Adana 2/986, 1224/62.

Şurâ-yı Devlet Mâliye, Nafiâ, Maârif (ŞD. ML. NF. MRF.): 2141/26, Adana 3/294.

Şurâ-yı Devlet Nafiâ (ŞD. NF.): 2114/19.

Şurâ-yı Devlet Maârif, Mâliye, Nafiâ (ŞD. MRF. ML. NF.): 1228/24, Ticaret 4/256.

Şurâ-yı Devlet Mülkiye (ŞD. MLK.): 83/46, Defter-i Hakani 2/626 ŞD. MLK., 79/47, Defter-i Hakani 2/419.

Teftişât-ı Rumeli Evrâkı Arzuhaller (TFR. I. ŞKT.): 41/4063.

Yıldız Tasnifi Sadâret Resmi Marzât (Y. A. RES.): 47/1.

Yıldız Tasnifi Mütenevvi Marzât Evrâkı (Y. MTV.): 250/37, 89/137.

Yıldız Perakende Evrâkı Mâliye Nezâreti Marzâtı (Y. PRK. ML.): 26/6.

Yıldız Perakende Evrâkı Komisyonlar Marzâtı (Y. PRK. KOM.): 5/47.

B. SALNAMELER

B.1. Devlet Salnameleri

Hicr 1269 Tarihli Osmanlı Devleti Salnamesi.
Hicr 1286 Tarihli Osmanlı Devleti Salnamesi.

B.2. Vilayet Salnameleri

Hicr 1293 Tarihli Adana Vilayeti Salnamesi.
Hicr 1296 Tarihli Adana Vilayeti Salnamesi.
Hicr 1289 Tarihli Adana Vilayeti Salnamesi.
Hicr 1290 Tarihli Adana Vilayeti Salnamesi.
Hicr 1299 Tarihli Adana Vilayeti Salnamesi.
Hicr 1309 Tarihli Adana Vilayeti Salnamesi.
Hicr 1318 Tarihli Adana Vilayeti Salnamesi.
Hicr 1320 Tarihli Adana Vilayeti Salnamesi.

B.3. Maarif Salnameleri

Hicr 1319 Tarihli Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Darü'l-hilafeti'l-aliyye.
Hicr 1321 Tarihli Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, Darü'l-hilafeti'l-aliyye.

C. Resmi Yayınlar

Dstr. I. Tertip, 2. Cilt.
Dstr. I. Tertip, 3. Cilt.

D. Gazeteler

Yeni Adana Gazetesi, 18/202, 17 Ca 1340.
Yeni Adana Gazetesi, 12/196, 1 Ca 1340.
Adana İtidal Gazetesi, 5 Eylül 1908- 31 Temmuz 1909. (Yay. Haz. A. Uçar ve S. Soydemir ve K. Erkan) Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
Servet-i Fnn Gazetesi, 26 Teşrin-i evvel 1316.

E. Araştırma ve İnceleme Eserler

- [1]. Adıyeke, N. (2005). Osmanlı evreselleşme süreci içinde Güllük limanı. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2, 1-11.
- [2]. Adıyeke, A. N., ve Adıyeke, N. (2004). Modernleşmenin doğurduğu kent: Mersin. F. zdem (Ed.). *Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin içinde* (ss. 69-90). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- [3]. Akbayar, N. (1985). Tanzimat'tan sonra Osmanlı devleti nüfusu. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5 içinde (ss. 1238-1246). İstanbul: İletişim Yayınları.
- [4]. Akder, A. H. (2008). Yirminci yüzyılın başında Çukurova'ya pamuk ekmenin maliyeti. O. Yıldırım (Ed.). *Osmanlı'nın Peşinde Bir Yaşam* içinde (ss. 221-270). Ankara: İmge Kitabevi.
- [5]. Akkaya, Y. (2004). 19. yüzyıl'dan 20. yüzyıl'a Mersin ekonomisi. F. zdem (Ed.). *Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin içinde* (ss. 335-349). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- [6]. Akkaya, Y. (1997). ukurova'da sendikacılık ve işçi eylemleri 1923-1960. *Kebikeç*, 5, 183-200.

- [7]. Akkaya, Y. (2010). 19. yüzyıl sonunda Çukurova'da sanayileşme ve ücretli emek. *Cumhuriyet'in Hamalları-İşçiler* içinde (ss. 15-34). İstanbul: Yordam Kitap.
- [8]. Akverdi, N. (...). *Adana: Cumhuriyetten evvel ve sonra*. Ankara: Ulus Basımevi.
- [9]. Alkan, M. (2015). Yüreğirler. *Oğuzlar dilleri, tarihleri ve kültürleri*. T. Gündüz ve M. Cengiz (Eds.). *5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu bildirileri* içinde (ss. 431-436). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- [10]. Altay, M. H. (1965). *Adım adım Çukurova*. Adana: ukurova Turizm Derneği Yayınları I, Kemal Matbaası.
- [11]. Arıcanlı, T. (1998). 19. yüzyılda Anadolu'da mülkiyet emek ve toprak. . Keyder ve F. Tabak. (Eds.). *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım* içinde (ss. 134-143). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- [12]. Arıkan, Z., ve Martal, A. (1998). İzmir'de ilk buharlı un fabrikası. *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Cengiz Orhonlu Hatıra Sayısı, 12*, 1-22.
- [13]. Avcıoğlu, D. (1969). *Türkiye'nin düzeni (dn-buğn-yarın)*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- [14]. Aytar, İ. H. (2015). *Kuruluşundan modern limanın inşasına Mersin kentinin ve limancılık faaliyetlerinin gelişimi*. Mersin Üniversitesi, Mersin.
- [15]. Baskıcı, M. M. (2003). Osmanlı tarımında makineleşme 1870-1914. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 1*, 29-53.
- [16]. Baskıcı, M. M. (2005). *1800-1914 yıllarında Anadolu'da iktisadi değişim*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- [17]. Baykara, T. (1988). *Anadolu'nun tarihi coğrafyasına giriş 1 Anadolu'nun idari taksimatı*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- [18]. Bayraktar, H. (2004). *XIX. yüzyıl'da Halep eyaleti'nin iktisadi vaziyeti*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi Basımevi.
- [19]. Beckert, S. (2018). *Pamuk imparatorluğu*. (ev. A. Nalbant). İstanbul: Say Yayınları.
- [20]. Berkes, N. (1975). *Türkiye iktisat tarihi, Cilt 2*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- [21]. Bozdemir, M. (2011). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e endüstriyel mirasımız*. İstanbul: İstanbul Ticaret Odası Yayınları.
- [22]. Bozkurt, İ. (2001). *Salnamelerde Mersin*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Mersin Üniversitesi, Mersin.
- [23]. Bozkurt, İ. ve Haseğl, S. (2016). Adana vilayeti salnamelerine göre Çukurova'da Gayrimüslimler. Y. Kurt ve M. F. Sansar (Eds.). *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt 3* içinde (ss. 171-204). Adana: Akademisyen Kitabevi.
- [24]. Braudel, F. (2004). *Maddi uygarlık*. (ev. M. A. Kılıçbay). Ankara: İmge Kitabevi.
- [25]. Braudel, F. (2014). *Kapitalizmin kısa tarihi*. (ev. İ. Yergz). İstanbul: Say Yayınları.
- [26]. Bülbül, C. (2016). ukurova bölgesi'ndeki antik kentler. Y. Kurt ve M. F. Sansar (Eds.). *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt 1* içinde (ss. 151-160). Adana: Akademisyen Kitabevi.
- [27]. Cevdet Paşa. (1991). *Tezakir*. (Yay. Haz. C. Baysun). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- [28]. Ceylan, E. (2003). Dünya-sistemi teorisinin Osmanlı tarihi çalışmalarına yansımaları, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi Türk İktisat Tarihi, 1*, 81-95.

- [29]. Clark, E. C. (2006). Osmanlı sanayi devrimi. H. İnalçık ve M. Seyitdanlıoğlu (Eds.). *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde (ss. 467-480). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- [30]. Collas, B. C. (2005). *1864'te Türkiye, Tanzimat sonrası düzenlemeler ve kapitülasyonların tam metni*. (Çev. T. Tunçdoğan). İstanbul: Bileşim Yayınevi.
- [31]. *Cumhuriyet'in 60. yılında Adana sanayii*. (1983). Adana: Adana Sanayi Odası.
- [32]. Çadırcı, M. (1997). *Tanzimat döneminde Anadolu kentlerinin sosyal ve ekonomik yapısı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- [33]. Çadırcı, M. (2007). *Tanzimat sürecinde Türkiye ülke yönetimi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- [34]. Çavdar, T. (2003). *Türkiye ekonomisinin tarihi (1900-1960)*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- [35]. Çeşme, V. (2011). *Halkalı Ziraat Mektebi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- [36]. Çiftçi, C. (2013). 1837-1908 sürecinde Bursa'da koza üreticiliği ve ipekli dokumacılık sektörü. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14, 1-18.
- [37]. Çoban, H. (2016). Eskiçağ antik Çukurova tarihinde Kizzuwatna-Que-Hilaku krallıklarının atlı göçebe bozkır kavimlerinden İskit-Kimmerlerle ilişkileri. Y. Kurt ve M. F. Sansar (Eds.). *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt 1* içinde (ss. 235-250). Adana: Akademisyen Kitabevi.
- [38]. Demir, K. (2018). Sergi-i umumi-i Osmani'nin (1863) açılışı ve serginin duyurulmasında gazetelerin rolü. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, 155-169.
- [39]. Develioğlu, F. (2006). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi.
- [40]. Doğan, A. (2017). Mersin limanı ve Mersin kent tarihi üzerine genel bir inceleme. *Journal of Strategic Research in Social Science (JoSReSS)*. 3, (4), 171-196.
- [41]. Dölen, E. (2016). Kuruluşu İzmir'den İzmir'e kaçırılan bir kâğıt fabrikası (1846). H. Selvi ve B. Çelik ve A. Yeşildal (Eds.). *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II bildiriler* içinde (ss. 747-758). Kocaeli: Kocaeli Belediyesi Yayınları.
- [42]. Duran, B. (1995). Osmanlı devleti'nin son döneminde Türkiye'de karayolu ulaşımındaki gelişmeler. E. İhsanoğlu ve M. Kaçar (Eds.). *Çağını Yakalayan Osmanlı!* içinde (ss. 483-490). İstanbul: IRCICA.
- [43]. Eldem, V. (1994). *Osmanlı imparatorluğu'nun iktisadi şartları hakkında bir tetkik*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- [44]. Emgili, F. (2016). Boşnakların göç sığınağı olarak Adana. Y. Kurt ve M. F. Sansar (Eds.). *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt 3* içinde (ss. 123-148) Adana: Akademisyen Kitabevi.
- [45]. Ener, K. (1964). *Tarih boyunca Adana ovasına bir bakış*. 6. Baskı. İstanbul: Berksoy Matbaası.
- [46]. Erdem, S. (1988). Adana. *TDVİA, Cilt 1* içinde (ss. 348-349). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- [47]. Erder, L. (1978). Bursa ipek sanayiinde teknolojik gelişmeler (1835-1865). *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar ODTÜ Gelişme Dergisi: 1978 Özel Sayısı*, 11-122.
- [48]. Ergin, O. N. (1977). *Türkiye maarif tarihi Cilt 1-2*. İstanbul: Eser Matbaası.
- [49]. Erhan, F. (2016). Roma döneminde Adana. Y. Kurt ve M. F. Sansar (Eds.). *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt 1* içinde (ss. 279-307). Adana: Akademisyen Kitabevi.
- [50]. Faroqhi, S. (1994). *Osmanlı'da kentler ve kentliler*. (Çev. N. Kalaycıoğlu). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- [51]. Galbraith, J. K. (2004). *İktisat tarihi*. (Çev. M. Günay). Ankara: Dost Kitabevi.

- [52]. Genç, M. (2010). *Osmanlı imparatorluğu'nda devlet ve ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- [53]. Genç, M. (2013). Yed-i vahîd. *TDVİA, Cilt 43* içinde (ss. 378-383). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- [54]. Giz, A. (1985). Islah-ı sanayi komisyonu. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 5* içinde (ss. 1360-1362). İstanbul: İletişim Yayınları.
- [55]. Göyünç, N. (1999). Osmanlı devleti'nde taşra teşkilatı (Tanzimat'a kadar). *Osmanlı, Cilt 6* içinde (ss. 78-89). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- [56]. Güran, T. (1980). Tanzimat döneminde tarım politikası (1839-1876). O. Okyar ve H. İnalçık (Eds.). *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* içinde (ss. 271-277). Ankara: Meteksan Yayınevi.
- [57]. Güran, T. (1992). Tanzimat döneminde devlet fabrikaları. *150. Yılında Tanzimat içinde* (ss. 255-257). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- [58]. Güran, T. (1998). *19. yüzyıl Osmanlı tarımı*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- [59]. Güzel, Ş. (1990). Osmanlı imparatorluğu'nda makine kırıclığı (1907-1908). *Cahit Talas'a Armağan* içinde (ss. 285-293). Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayınları.
- [60]. Halaçoğlu, Y. (1973). Fırka-ı islahiye ve yapmış olduğu iskân. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, 27*, 1-20.
- [61]. Halaçoğlu, Y. (1991). *XIV-XVII. yüzyıllarda Osmanlılarda devlet teşkilatı ve sosyal yapı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- [62]. Halaçoğlu, Y. (1995). Klasik dönemde Osmanlılarda haberleşme ve yol sistemi. E. İhsanoğlu ve M. Kaçar (Eds.). *Çağını Yakalayan Osmanlı!* içinde (ss. 5-22). İstanbul: IRCICA.
- [63]. Halaçoğlu, Y. (1997). *XVIII. yüzyıl'da Osmanlı imparatorluğu'nun iskân siyaseti ve aşiretlerin yerleştirilmesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- [64]. Halaçoğlu, Y. (2000). Adana tarihçesi. E. Artun ve M. S. Koz (Eds.). *Efsaneden Tarihe, Tarihten Bugüne Adana: Köprübaşı* içinde (ss. 11-17). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- [65]. Hatipoğlu, S. (2003). Çukurova'da Fransız-Ermeni iş birliği (1918-1921). *Belleten, Lxvi, (247)*, 942-965.
- [66]. Hobsbawm, E. J. (2005). *Sanayi ve İmparatorluk*. (Çev. A. Ersoy). Ankara: Dost Kitabevi.
- [67]. İnan, H. (1983). Osmanlı tarihi ve dünya sistemi: bir değerlendirme. *Toplum ve Bilim, 23*, 9-39.
- [68]. Kaçar, M. (1995). Osmanlı telgraf işletmesi. E. İhsanoğlu ve M. Kaçar (Eds.). *Çağını Yakalayan Osmanlı!* içinde (ss. 45-121). İstanbul: IRCICA.
- [69]. Kala, A. (1999). Osmanlı devleti'nde sanayileşmenin ilk yıllarında özel fabrikalar. *Osmanlı, Cilt 3* içinde (ss. 286-301). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- [70]. Kalaycı, İ., ve Aydeyer, C. (2016). 1909 Adana olaylarının yabancı basındaki yansımaları. Y. Kurt ve M. F. Sansar (Eds.). *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt 3* içinde (ss. 351-367). Adana: Akademisyen Kitabevi.
- [71]. Kara, H. "Çukurova'da kentleşme ve sanayileşmenin tarım topraklarına etkisi", 24 Eylül 2019 tarihinde <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/26/1050/12685.pdf> adresinden alınmıştır.
- [72]. Karademir, Z. (2015). Osmanlı imparatorluğunda şeker üretim ve tüketimi (1500-1700). *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*. 37, 181-218.

- [73]. Karakışla, Y. S. (2007). Osmanlı sanayi işçisi sınıfının doğuşu 1839-1923. D. Quataert & E. J. Zürcher (Eds.). *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950* içinde (ss. 27-54). İstanbul: İletişim Yayınları.
- [74]. Karal, E. Z. (2006). Gülhane hatt-ı hümayununda batının etkisi. H. İnalçık ve M. Seyitdanlıoğlu (Eds.). *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde (ss. 65-83). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- [75]. Karal, E. Z. (1999). Tanzimat'tan evvel garplılaşma hareketleri (1718-1839). *Tanzimat I* içinde (ss. 13-30). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- [76]. Karal, E. Z. (1997). *Osmanlı imparatorluğu'nda ilk nüfus sayımı 1831*. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.
- [77]. Karal, E. Z. (2000). *Osmanlı tarihi ıslahat fermanı devri (1856-1861), Cilt vi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- [78]. Karlangıç, O. (2018). Mısırlı İbrahim Paşa döneminden birinci dünya savaşı sonlarına kadar Adana'da işçilerin serüveni (1832-1918). *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 4, (2), 79.
- [79]. Karpat, K. (2003). *Osmanlı nüfusu (1830-1914) demografik ve sosyal özellikleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- [80]. Karsandık, Ö. (2012). *Çağdaşlaşma sürecinde Adana (1839-1876)*. Yayımlanmamış doktora tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- [81]. Kartal, N. (2013). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı'da mülki idare. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 1, (4), 1-24.
- [82]. Kasaba, R. (1993). *Osmanlı imparatorluğu ve dünya ekonomisi*. (Çev. K. Emiroğlu). İstanbul: Belge Yayınları.
- [83]. Kaynak, M. (1985). Osmanlı devleti'nde ulaştırma sistemi ve demiryolları 1885-1985. *Türkiye Ekonomisinin 100. Yılı İzmir ve İzmir Ticaret Odası Sempozyumu bildiriler* içinde (ss. 28-47.). İzmir: İzmir Ticaret Odası.
- [84]. Kazgan, H. (1999). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e şirketleşme*. İstanbul: Creative Yayıncılık.
- [85]. Keskinlik, E. (2000). Reji idaresi ve kuruluşu. *Akademik Araştırmalar Dergisi Osmanlı Özel Sayısı*, 4-5, (2), 657-676.
- [86]. Keyder, Ç. (1993). *Dünya ekonomisi içinde Türkiye (1923-1929)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- [87]. Keyder, Ç., ve Özveren, E. Y. ve Quataert, D., (1994). Osmanlı imparatorluğunda liman kentleri-bazı kuramsal ve tarihsel perspektifler. Ç Keyder ve Y. E. Özveren ve D. Quataert (Eds.) *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)* içinde (ss. 121-155). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- [88]. Kılıç, R., ve Kılavuz, H. (2016). Adana Ermeni olayları (1909). Y. Kurt ve M. F. Sansar (Eds.) *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt 3* içinde (ss. 315-322). Adana: Akademisyen Kitabevi.
- [89]. Kıray, E. (1995). *Osmanlı'da ekonomik yapı ve dış borçlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- [90]. Kırımlı, H. (2016). Adana havalisine Kırım Tatar Nogay ve muhacir iskânları. Y. Kurt ve M. F. Sansar (Eds.). *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt 3* içinde (ss. 67-75). Adana: Akademisyen Kitabevi.
- [91]. Kırmızı, A. (2007). *Abdülhamid'in valileri Osmanlı vilayet idaresi 1895-1908*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- [92]. Kırpık, C. (2004). *Osmanlı devleti'nde işçiler ve işçi hareketleri (1876-1914)*. Yayımlanmamış doktora tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta.

- [93]. Kırpık, C. (2016). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Adana tarım işçileri. Y. Kurt ve M. F. Sansar (Eds.). *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt 3* içinde (ss. 391-410). Adana: Akademisyen Kitabevi.
- [94]. Koç, B. (2006). İslahhanelerin finans olanakları ve iç işleyişleri. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 20, 185-196.
- [95]. Koç, B. (2007). Osmanlı ıslahhanelerinin işlevlerine ilişkin bazı görüşler. Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 6, (2), 112-127.
- [96]. Kodaman, B. (1980). Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar sanayi mektepleri. O. Okyar ve H. İnalçık (Eds.). *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)* içinde (ss. 287-295). Ankara: Meteksan Yayınları.
- [97]. Koloğlu, O. (1995). Yeni haberleşme ve ulaşım tekniklerinin Osmanlı toplumunu etkileyişleri. E. İhsanoğlu ve M. Kaçar (Eds.) *Çağın Yakalayan Osmanlı!* içinde (ss. 298-335). İstanbul: IRCICA.
- [98]. Koraltürk, M. (2002). *Türkiye'de ticaret ve sanayi odaları (1880-1952)*. İstanbul: Denizler Kitabevi.
- [99]. Kurdakul, N. (1985). Ticaret antlaşmaları. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 3* içinde (ss. 666-669). İstanbul: İletişim Yayınları.
- [100]. Kurmuş, O. (1982). Emperyalizmin Türkiye'ye girişi. Ankara: Savaş Yayınları.
- [101]. Kurt, B. (2011). Buz temininde sanayileşme ve Osmanlı imparatorluğunda kurulan buz fabrikaları. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*. 30, 74-97.
- [102]. Kurt, B. (2016). Osmanlı zirai modernleşmesine bir örnek: İzmid numune tarlası teşebbüsü. H. Selvi ve B. Çelik ve A. Yeşildal (Eds.). *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II bildiriler* içinde (ss. 713-720). Kocaeli: Kocaeli Belediyesi Yayınları.
- [103]. Kurt, M., ve Kuzucu, K., ve Çakır, B., ve Demir, K., (2016). 19. yüzyıl'da Osmanlı sanayileşme sürecinde kurulan devlet fabrikaları: bir envanter çalışması. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*. 40, 245-277.
- [104]. Kurt, Y. (1992). *XVI. yüzyıl Adana tarihi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- [105]. Kurt, Y. (2002). Ramazanoğulları beyliği. *Türkler, Cilt VI* içinde (ss 816-823). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- [106]. Kurt, Y. (2014). Çukurova'da Türkmenler ve Kürtler (XVI. Yüzyıl). *Tarihte Türkler ve Kürtler Sempozyumu Bildiriler* içinde (ss. 1-18). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- [107]. Kurt, Y. (2015). XVI. yüzyıl'da Çukurova'da Oğuz boyları. T. Gündüz ve M. Cengiz (Eds.). *Oğuzlar Dilleri, Tarihleri ve Kültürleri, 5. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildiriler* içinde (ss. 671-687). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- [108]. Kurt, Y. (2016). 1831 yılında Adana Ermenileri. Y. Kurt ve M. F. Sansar (Eds.). *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt 2* içinde (ss. 357-375). Adana: Akademisyen Kitabevi.
- [109]. Küçükerman, Ö. (1996). *Türk giyim sanayinin tarihi kaynakları*. İstanbul: GSD Dış Ticaret A. Ş. Yayınları.
- [110]. Kütükoğlu, M. S. (1994). *Osmanlı-İngiliz iktisadi münasebetleri I (1580-1838)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- [111]. Kütükoğlu, M. S. (1994). Osmanlı iktisadi yapısı. E. İhsanoğlu (Eds.) *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi* içinde (ss. 513-650). İstanbul: Yıldız Matbaacılık.
- [112]. Langlois, V. (1947). *Eski Kilikya*. (Çev. M. R. Balaban.). Mersin: Yeni Mersin Basımevi.
- [113]. Mağmumi, Ş. (2010). *Anadolu ve Suriye'de seyahat hatıraları*. Ankara: Cedit Neşriyat.

- [114]. Makal, A. (1997). *Osmanlı imparatorluğu'nda çalışma ilişkileri*. Ankara: İmge Kitabevi.
- [115]. Mardin, Ş. (1995). Tanzimat'tan Cumhuriyete iktisadi düşüncenin gelişimi (1838-1918). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 3* içinde (ss. 618-634). İstanbul: İletişim Yayınları.
- [116]. Martal, A. (1999). Osmanlı sanayileşme çabaları 19. Yüzyıl. *Osmanlı, Cilt 3* içinde (ss. 279-285). Ankara: Türkiye Yayınları.
- [117]. Martal, A. (1999). *Değişim sürecinde İzmir'de sanayileşme 19. yüzyıl*. İzmir: Dokuz Eylül Yayınları.
- [118]. McNeill, W. H. (1994). *Dünya tarihi*. (Çev. A. Şenel). Ankara: İmge Kitabevi.
- [119]. Novıçev, A. D. (2006). 1839 Gülhane hatt-ı hümayunu ve dış politikadaki boyutları. H. İnalçık ve M. Seyitdanlıoğlu (Eds.). *Tanzimat, Değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde (ss. 241-254). Ankara: Phoenix Yayınevi.
- [120]. Oğuz, R. (1924). *Adana ticaret rehberi 1924-1340*. Adana: Cihan Biraderler Matbaası.
- [121]. Ortaylı, İ. (1978). Osmanlı imparatorluğunda sanayileşme anlayışına bir örnek: Islah-ı sanayi komisyonu olayı. *Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar, ODTÜ Gelişme Dergisi: 1978 Özel Sayısı*, 123-130.
- [122]. Ortaylı, İ. (2005). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- [123]. Ortaylı, İ. (2010). *Türkiye teşkilat ve idare tarihi*. 3. Baskı. Ankara: Cedit Neşriyat.
- [124]. Oğuz, İ. (2006). *Mersin kenti'nin kuruluş öyküsü*. Mersin: MTSO Yayınları.
- [125]. Ökçün, G., ve Boratav, K., ve Pamuk, Ş., (1985). Osmanlı devleti'nde ücretler (1839-1913). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 3* içinde (ss. 753-760). İstanbul: İletişim Yayınları.
- [126]. Ökçün, A. G. (1997). XIX. yüzyıl'ın ikinci yarısında imalat sanayii alanında verilen ruhsat ve imtiyazların ana çizgileri. *İktisat Tarihi Yazıları* içinde (ss. 57-85). Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu.
- [127]. Ökçün, A. G. (1997). Teşvik-i sanayi kanun-ı muvakkatı 1913. *İktisat Tarihi Yazıları* içinde (ss. 85-105). Ankara: Sermaye Piyasası Kurulu.
- [128]. Önsoy, R. (1982). *Türk-Alman iktisadi münasebetleri (1871-1914)*. İstanbul: Ünal Matbaası.
- [129]. Önsoy, R. (1983). Osmanlı imparatorluğunun katıldığı uluslararası sergiler ve sergi-i umumi-i Osman-i (1863 İstanbul Sergisi). *Bellekten, XLVII*, 195-236.
- [130]. Önsoy, R. (1988). *Tanzimat dönemi Osmanlı sanayii ve sanayileşme politikası*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- [131]. Önsoy, R. (1991). Tanzimat dönemi iktisat politikası. *Tanzimat'ın 150. yıldönümü uluslararası sempozyumu bildiriler* içinde (ss. 267-273). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- [132]. Öz, M. (1997). *Osmanlı'da çözülme ve gelenekçi yorumcuları*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- [133]. Özudoğru, A. A. (2010). *Adana'da dokuma sanayi yapılarının endüstri mirası kapsamında incelenmesi*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Çukurova Üniversitesi, Adana.
- [134]. Öztürk, C. (1999). Islahhane. *TDVİA, Cilt 19* içinde (ss. 190-191). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- [135]. Özveren, E. (2006). Zaman içinde Avrupa, Akdeniz dünyası ve Antakya üzerine düşünceler. E. Özveren ve O. Özel ve S. Ünsal ve K. Emiroğlu (Eds.). *Akdeniz Dünyası Düşünce, Tarih, Görünüm* içinde (ss. 13-27). İstanbul: İletişim Yayınları.

- [136]. Özyüksel, M. (1999). Anadolu ve Bağdat demiryolları. *Osmanlı, Cilt 3* içinde (ss. 663-687.) Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- [137]. Pamuk, Ş. (1985). 19. yüzyıl'da Osmanlı dış ticareti. *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 3* içinde (ss. 653-665). İstanbul: İletişim Yayınları.
- [138]. Pamuk, Ş. (2005). *Osmanlı ekonomisinde bağımlılık ve büyüme*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- [139]. Pamuk, Ş. (2005). *Osmanlı-Türkiye iktisadi tarihi 1500-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- [140]. Pınar, H. (2000). *Osmanlı imparatorluğunda iktisadi düşüncenin modernleşmesi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- [141]. Quataert, D. (1985). Osmanlı İmparatorluğunda tarımsal gelişme. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, Cilt 3* içinde (ss. 1556-1562). İstanbul: İletişim Yayınları.
- [142]. Quataert, D. (1987). *Osmanlı devleti'nde Avrupa iktisadi yayılımı ve direniş (1881-1908)*. (Çev. S. Tekay). Ankara: Yurt Yayınları.
- [143]. Quataert, D. (1999). *Sanayi devrimi çağında Osmanlı imalat sektörü*. (Çev. T. Güney). İstanbul: İletişim Yayınları.
- [144]. Quatert, D. (2008). *Anadolu'da Osmanlı reformu ve tarım*. (Çev. N. Ö. Gündoğan ve A. Z. Gündoğan). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- [145]. Reyhan, C. (2008). *Osmanlı'da kapitalizmin kökenleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- [146]. Sarc, Ö. C. (1999). Tanzimat ve sanayimiz. *Tanzimat I* içinde (ss. 423-440). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- [147]. Satış, İ. (2012). Islah-ı sanayi komisyonu ve şirketlerin teşekkülü: debbağ şirketi örneği. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9, (18)*, 417-429.
- [148]. Sayar, A. G. (1986). *Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması*. İstanbul: Der Yayınları.
- [149]. Sepetçioğlu, T. E. (2016). Kozan'da bir Sultan Hamit mirası: Adana'nın Giritli muhacirleri ve Şevkiye köyü. Y. Kurt ve M. F. Sansar (Eds). *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt 3*, içinde (ss. 89-123) Adana: Akademisyen Kitabevi.
- [150]. Sergici, S. (1940). *Adana ticaret ve zahire borsası 1938-1939 yıllığı*. Adana: Adana ticaret ve zahire borsası.
- [151]. Seyitdanlıoğlu, M. (2006). Tanzimat dönemi Osmanlı sanayii. *Prof. Dr. Ercüment Kuran'a Saygı Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu 2005 Bildiri ve Makaleler* içinde (ss. 263-279). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- [152]. Shaw, S. J. ve Shaw, E. Z. (2010). *Osmanlı imparatorluğu ve modern Türkiye, Cilt 2*. (Çev. M. Harmancı). İstanbul: E Yayınları.
- [153]. Şen, L. (2001). Merkez-çevre ilişkilerinin önemli bir dinamiği olarak Osmanlı imparatorluğu'nda ulaştırma sistemleri. *Kebikeç, 11*, 95-124.
- [154]. Şen, L. (2003). *Türkiye'de karayolları ve demiryollarının gelişim süreci*. Ankara: TESAV Yayınları.
- [155]. Şener, A. (1990). *Tanzimat dönemi Osmanlı vergi sistemi*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- [156]. Tahsin Paşa (1931). *Abdülhamit yıldız hatıraları*. İstanbul: Milliyet Matbaası.
- [157]. Tekdemir, A. (2018). 1851 Londra sergisi ve Osmanlı devleti'nin katılımı. *Akademik İncelemeler Dergisi, 13, (1)*, 291-321.

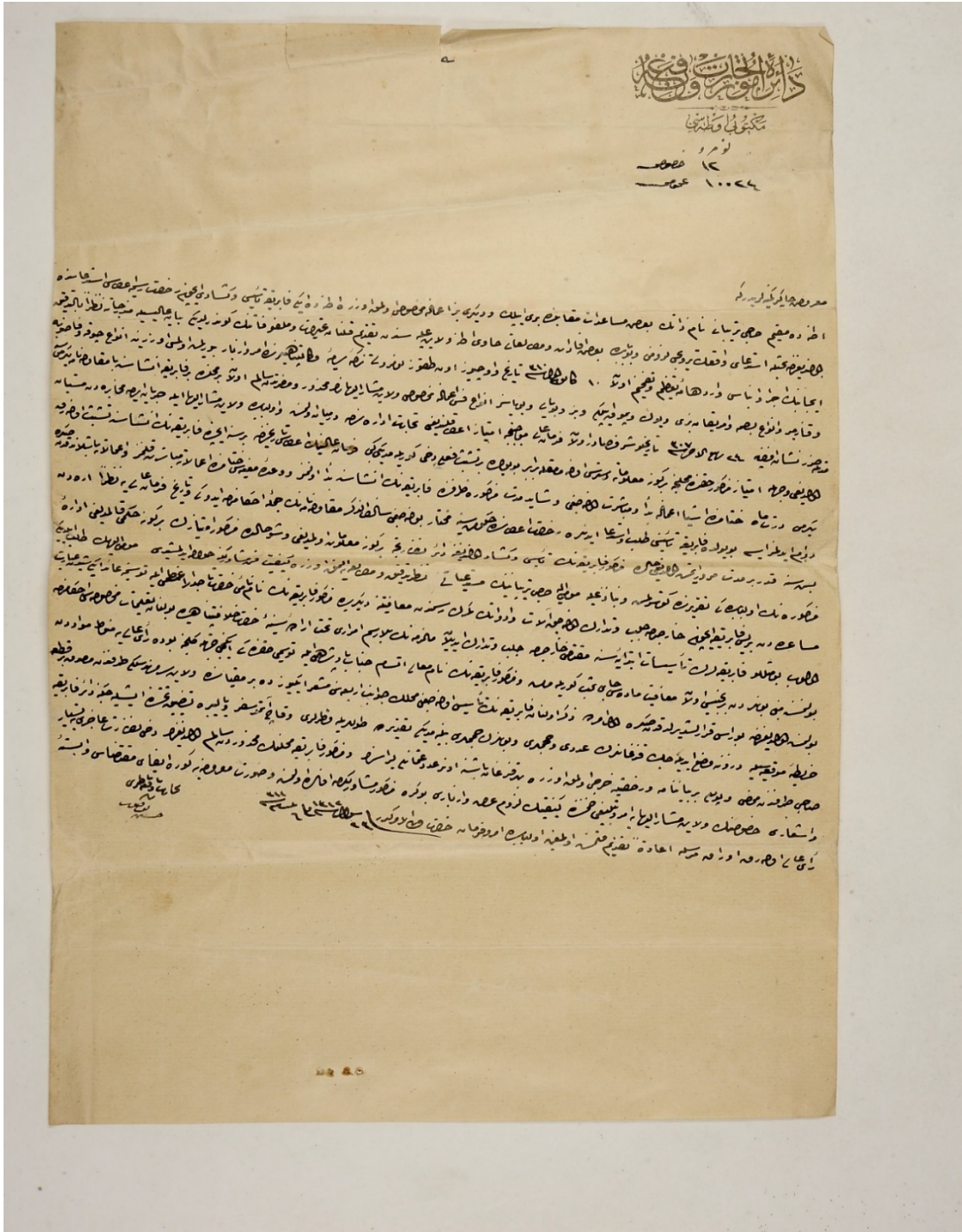
- [158]. Tekeli, İ., ve İlkin, S. (1995). Osmanlı imparatorluğunda on dokuzuncu yüzyıl'da araba teknolojisinde ve karayolu yapımındaki gelişmeler. E. İhsanoğlu ve M. Kaçar (Eds). *Çağın Yakalayan Osmanlı!* içinde (ss. 395-441). İstanbul: IRCICA.
- [159]. Tanör, B. (1982). *Osmanlı-Türk anayasal gelişmeleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- [160]. Tezel, Y. S. (2002). *Cumhuriyet döneminin iktisadi tarihi (1923-1950)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- [161]. Tengirşek, Y. K. (1999). Tanzimat devrinde Osmanlı devleti'nin harici ticaret siyaseti. *Tanzimat I* içinde (ss. 289-320). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- [162]. Toksöz, M. (2000). *The Çukurova: from nomadic life to commercial agriculture 1800-1908*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Binghamton University, New York.
- [163]. Toksöz, M. (2006). Bir coğrafya, bir ürün, bir bölge: 19. yüzyıl'da Çukurova. *Kebikeç*, 21, 97-110.
- [164]. Toprak, Z. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı ekonomisinde gelişmeler (tarım-ticaret-sanayi). *1885-1985 Türkiye Ekonomisinin 100. Yılı İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Sempozyumu bildiriler* içinde (ss. 22-27). İzmir: İzmir Ticaret Odası Yayınları.
- [165]. Toprak, Z. (1997). İktisat tarihi. S. Akşin (Ed.). *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti (1600-1908)* içinde (ss. 219-268). İstanbul: Cem Yayınevi.
- [166]. Toprak, Z. (2009). 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Çukurova'da emek ve sermaye. *Toplumsal Tarih*, 191, 70-76.
- [167]. Torun, S. F. (2012). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye'de sancak yönetimi (1839-1921)*. Yayınlanmamış doktora tezi. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- [168]. Torun, S. F. (2017). Son dönemde Osmanlı imparatorluğu'nun idari taksimatı. *Türk & İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 14, (4), 85-110.
- [169]. *Türkiye'de pamuk ipliği ve pamuklu mensucat sanayii*. (1958). Ankara: Türkiye Ticaret Odaları, Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği.
- [170]. *Türk ziraat tarihine bir bakış*. (1938). Birinci Köy ve Ziraat Kalkınma Kongresi Yayını. İstanbul: Devlet Basımevi.
- [171]. Uğuz, S. (2016). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mersin limanında pamuk ticareti. *Marmara Üniversitesi VIII. deniz ticareti tarihi sempozyumu Montrö antlaşması'nın 80. yılında Türk boğazları, Marmara Denizi ve İstanbul 27-28 Mayıs bildirileri* içinde (ss. 257-272).
- [172]. Uğuz, S. (2016). 19. yüzyıl Çukurova ticaretinde artan İngiliz etkisi. Y. Kurt ve M. F. Sansar (Eds.). *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt 3*, içinde (ss. 41-67) Adana: Akademisyen Kitabevi.
- [173]. Ulutaş, S. (2012). *Tarsus kazasının sosyo-ekonomik yapısı (1856-1914)*. Mersin Üniversitesi, Mersin.
- [174]. Ulutaş, S. (2012). Gelenekten moderne Tarsus'ta tarımsal dönüşüm (1839-1856). *International Journal of History*, 4, (4), 447-466.
- [175]. Ünal, M. A. (1999). Osmanlı devleti'nde merkezi otorite ve taşra teşkilatı. *Osmanlı, Cilt 6* içinde (ss. 11-26). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- [176]. Ünlü, T. S. (2007). *19. yüzyıl'da Mersin'in kentsel gelişimi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi. Mersin Üniversitesi, Mersin.
- [177]. Varlık, B. (1977). *Emperyalizmin Çukurova'ya girişi*. Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları.
- [178]. Varlık, B., ve Emiroğlu, K., ve Türkoğlu, Ö., (2008). *Adana sanayi tarihi*. Adana: Adana Ticaret ve Sanayi Odası.

- [179]. Wallerstein, I. (2011). *Dünya-sistemleri analizi*. (Çev. E. Abadoğlu ve N. Ersoy.). İstanbul: Bgst Yayınları.
- [180]. Wallerstein, I., ve Decdeli, H., ve Kasaba, R., (1983). Osmanlı imparatorluğu'nun dünya ekonomisi ile bütünleşme süreci. *Toplum ve Bilim*, 23, 41-54.
- [181]. Wallerstein, I. (2000). *Bildiğimiz dünyanın sonu- yirmi birinci yüzyılın sosyal bilimi*. (Çev. T. Birkan). İstanbul: Metis Yayınları.
- [182]. Yaman, Y. (1981). Adana. *Yurt Ansiklopedisi, Cilt 1* içinde (ss. 30-32). İstanbul: Anadolu Yayıncılık.
- [183]. Yazıcı, S. (2014). Osmanlı devleti'nin bir sanayi merkezi olarak Hereke. H. Selvi ve M. B. Çelik (Eds.). *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu bildirileri* içinde (ss. 195-213) Kocaeli: Kocaeli Belediyesi Yayınları.
- [184]. Yağcı, Z. G. (2016). Hac ve askeri yol üzerinde bir menzil: Adana menzili. Y. Kurt ve M. F. Sansar (Eds.). *Tarihte Adana ve Çukurova Cilt 2* içinde (ss. 445-467). Adana: Akademisyen Kitabevi.
- [185]. Yeşil, F. (2010). *Aydınlanma çağında bir Osmanlı kâtibi Ebubekir Ratib Efendi (1750-1799)*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- [186]. Yıldırım, M. A. (2010). Osmanlı'da ilk çağdaş zirai eğitim kurumu: ziraat mektebi (1847-1851). *Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi (OTAM)*, 24, 223-240.
- [187]. Yıldırım, M. A. (2010). Tanzimat döneminde meslek okulları. *Yayımlanmamış doktora tezi*. Ankara Üniversitesi, Ankara.
- [188]. Yıldırım, M. A. (2014). Abdülhamit devrinde mesleki-teknik eğitimin gelişimi: vilayet sanayi mektepleri. *Sultan II. Abdülhamit Sempozyumu Selanik 20-21 Şubat bildiriler* içinde (ss. 217-234). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- [189]. Yıldırım, M. (2015). *Osmanlı demir çelik sanayii'nde atölyeden fabrikaya geçiş (1830-1870)*. Yayımlanmamış doktora tezi. İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- [190]. Yılmaz, G. (2005). Osmanlı devleti'nin katıldığı uluslararası tarım, endüstri, sanat sergileri ve iane sergisi. O. Belli ve B. Kurtel (Eds.). *60. yaşında Sinan Genim'e armağan makaleler* içinde (ss. 719-728). İstanbul: Mas Matbaacılık.
- [191]. Yorulmaz, Ş. (1994). *Aydın vilayeti'nde madenler (1850-1908)*. Yayımlanmamış doktora tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- [192]. Yorulmaz, Ş. (2002). Doğu Akdeniz'de bir Osmanlı liman kenti olarak gelişen Mersin'de yabancı tüccarın rolü ve Mersin'de levanten kültürü (19. Yüzyıl). *19. Yüzyıl'da Mersin ve Akdeniz Dünyası Kolokyumu* kitabı içinde (ss. 2-15). Mersin: Mersin Üniversitesi Akdeniz Kent Araştırmaları Yayınları.
- [193]. Yorulmaz, Ş. (2004). Yabancı tüccar ve gayri müslim tebaanın Mersin ekonomisindeki rolü (1830-1918). F. Özdem (Ed.). *Sırtı Dağ, Yüzü Deniz: Mersin* içinde (ss. 315-335). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- [194]. Yorulmaz, Ş. (2009). Çukurova'da sanayileşmenin öncülerinden Rasim Bey (Dokur) fabrikası. Y. Özdemir (Ed.). *Mersin Sempozyumu, Cilt 3* içinde (ss. 2240-2264). Mersin: Mersin Üniversitesi Yayınları.
- [195]. Yorulmaz, Ş., & Ergenoğlu, M. (2016). Birinci dünya savaşı öncesinde Fransızların Çukurova'da toprak tasarrufu girişimi: Çukurova çiftliği-1. *Çukurova Araştırmaları Dergisi*, 2, 107-114.
- [196]. Yörük, S. (2011). *XVIII. yüzyıl'ın ilk yarısında Adana kazası (1700-1750)*. Yayımlanmamış doktora tezi. Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

[197]. Zürcher, E. J. (1993). *ModernleŖen Türkiye'nin tarihi*. (ev. Y. S. Gnen). İstanbul: İletiflim Yayınları.

EKLER

EK.1. Hoca Tırpani'ye Fabrika İnşası İçin Ruhsat Verilmesi Hususunda Tezkiye

Kaynak: BOA., ŞD., 1203/28, Ticaret 2/472, 18 Za 1312/14 Nisan 1895.

Dâire-i Umur-ı Ticâret ve Nâfia

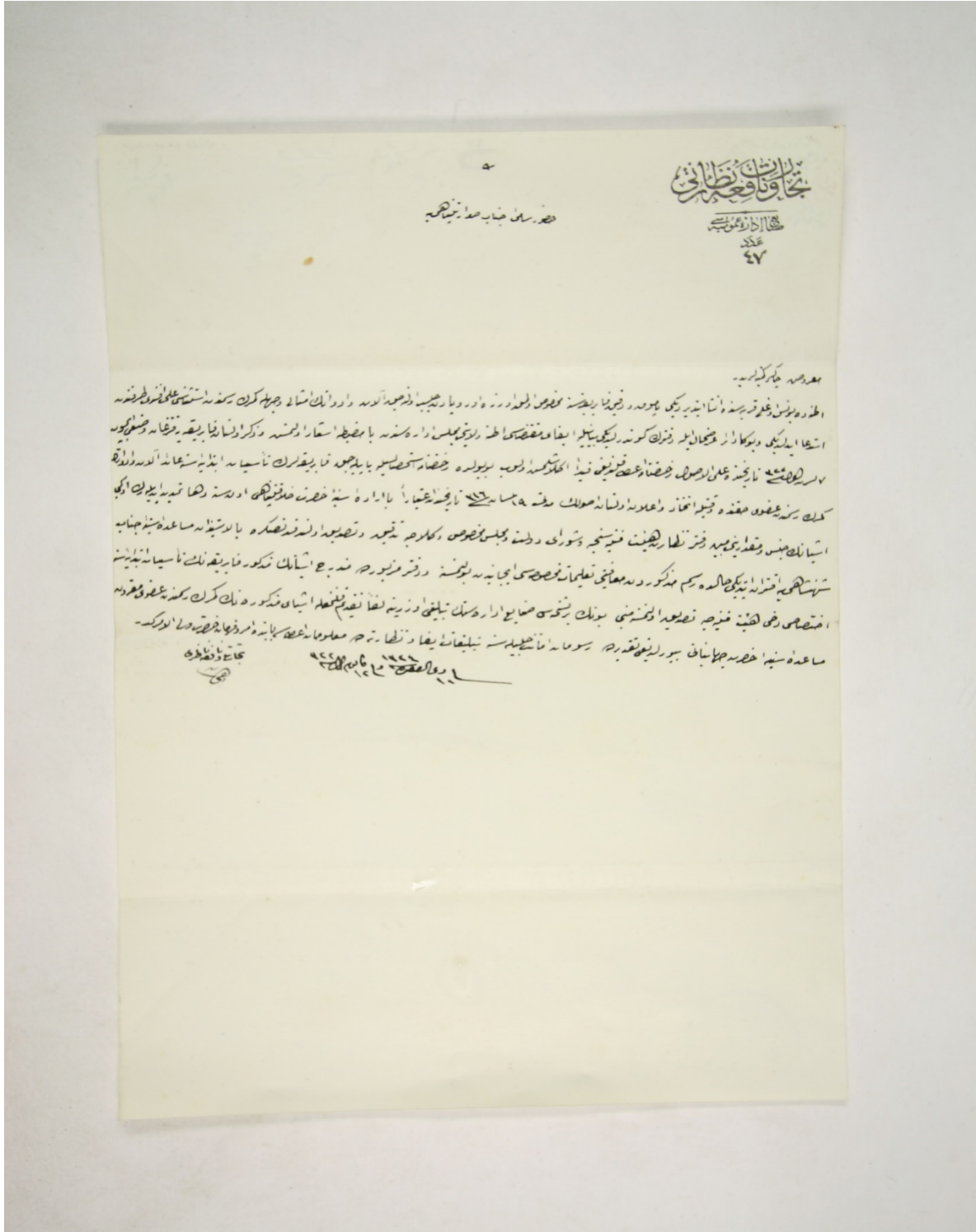
Mâ'ruz-ı çâker-i keminelidir ki

Adanada mukim Hoca Tırpani nam zatın bazı müsâadat mukâbilinde biri iplik ve diğeri bez î mâline mahsûs olmak üzere Adanada iki fabrika tesis ve küşâdı için ruhsat-ı resmiye îtâsı istidâsında bulunduğundan bahsle istidâ-yı vâkın tervici lüzumunu ve bu babda bazı ifâdat ve mütâlaatı hâvî Adana Vilâyet-i Aliyyesinden takdim kılınan tahrîrat ve melfufatının gönderildiği beyân-ı alîsiyle mündericatına nazaran bi't-tedkik îcabının icrâ ve inbâsı vârid-i hâme-i tâzim ve tefhim olan 10 Kânûn-ı evvel sene 310 tarih ve 319 numarolu tezkire-i sâmiyye-i vekâlet-penâhîlerinde emr ve izbar buyurulmuş olması üzerine envâ-yı çuka ve fasuna ve kazmir ve envâ-yı basma ve Amerikan bezi ve yün ve pamuk ipliği ve bez ve boyalı ve boyasız envâ-yı fes imaline mahsûs vilâyet-i müşârünileyhanın mahzur ve mazarratdan sâlim olan bir mahâllinde bir fabrika inşasına ba-mukâvelename 20 sene müddetle Hazernişan Efendiye 24 R sene 307 tarihli şeref-sâdır olan ferman-ı âlî mûcibince imtiyaz îtâ kılındığı ticaret idaresinden dermeyan olunmuş ve ol babda vilâyet-i müşârünileyha ile cereyan eden muhâbereden müsteban olduğu vechle imtiyaz-ı mezkûr hakkında mahallînce bir gûne mâlûmata derdest olunamamakla beraber bu yolda bir teşebbüs-i fiilî dahi görülemediği gibi ferman-ı âlînin îtası tarihinden bir sene içinde fabrikanın inşasına teşebbüs olunarak 24 mah hitamında eşya î mâline bede ve mübâşeret olunacağı ve şâyed müddet-i mezkûre zarfında fabrikanın inşasına bede olunmaz ve vâde-i muâyynesini hitamında î mâlâta mübâşeret kılınmaz ve î mâlâta başlandıktan sonra devam edilmez ise bu yolda fabrika tesisini talep ve istidâ idenlere ruhsat îtâsında hükümet-i seniyye muhtar bulunacağı sâlifü'z-zikr mukâvelenâmenin cümle-i ahkâmından idüğü ve tarih-i ferman-ı âlîye nazaran aradan beş sene kadar bir müddet mürur itmiş olduğu halde mezkûr fabrikanın tesis ve küşad olduğuna dâir nezaretce bir gûne mâlûmat olmadığı ve şu halde mezkûr imtiyazın bir gûne hükmü kalmadığı idâre-i mezkûrenin ol babdaki takririnde gösterilmiş ve binâenaleyh mûmâileyh Hoca Tırpaninin müstedîyatı nazar-ı tedkik ve mütâlaaya alınmak üzere keyfiyet fen müşâvirliğine havâle edilmiş idi mûmâileyhin talep eylediği müsâadeden birisi fabrika için hâricden celb ve tedârik olunacak âlât ve edevatın gümrük resminden muâfiyetine ve diğeri de mezkûr fabrikanın nam-ı nâmî-i hazret-i tâcîdar-ı âzamî ile tevsimine aid iki şeyden ibâret olub bu misillü fabrikaların tesîsat-ı ibtidâiyyesine muktezî hâricden celb ve tedârik idilen malzemenin bilâ-resm imrarı taht-ı irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penahide bulunan tâlîmat-ı mahsusası ahkâmından bulunmasına mebnî bunlardan birincisi olan muâfiyet maddesi ca-yı sıhhat görülememiş ve mezkûr fabrikanın nam-ı meâlî-i ittisam-ı cenab-ı pâdişahî ile tevsimi hakkındaki ikinci cihete gelince bu da rey-i âlîye manut mevaddan bulunmuş olduğundan burası kararlaştırıldıktan sonra ol emirde zikr olunan fabrikanın tesis olunacağı mahallin cevânib-i erbasını müşir iki yüzde bir mikyasında vilâyet sermühendisliği tarafından musaddak bir kıta harita-ı mevkiyyesi ile derununa va'z idilecek kazganların adedi ve hacimleri ve bunların

hacimleri bilinemediği takdirde tllerleriyle katırları ve kaç atmosfer veya libre tazyik tahtında işleyeceğine dir fabrika sahibi tarafından mmz ve pullu bir beyannme ve ruhsatiye harcı olmak üzere beher kazgan başına onar aded Osmanlı lirasının ve mezkûr fabrika mahllinin mahzurdan sâlim olduğunun dahi nezâret-i aciziye tısyar ve işarı hususunun vilâyet-i mşrnileyhaya emr ve tebliği zımında keyfiyetin lüzum-ı arz ve izbarı bu kere mezkûr mşvirlikden ifde olunmuş ve sret-i mruzaya göre if-yı muktezsı vbeste-i rey-i l olarak evrak-ı mürsele ideten takdim kılınmış olmağın ol babda emr-u ferman hazret-i veliyyl-emrindir fi 23 şevval sene 1312 ve fi 6 Nisan sene 311.

Ticâret ve Nâfia Nzırı Bende Hasan

EK 2. Ali Efendi'nin Fabrikası için Yurt Dışından Makine İthal İzni Hakkında Ticaret ve Nafia Nezaretinden Sadarete Gönderilen Tezkire

Kaynak: BOA. ŞD. 1224/8, Ticaret 3/839, 8 S 1325/23 Mart 1907.

Ticâret ve Nâfia Nezâreti

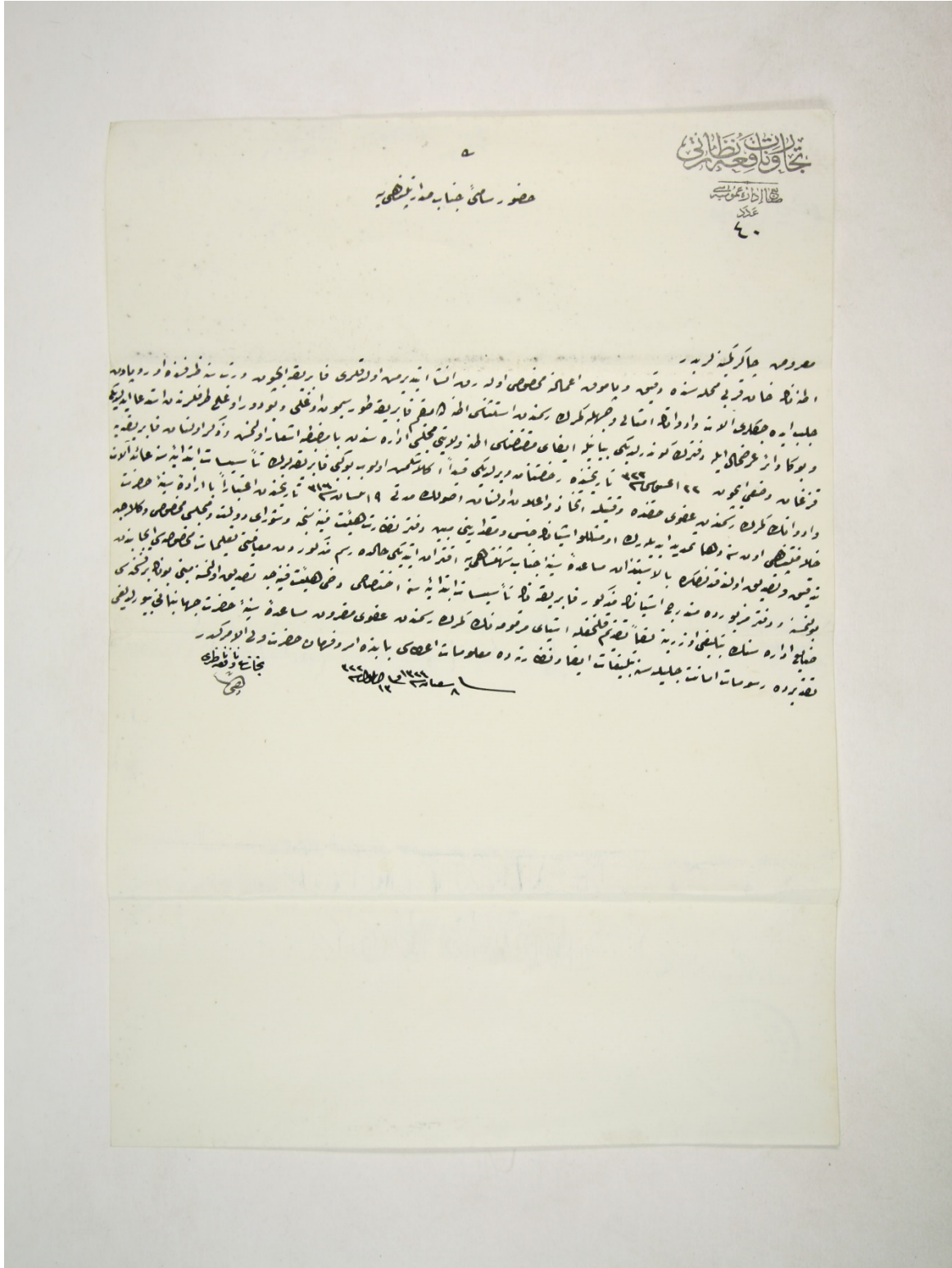
Huzur-ı sm-i cenab-ı sadretpenahiye

M'ruz-ı ker-i kemineleridir ki

Adana'da Yunusoğlu karyesinde inşa itirdiği pamuk ve dakik fabrikasına mahsus olmak üzere Avrupadan celb olunacak lt ve edevatın emsali vechle gümrük resminden istisnsı Ali Efendi tarafından istidâ idildiği ve buna dir arzuhal ile defterin gönderildiği beyanıyla if-yı muktezsı Adana Vilyeti Meclis-i İdaresinden ba-mazbata i'ar olunmuş ve zikr olunan fabrikaya kazgan vaz'ı in 7 Terin-i evvel sene 322 tarihinde ale'l-usûl ruhsatnme it kılındığı kayden anlaılmı olub bu yolda ruhsat istihsaliyle yapılacak fabrikaların tessat-ı ibtidâiyyesine aid lt ve edevatın gümrük resminden afvı hakkında vaktiyle ittihaz ve ilan olunan usulün müddeti 19 Nisan sene 316 tarihinden itbren ba-irâde-i seniyye-i hazret-i hilâfet-penahi on sene daha temdid idilerek o gibi eşyanın cins ve mikdarını mübeyyin defter nezâret heyet-i fenniyyesince ve şûrâ-yı devlet ve meclis-i mahsûs-ı vükelâca tedkik ve tasdik olunduktan sonra bi'l-istzan müsâade-i seniyye-i cenab-ı şehinhye iktiran itdiği halde resm-i mezkûrdan muâfiyeti tâlîmat-ı mahssas icabından bulunmasına ve defter-i mezburda mnderic eşyanın mezkûr fabrikanın tessat-ı ibtidâiyyesine ihtisas dahi heyet-i fenniyyece tasdik olunmasına mebnî bunun bir nüshası sanayi idresinin tebliği üzerine leffen takdim kılınmağla eşya-yı mezkûrenin gümrük resminden afvı makrn-ı müsâade-i seniyye-i hazret-i cihanbani buyurulduğu takdirde rsmat emnet-i celilesine teblgat if ve nezrete de mâlûmat its babında emr-u ferman hazret-i veliyyl-emrindir fi 11 Zilkde sene 1324 ve fi 12 kânûn-ı evvel sene 322

Ticâret ve Nâfia Nzırı

EK 4. Simonoğlu ve Boduroğlu'nun Pamuk Fabrikaları için İthal Edilecek Olan Makine, Alat ve Edevatına Gümrük Vergisi Muafiyeti Tanınması Hakkında Tezkire

Kaynak: BOA. ŞD. 1220/46, Ticaret 3/823, 25 Za 1324/ 10 Ocak 1907.

Ticâret ve Nâfia Nezâreti

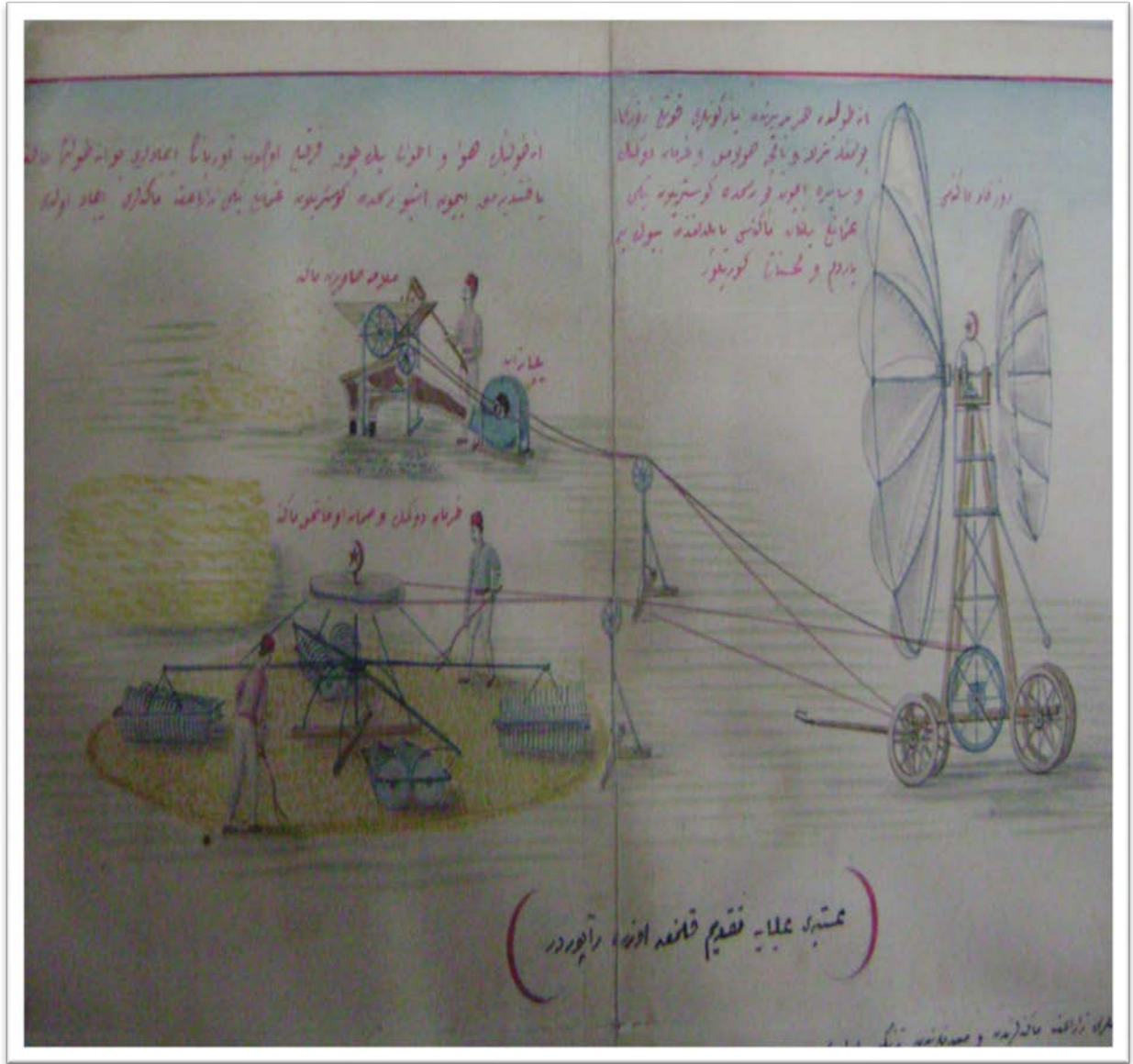
Huzur-ı Sami-i Cenab-ı Sadaretpenahiye

M'arz-ı ker-i keminelidir

Adananın Hankurbu mahallesinde dakik ve pamuk imaline mahsûs olarak inşa itdirmiş oldukları fabrika için dört sene zarfında Avrupadan celb idecekleri lt ve edevatın emsali vechle gümrük resminden istisnsı Adanada mukim fabrikatör Simonoglu ve Boduroglu taraflarından istidâ idildiği ve buna dir arzuhal ile defterin gönderildiği beyânıyla if-yı muktezsı Adana Vilayeti Meclis-i İdaresinden ba-mazbata iar olunmuş ve zikr olunan fabrikaya kazgan vaz'ı in 22 Ağustos sene 322 tarihinde ruhsatname verildiği kayden anlaşılmış olub bu gibi fabrikaların tessat-ı ibtidâiyyesine id lt ve edevatın gümrük resminden afvı hakkında vaktiyle ittihaz ve ilân olunan usûlün müddeti 19 Nisan sene 316 tarihinden itibaren ba-irâde-i seniyye-i hazret-i hilafet-penahi on sene daha temdid edilerek o misillü eşyanın cins ve mikdarını mübeyyin defter nezâret heyet-i fennyesince ve ŗr-yı devlet ve meclis-i mahsûs-ı vükelâca tedkk ve tasdik olundukdan sonra bilistzan msade-i seniyye-i cenab-ı ŗehinhye iktirân etdiği halde resm-i mezkûrdan muâfiyeti tâlîmat-ı mahssas icabından bulunmasına ve defter-i mezburda mnderic eşyanın mezkûr fabrikanın tessat-ı ibtidâiyyesine ihtisas dahi heyet-i fennyece tasdik olunmasına mebni bunun bir nüshası sanayi idaresinin tebliği üzerine leffen takdim kılınmağla eşya-yı merkumenin gümrük resminden afvı makrn-ı msade-i seniyye-i hazret-i cihanbn buyurulduğu takdirde rsmat emnet-i celilesine teblgat if ve nezrete de mâlûmat itsı banında emr u ferman hazret veliyylemrindir fi 8 ŗban sene 1324 ve fi 13 Eylül sene 322.

Ticâret ve Nâfia Nzırı

Ek 6. Osmanlı'da Yeni Ziraat Makinelerinin Tatbiki

Kaynak: BOA., YPRK. AZJ., 22/157, 10 R 1310/1 Kasım 1892.

EK 7. Adana Hamidiye Sanayi Mektebinin Açılışı

Kaynak: Servet-i Fünun, 26 Teşrin-i Evvel 1316/ 8 Kasım 1900.

EK 8-9. Adana ırcır Fabrikası

Kaynak: Süleyman Onata Arşivi

EK 10. Adana Fabrikalarında ırcırlanmış ve Balya edilmiş Pamukların Arabalarla Nakli

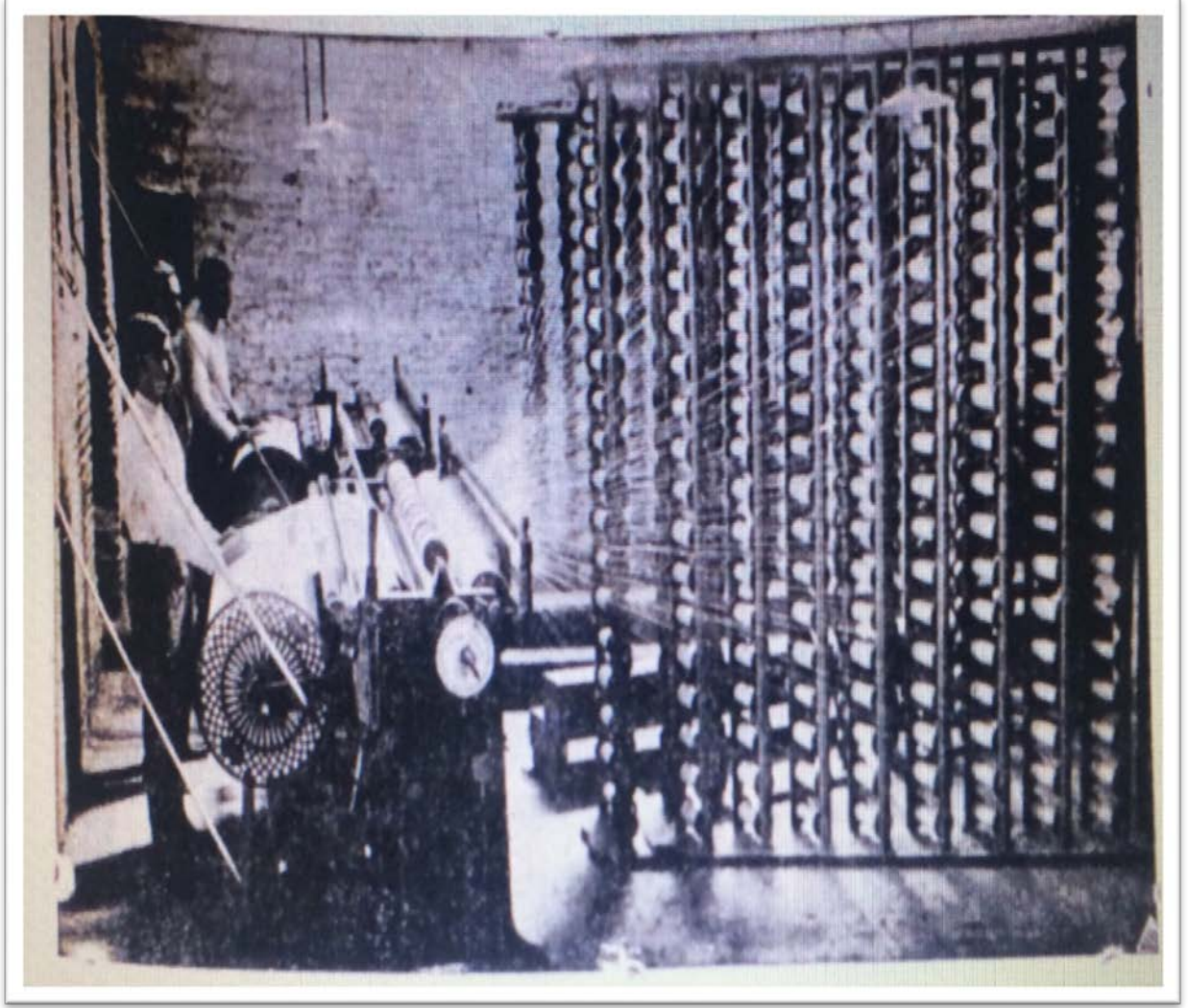
Kaynak: Süleyman Onata Arşivi

EK 11. Adana Milli Mensucat Fabrikası

Kaynak: *Adana*, Adana Ticaret ve Sanayi Odası, ss. 66.

EK 12. Adana Milli Mensucat Fabrikası

Kaynak: *Adana*, Adana Ticaret ve Sanayi Odası, ss. 67.

Ek 13. Adana Milli Mensucat Fabrikası

Kaynak: Varlık, vd., *a.g.e.*, s. 81.

Ek 14. Bosnalı Salih Fabrikası

Kaynak: Süleyman Onata Arşivi.

EK 15. Alman Fabrikası

Kaynak: Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi Arşivi

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve Soyadı : Nilay KONUR ÇAKMAK

Doğum Tarihi : 18.01.1986

E-mail : nilaykonur76@gmail.com

ğrenim Durumu :

Derece	Bölüm/Program	niversite	Yıl
Lisans	Tarih	Mersin Üniversitesi	2004/2008
Yüksek Lisans	Tarih	Mersin Üniversitesi	2010/2019
Doktora			